ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

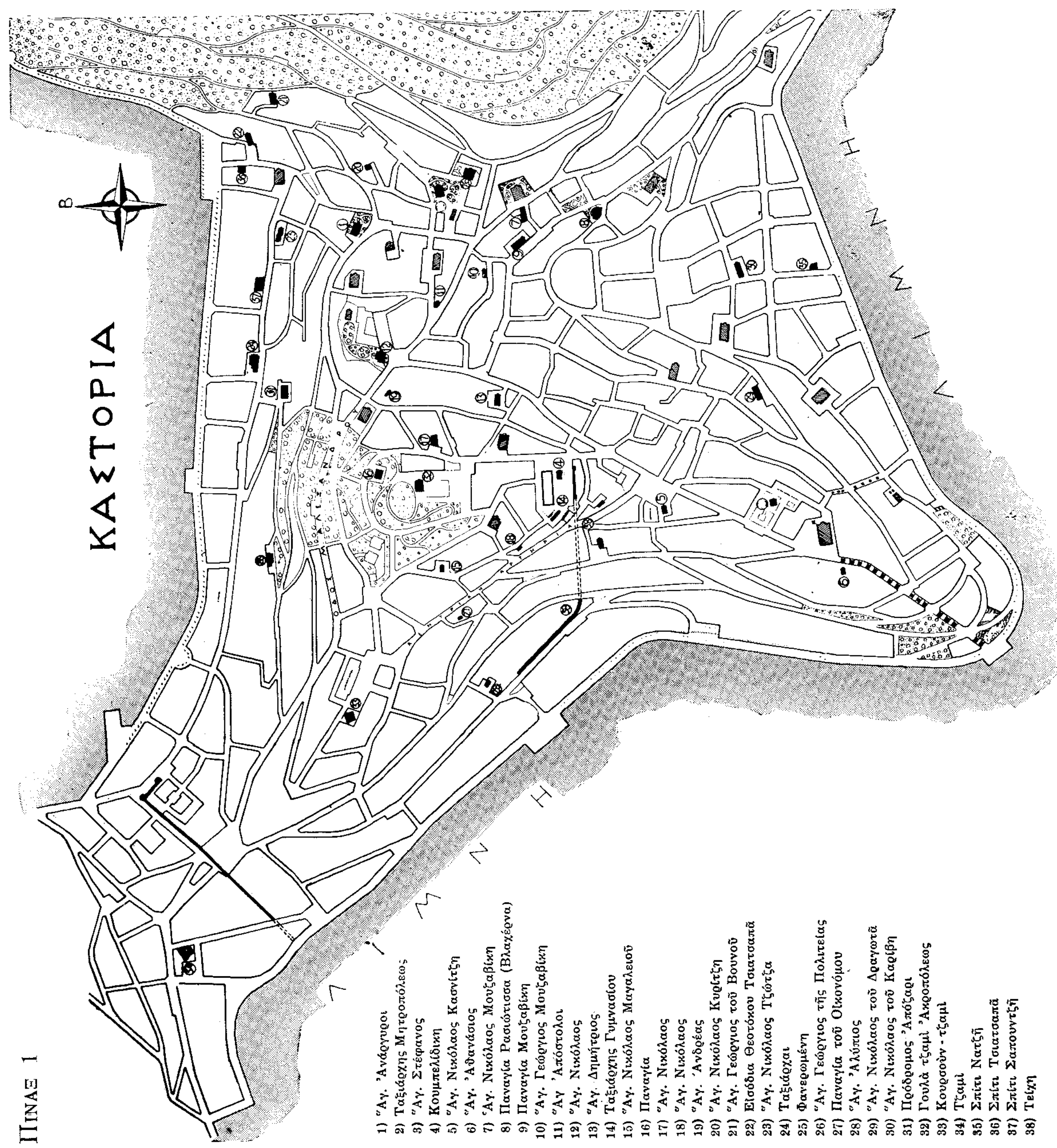
ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Δ΄
1938

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"
ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΠΙΝΑΞ 1

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ μεταβαίνων διὰ τοῦ σιδηροδρόμου ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἀφ᾽ οὗ διασχίσῃ τὰς γονίμους μὲν πλὴν κάπως μονοτόνους πεδιάδας τῆς Βεροίας καὶ τῆς Ναούσης καὶ ἀνέλθῃ πρὸς τὸν ὑδροχαρῆ δρυμῶνα τῆς Ἐδέσσης, θὰ δοκιμάσῃ, προχωρῶν περαιτέρω πρὸς τὰ δυτικά, μίαν εὐχάριστον ἔκπληξιν: θ᾽ ἀντικρύσῃ ἐν μέσῳ ὑψηλῶν, καταφύτων βουνῶν ἐκτεταμένας γαλανὰς λίμνας, εἰς τὰ γαληνιαῖα ὕδατα τῶν ὁποίων φιλαρέσκως κατοπτρίζονται μικραὶ ἐπὶ τῶν πέριξ κλιτύων ἱδρυμέναι πολίχναι. Γοητευτικὴ εἶναι ἡ ἐκ τῆς θέας τῶν λιμνῶν τούτων ἐντύπωσις· νομίζει τις ὅτι δὲν εὑρίσκεται εἰς τὰ ὑψίπεδα τῆς Βορείου Μακεδονίας ἀλλ᾽ εἰς μακρυνὰς θαλασσολούστους περιοχάς. Ἐπὶ τῶν ὀχθῶν μιᾶς τοιαύτης μεγάλης ἐλλειψοειδοῦς λίμνης καὶ δὴ ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων ἐπιμήκους γλώσσης, εἰσχωρούσης εἰς τὴν λίμνην τῆς Ὀρεστιάδος, εἶναι ἱδρυμένη καὶ ἡ γραφικωτάτη ἅμα καὶ ἱστορικωτάτη πόλις τῆς Καστορίας.

Στενὸς καὶ ταπεινὸς λαιμὸς συνδέει τὴν χερσόνησον πρὸς τὴν στερεὰν κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτῆς μέρος (εἰκ. 1). Ὁ αὐλὼν αὐτὸς — ὡς τὸν ἀποκαλεῖ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ[1] — ἐκτεινόμενος ἰσοπέδως περίπου πρὸς τὴν λίμνην, ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἀπὸ ξηρᾶς ἔμβασιν τῆς Καστορίας, εἶναι ἄρα τὸ κρισιμώτατον σημεῖον τῆς ἀπὸ ξηρᾶς ἀμύνης τῆς πόλεως, δι᾽ ὃ καὶ ἤδη ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[2], μάλιστα δ᾽ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ[3], ὠχυρώθη δι᾽ ἰσχυροῦ διαμπεροῦς τείχους φέροντος πύλην καὶ πύργους, στρογγύλους τε καὶ ὀρθογωνίους, καλῶς μέχρι πρό τινων ἐτῶν καὶ νῦν ἔτι ἐν μέρει σωζομένους (εἰκ. 2). Εὐθὺς ὄπισθεν τοῦ ταπεινοῦ ἰσθμοῦ λαμβάνει ἡ χερσόνησος τὴν μορφὴν λοφώδους ράχεως (ὑψόμ. 60 μ.) ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων τῆς ὁποίας — βορείου καὶ νοτίας — ἦτο καὶ

[1] Ἀλεξιὰς I 187,7 καὶ 11 (Reiferscheid).

[2] Ὁ Τίτος Λίβιος (XXXI, 40 Müller) ἀναφέρει ὡς κείμενον ἐνταῦθα τὸ Celetrum, ὅπερ ἀναμφιβόλως θὰ ἦτο ρωμαϊκόν τι κάστρον, εἰς ὃ πιθανῶς ἀνήκουσι καὶ τὰ σωζόμενα τείχη πβλ. Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231 καὶ Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174.

[3] Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων IV, 3 σ. 273 (Βόννης).

εἶναι ἐκτισμένη ἡ πόλις τῆς Καστορίας, ἥτις ὅμως δὲν ἐκτείνεται μέχρι τοῦ πρὸς ἀνατολὰς πέρατος τῆς γλώσσης· διότι τοῦτο καταλαμβάνεται ὑπὸ ὑψηλοτέρου, ἐγκαρσίως βαίνοντος πετρώδους βουνοῦ, (εἰκ. 1) ὅπερ ἀποκρύπτει δυστυχῶς τὴν ὡραίαν πρὸς ἀνατολὰς θέαν τῆς λίμνης[1].

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν ἐνταῦθα οὔτε περὶ τὰς ὀνομασίας, ἃς διαδοχικῶς ἔλαβεν ἡ Καστορία[2], οὔτε περὶ τὸ ἔτυμον αὐτῶν ἀλλ' οὔτε καὶ περὶ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἱστορίαν, περὶ ὧν ἄλλως τε ἄλλοι κατὰ καιροὺς διέλαβον[3]. Ἀπαραίτητον ὅμως νομίζομεν νὰ προτάξωμεν ἐν συντομίᾳ τὴν ἱστορίαν τῶν

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς χερσονήσου τῆς Καστορίας ἀπὸ δυσμῶν.

τυχῶν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς καὶ ἰδίᾳ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ πλαισίῳ των τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, περὶ ὧν κυρίως ἔσται ὁ λόγος ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τοὺς μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ χριστιανικοὺς αἰῶνας οὐδὲν ἄλλο γνωρίζομεν εἰμὴ μόνον, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἡ Καστορία ἀπέβη, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Προκοπίου[4], «πόλις ὀχυρωτάτη».

[1] Λίαν ἐπιτυχῶς παραβάλλει τὸ σχῆμα τῆς χερσονήσου πρὸς σφύραν ὁ Leonhard Schultze ἔ.ά. σ. 174.

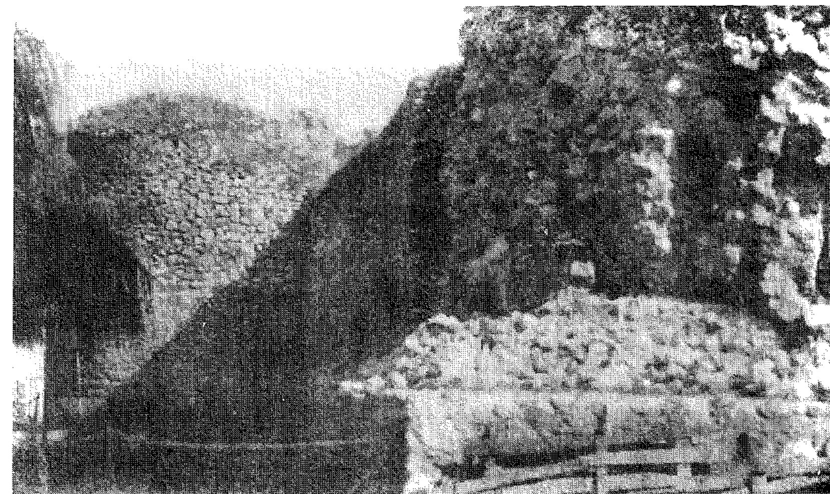
[2] Κέλετρον, Διοκλητιανούπολις, Ἰουστινιανούπολις, Καστορία [Kostur, Kesrye].

[3] Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου ἐν τῷ ἄρθρῳ «Καστορία» τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ εἰς ἀνατύπωσίν του ἐν βιβλιαρίῳ. Εἰς τὴν εἰρημένην βιβλιογραφίαν πρόσθες καὶ Tomaschek, Zur Kunde der Hämushalbinsel, Wien 1894 II, 67. J. Sokolov, Sostojanie Monachestva v bizantinskoi čerkvi cy palavini IX do natchala XIII b. Kazan 1894. Str. 141,5. Vera Ivanova, Godichnik na narodnija Musei (Annuaire du musée national de Sofia) 1926 σ. 55. Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174, J. Aniel, La Macédoine, son évolution contemporaine 1930 Α. Δ. Κεραμόπουλλον, Byz.-Neugr. Jahrbücher τ. 9 (1932) σ. 55-63.

[4] Περὶ κτισμάτων σ. 273, 26 (Βόννης).

Τὰ σωζόμενα κατὰ τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου λείψανα τειχῶν (εἰκ. 2) εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται καὶ ἐκ τῆς περιόδου ταύτης[1]. Ἀσφαλῶς ὅμως παλαιοχριστιανικὸν εἶναι μαρμάρινον κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 46), ὅπερ θ' ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου μεγάλου ναοῦ, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν διαστάσεών του.

Κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας οὐδεμίαν σχετικὴν

Εἰκ. 2. Στρογγύλος πύργος μετὰ τμήματος τοῦ τείχους τῆς Καστορίας.

πρὸς τὴν Καστορίαν ἔχομεν πληροφορίαν, οὔτε ἐκ πηγῶν[2] οὔτε ἐκ μνημείων· Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι μεσοῦντος περίπου τοῦ 10ου αἰῶνος ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ Βυζαντινοὶ κατώρθωσαν ταχέως νὰ τὴν ἀποσπάσουν βοηθήσαντες εἰς τοῦτο τοὺς Πετσενέγους.

Ἐντούτοις κατὰ τὴν θριαμβευτικὴν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σαμουὴλ προέλασιν πρὸς κατάληψιν τῆς Ἑλλάδος (990 μ.Χ.) ἡ Καστορία ἔπεσε καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων[3], ὑφ' οὓς καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ 1018, ὁπότε τὰ νικηφόρα στρατεύματα Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὴν ἠλευθέ-

[1] Τὰ τείχη εἶναι ἐκτισμένα δι' ἀργῶν λίθων μετ' ἀφθόνου κονιάματος (opus incertum) ἀλλ' ἄνευ τῶν χαρακτηριστικῶν εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ τείχη ὁριζοντίων στρώσεων ὀπτοπλίνθων. Τὸ πάχος των εἶναι 2.35.

[2] Ἐν τῷ παρισινῷ κώδικι 1555α, τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰῶνος, ἀναγράφεται ἡ ἐπισκοπὴ Κάστρων, ἥτις, κατὰ τὸν Γ. Κονιδάρην, θὰ εἶναι πιθανῶς ἡ τῆς Καστορίας. (Χριστιαν. καὶ Θρησκευτ. Ἐγκυκλοπ. ἄρθρον Ἑλλὰς τ. 3 σ. 261)

[3] Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, σ. 191.

ρωσαν ἀποδόσαντα αὐτὴν ἐκ νέου εἰς τοὺς κόλπους τῆς βυζαντινῆς πατρίδος [1].

Ἐπὶ ἥμισυν καὶ πλέον αἰῶνα παρέμεινεν ἡ Καστορία ἀνενόχλητος ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν· κατὰ τὸ διάστημα δ' αὐτὸ ἐγνώρισεν ἡ πόλις τὴν μεγίστην αὐτῆς ἄνθησιν· διότι τότε ἀκριβῶς κατεσκευάσθησαν τὰ μεγαλύτερα καὶ σπουδαιότερα μνημεῖα τέχνης — Ἅγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἅγ. Στέφανος, Κουμπελίδικη — τότε ἐπίσης, ἐπεκταθεῖσα πρὸς ἀνατολάς, θὰ ὠχυρώθη ἡ Καστορία διὰ νέου τείχους, οὗτινος πύργοι καὶ μεσοπύργια σώζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὺν τῆς ράχεως καὶ παρὰ τὴν αὐλὴν τοῦ Γυμνασίου [2]. (Ὅρα πίν. 1).

Τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς πόλεως ἦλθον νὰ ταράξουν ἐπ' ὀλίγον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος, αἱ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐκστρατεῖαι τῶν Νορμανδῶν τοῦ Ροβέρτου Γυσκάρδου καὶ τοῦ υἱοῦ του Βαημούνδου, ἃς λεπτομερῶς μᾶς περιγράφει Ἄννα ἡ Κομνηνή. Ὁ τότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος ὁ Α΄ ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν καὶ ἡττηθεὶς ἐν Δυρραχίῳ «ἔφυγεν ἀκλεῶς» [3], ὁ δὲ Βαημοῦνδος κατέλαβε τὸ 1083, πλὴν ἄλλων καὶ τὴν Καστορίαν, ἣν κατεῖχον μισθοφόροι τοῦ Ἀλεξίου Βαράγγοι. Μὴ δυνάμενος ὅμως ὁ Βαημοῦνδος νὰ μισθοδοτήσῃ τὰ στρατεύματά του ἀνεχώρησεν εἰς Ἰταλίαν, ἵνα λάβῃ χρήματα παρὰ τοῦ πατρός του, καταλιπὼν ἐν Καστορίᾳ τοποτηρητήν του τὸν Βρυέννιον. Ὁ δὲ Ἀλέξιος, πληροφορηθεὶς τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βαημούνδου, ἐτράπη ἀμέσως πρὸς τὴν Καστορίαν καὶ στρατοπεδεύσας πρὸ τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου προσέβαλε κατ' ἀρχὰς τὸ φρούριον κατὰ μέτωπον. Ἐπειδὴ ὅμως ἔβλεπε ὅτι οἱ Νορμανδοὶ ἀνθίσταντο ἐρρωμένως ἔστειλε τὸν συναγωνιστήν του στρατηγὸν Γεώργιον Παλαιολόγον μετὰ στρατοῦ ἵνα ἀποβιβασθῇ, τῇ βοηθείᾳ λέμβων, εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως ἀφύλακτον καὶ ἀκατοίκητον βουνὸν καὶ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν νώτων κατὰ τῶν Νορμανδῶν. Τούτου δὲ πραγματοποιηθέντος οἱ Νορμανδοί, ἰδόντες ἑαυτοὺς κυκλωθέντας, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσιν, ὁρίσαντες ὅτι ὅσοι μὲν θὰ ἠκολούθουν τὸν βασιλέα θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως κείμενον ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὅσοι δὲ ἤθελον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν πατρίδα των θὰ συνηθροίζοντο εἰς τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου. Οὕτω ἡ πόλις, διατελέσασα ἐπί τινας μόνον μῆνας εἰς τὰς χεῖρας τῶν Νορμανδῶν, παρεδόθη καὶ πάλιν, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1083, εἰς τοὺς Βυζαντινούς.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος ἐστάλη ὡς διοικητὴς τῆς πόλεως ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ (1143 - 1180) παρεχώρησε τὴν

[1] Ὅρα τὰ τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ τὰ τῆς αὐτοπροσώπου εἰς Καστορίαν μεταβάσεως αὐτοῦ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1018 παρὰ Κεδρηνῷ 474,17 (Βόννης).

[2] Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς Ι, 187.5 Βόννης) λέγει τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ φρουρίου τῆς Καστορίας: «πύργοι καὶ μεσοπύργια ᾠκοδόμηνται κάστρου δίκην, δι' ὅπερ καὶ Καστορία ὀνομάζεται».

[3] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ἀλεξιὰς Ι,256 (Reiferscheid).

Καστορίαν, ἐπιθυμῶν ν' ἀπομακρύνῃ, δι' οἰκογενειακοὺς λόγους, τὸν Ἀνδρόνικον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως [1].

Ἡ διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) ἐπελθοῦσα ἐξασθένησις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς κυρίως εἰς τὰς μεμακρυσμένας πόλεις, ἐν αἷς καὶ ἡ Καστορία, ἣν οἱ Βούλγαροι, ἐπωφεληθέντες τῆς εὐκαιρίας, ἀνακατέλαβον καὶ θὰ κατεῖχον ἴσως ἐπὶ μακρὸν ἂν μὴ παρενέβαινεν ὁ ἐν Ἠπείρῳ ἐγκατασταθεὶς οἶκος τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὅστις προσήρτησεν αὐτὴν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου. Ἔκτοτε ἡ Καστορία παρέμενε μὲν βυζαντινή, ἤλλασσεν ὅμως συχνὰ διοικητήν· διότι ἀπέβη τὸ μῆλον τῆς ἔριδος μεταξὺ τῶν διαμαχομένων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας. Ἡ ἐναλλαγὴ δ' αὕτη κυρίου διήρκεσε μέχρι τοῦ 1259, ὅτε ἡ Καστορία ὑπήχθη ὁριστικῶς ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Νικαίας καὶ εἶτα τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατόπιν τῆς ἐν τῇ γειτονικῇ Πελαγονίᾳ ἥττης τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ καὶ τῆς ζωγρήσεως τοῦ Φράγκου συμμάχου του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου [2].

Παρέμεινε δ' ἡ Καστορία ὑπὸ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ ἕνα περίπου αἰῶνα, καθ' ὃν ἐγνώρισε νέαν ἀκμὴν καὶ ἄνθησιν τῆς τέχνης, ἣν μαρτυροῦσι τὰ μνημεῖα. Τὴν ἄνθησιν δὲ ταύτην οὐδόλως διέκοψε ἡ κατὰ τὸ 1345 , κατόπιν προδοσίας τοῦ Συργιάννη, στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γ' γενομένη παράδοσις τῆς Καστορίας εἰς τοὺς Σέρβους, ὧν ὁ κράλης Στέφανος Δουσὰν ἔσπευσε νὰ τὴν καταλάβῃ [3]. Πράγματι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐγένετο ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, ὡς καὶ ἄλλων ναῶν, ὑπὸ Ἑλλήνων ὅμως τεχνιτῶν καὶ κατὰ καθαρῶς βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν.

Οἱ Σέρβοι ἐδέσποσαν τῆς Καστορίας μέχρι τοῦ 1380, ὁπότε ἡ πόλις παρεδόθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τοὺς Ἀλβανούς [4], ὀλίγον δ' ὕστερον εἰς τοὺς Τούρκους, ὑφ' οὓς καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1912 ἀπελευθερώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Καίτοι δ' ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας διετέλεσεν ἡ Καστορία ὑπὸ τὸ πέλμα τοῦ κατακτητοῦ, ὅμως δὲν ἔπαυσεν ἀκμάζουσα καὶ εὐημεροῦσα, λόγῳ κυρίως τῆς βιομηχανίας τῶν γουναρικῶν, χάριν τῆς ὁποίας ἐξενιτεύοντο εἰς πόλεις τῆς Εὐρώπης πολλὰ αὐτῆς τέκνα, ἅτινα, πλουτοῦντα ἐκεῖ, δὲν ἐλησμόνουν τὴν πατρίδα καὶ τὰς παραδόσεις των, ἀλλ' ἀφειδῶς δαπανῶντα ἀνήγειραν ἐν αὐτῇ καὶ πλούσια ἀρχοντικὰ διὰ τὰς οἰκογενείας των καὶ πλῆθος μικρῶν ναῶν, οὓς ἐφρόντιζον νὰ κοσμῶσι δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἐν τέλει.

[1] Chalandon, Les Comnène II Paris 1912 σ. 409.

[2] Ἀκροπολίτης 181,20 Φραντζῆς 17,8 Παχυμέρης 86,16 (Βόννης).

[3] Καντακουζηνὸς Ι, 451 (Βόννης).

[4] Χαλκοκονδύλης, 209,19 (Βόννης).

Συνοψίζοντες παρατηροῦμεν ὅτι ἡ Καστορία κατὰ τὸν ὑπερδισχιλιετῆ αὐτῆς βίον καθ' ὃν ἐπανειλημμένως ἔπεσεν εἰς χεῖρας ποικίλων ξένων κατακτητῶν (Βουλγάρων, Σέρβων, Ἀλβανῶν καὶ Τούρκων) οὐδαμῶς ποτε ἀπώλεσε τὴν ἑλληνικότητά της. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀστικὴ ἀρχιτεκτονική της ὑπέστη κατὰ τὴν μακραίωνα Τουρκοκρατίαν ἱκανῶς ζωηρὰν τὴν μουσουλμανικὴν ἐπίδρασιν, ἡ γραπτὴ ὅμως διακόσμησις τῶν ναῶν της διετήρησε σταθερῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, χάρις εἰς τὰ ἐν Μακεδονίᾳ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια, δι' ὧν ἡ χώρα αὕτη ἀπέβη κέντρον χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἀργότερον δὲ καὶ ἁγνῶς ἐθνικοῦ φρονήματος.

Ἡ σημερινὴ Καστορία εἶναι μία τῶν ὀλίγων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες διατηροῦσιν ἀκόμη ζωηρὸν τὸν βυζαντινόν χαρακτῆρα. Ἐκτισμένη, ὡς προείπομεν (σελ. 3) ἐπὶ τῶν δύο ράχεων τῆς λοφώδους χερσονήσου της, ἔχει, λόγῳ τῆς περιωρισμένης της ἐκτάσεως καὶ τῆς φυσικῆς ἀνωμαλίας της, δρόμους στενοὺς καὶ δαιδαλώδεις, πλαισιουμένους ἀπὸ σπίτια σωρευμένα τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου εἰς σχήματα ἀλλόκοτα καὶ γραφικά. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πυκνοκτισμένα αὐτὰ σπίτια προβάλλουν ἀναρίθμητοι, μικροὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ναοί, βυζαντινοὶ καὶ ὑστερώτεροι, πολλοὶ τῶν ὁποίων οὐδόλως διαφέρουσιν ἐξωτερικῶς ἀπὸ κοινὰς ἰσογείους κατοικίας. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν ἄλλοι μὲν προβάλλουσιν ἀπροσδοκήτως εἰς τὴν διασταύρωσιν δύο ἢ περισσοτέρων δρόμων, ἄλλοι δ' ὀρθοῦνται εἰς τὴν ἄκραν μιᾶς μικροσκοπικῆς πλατείας, οἱ πλεῖστοι δὲ τέλος εἶναι κεκρυμμένοι εἰς τὸ βάθος ἐσωτερικῆς αὐλῆς· διότι μέγα μέρος αὐτῶν εἶναι παρεκκλήσια οἰκογενειακά, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ πλῆθος των. Ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τῶν ναῶν μᾶς ἐξηγοῦσιν, ὅτι ἡ ἵδρυσις ἢ ἡ διακόσμησίς των ὠφείλετο ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν εὐλάβειαν ξενιτευμένων Καστοριανῶν ἢ ἐξορίστων ἀκόμη ἀρχόντων τῆς Πρωτευούσης (Λημνιώτης, Κασνίτζης), ἢ τῶν κατοίκων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς συνοικίας, (ἥτις καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματός των γενικῶς χαρακτηρίζεται) ἢ τέλος ὁλοκλήρου συντεχνίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν αὐτῶν ἐχρησίμευσαν ἐπίσης καὶ ὡς ἐπιτύμβια μνημεῖα· τοῦτο τοὐλάχιστον μᾶς ἀποδεικνύει ἡ πέριξ αὐτῶν ἀνεύρεσις τάφων ἢ ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν των τοιχωμάτων ἀπεικόνισις πολλῶν «κοιμηθέντων δούλων τοῦ θεοῦ».

Καίτοι ὅμως τοσοῦτον πλῆθος ναῶν ὑφίσταται ἐν Καστορίᾳ ἐντούτοις ἐλάχιστα σχετικῶς ἐγράφησαν περὶ τῆς τέχνης των μέχρι τοῦδε. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν Ρῶσον ἀρχιμανδρίτην Ἀντωνῖνον, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Καστορίαν τὸ 1865 καὶ ἐδημοσίευσε τὸ 1886 ἁδρομερεῖς κατόψεις καὶ ἀπόψεις μετὰ συντόμου περιγραφῆς τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν[1], μόνον ὁ Γάλλος καθηγητὴς Millet ἐπέστησε τὸ 1916 τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου

[1] Ἀρχιμ. Ἀντωνίνου, Ἐν Ρούμελῃ (Ρωσ.) Πετρούπολις 1886, σελ. 142-157 καὶ πίν. XI.

ἐπὶ τοῦ μακεδονικοῦ τύπου βασιλικῆς, ὃν ἀντιπροσωπεύουσιν οἱ ναοὶ τῆς Καστορίας δημοσιεύσας κατόψεις μόνον καὶ φωτογραφίας τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν καὶ ταῦτα οὐχὶ ἐν ἰδιαιτέρᾳ περὶ Καστορίας μονογραφίᾳ ἀλλ' ἐν τῇ καθολικῇ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ μελέτῃ του[1]. Πρόδηλον λοιπὸν ἀποβαίνει πόσον ἐπιτακτικὴ ὑπῆρχεν ἀνάγκη λεπτομεροῦς δημοσιεύσεως τῶν μνημείων τῆς Καστορίας τόσον ἀπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ τῆς εἰκονογραφικῆς καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς ἀκόμη πλευρᾶς, ἀφ' οὗ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἀρχιμανδρίτου κ. Γερμανοῦ Χριστίδου γενομένη πρό τινων ἐτῶν δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν[2] —ἀξιέπαινος κατὰ τἆλλα ἐργασία— καὶ ἐλλιπὴς τυγχάνει καὶ διορθώσεων εἰς τὰς ἀναγνώσεις ἀνάγκην ἔχει.

Ἀσχολούμενοι ἀπὸ τριετίας εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας κατεμετρήσαμεν, ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἠρευνήσαμεν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πάντα αὐτῆς τὰ μνημεῖα καὶ φέρομεν ἤδη τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μας τούτων εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ὀφείλομεν δ' ἐνταῦθα νὰ διατρανώσωμεν τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν τόσον πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καστορίας κύριον Νικηφόρον, ὅσον καὶ πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν τοῦ Γυμνασίου Καστορίας κ. Κωνσταντῖνον Πηχιὼν διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν φιλοξενίαν καὶ θετικὴν βοήθειαν, ἣν εὐηρεστήθησαν νά μοι παράσχωσι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐν Καστορίᾳ διατριβῶν μου.

Κατὰ τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας θέλομεν ἀκολουθήσει τὸ ἑξῆς σύστημα: Κατ' ἀρχὰς θὰ ἐξετάσωμεν ἑνὸς ἑκάστου μνημείου τὰ ἀρχιτεκτονικά, διακοσμητικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα, μετὰ ταῦτα δὲ θὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συνόλου τῶν μνημείων.

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μνημείων θέλομεν ἀκολουθήσει κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὴν χρονολογικὴν σειρὰν αὐτῶν ἢ τὴν σειρὰν σπουδαιότητος. Ἕκαστον δὲ μνημεῖον θὰ φέρει τὸν ἀριθμόν, ὅστις ἐν τῷ ἐπισυναπτομένῳ γενικῷ τοπογραφικῷ σχεδίῳ (πίν. 1) ἀναγράφεται παραπλεύρως τῆς κατόψεως αὐτοῦ ἐντὸς κύκλου.

[1] L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 22-29. Μετάφρασιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Καστορίαν περικοπῶν τοῦ Millet ὡς καὶ τὰς κατόψεις αὐτοῦ τῶν 4 κυριωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας περιέλαβεν ὁ κ. Φ. Παπακωνσταντίνου εἰς τὸ περὶ Καστορίας ἄρθρον του ἐν τῇ Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Τὰς αὐτὰς κατόψεις τοῦ Millet ἀνεδημοσίευσεν ἐν τῇ μονοσελίδῳ τῶν μνημείων τῆς Καστορίας μνείᾳ, ἣν ἔκαμεν ἐν τῷ μακρῷ περὶ τῶν ναῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Βουλγαρίας πονήματι αὐτῆς ἡ Vera Ivanova, ἔνθ' ἀ. σ. 555.

[2] Γρηγορ. Παλαμᾶς τ. 6 (1922) σ. 128-132, 165-176. 277-281, 342-345, 388-392.

1. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ

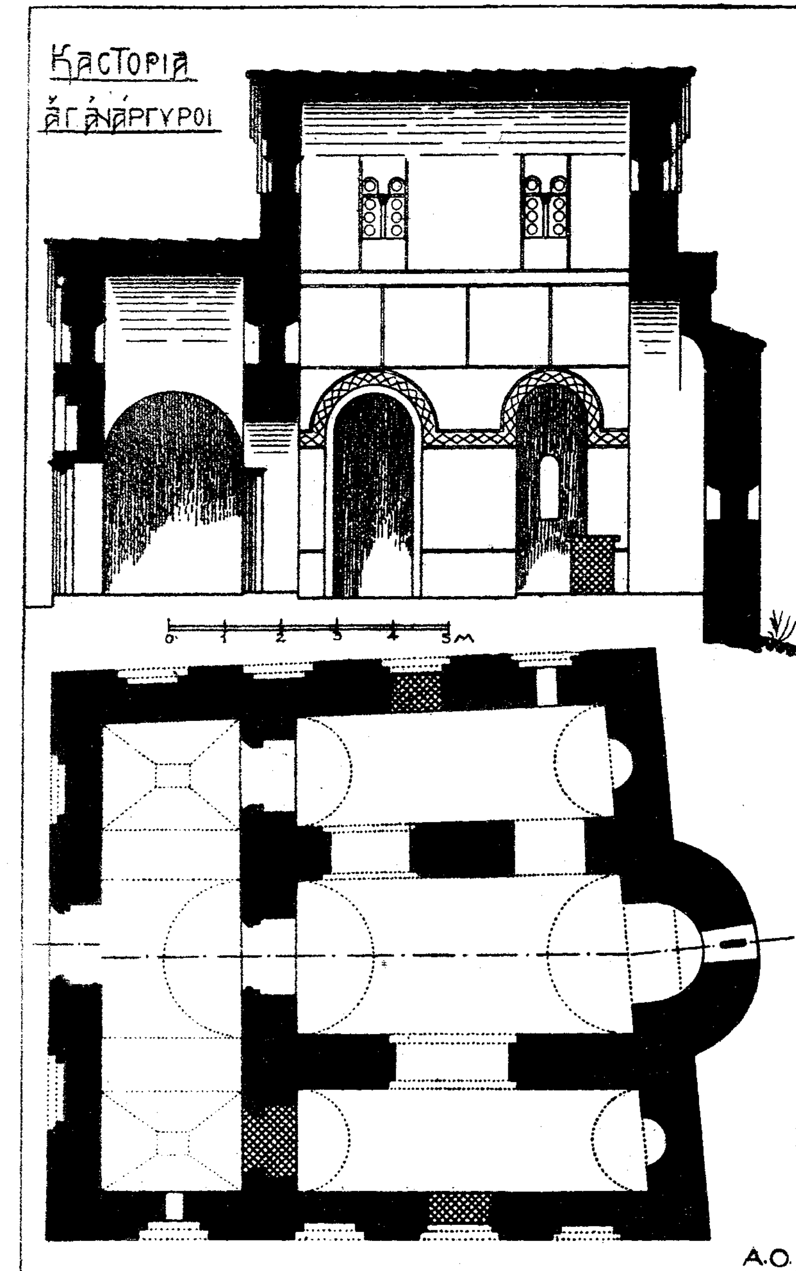
Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς Καστοριανῆς χερσονήσου, ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, εἶναι δ' ἐκτισμένος ἐπὶ ἀρκούντως ἀποτόμου κλιτύος, οὕτως ὥστε ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ νὰ εἶναι πολὺ χαμηλότερον τῆς βορείου θεμελιωμένη. (Ὅρα τομὴν κατὰ πλάτος, εἰκ. 4). Ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις εἶναι ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας, καίτοι τὸ μῆκός της εἶναι κατὰ μέσον ὅρον μόνον 11.35 μ. τὸ δὲ πλάτος περίπου 10 μ.

Κάτοψις. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 3) σχῆμα ἀκανονίστου τετραγώνου[1] καὶ τοῦτο διότι ἡ βόρειος αὐτοῦ πλευρὰ εἶναι κατὰ 1.07 μ. βραχυτέρα τῆς νοτίας. Τὸ κτήριον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ συγχρόνως πρὸς αὐτὸν κατασκευασθέντος νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται κατὰ τὸ πλάτος του εἰς τρία κλίτη: ἓν μέσον, ἀνοίγματος 2.90 μ. καὶ δύο πλάγια, ἀνοίγματος 2.05 (τὸ βόρειον) καὶ 1.82 (τὸ νότιον). Ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν γίνεται ἐνταῦθα διὰ τοίχων πάχους 0.95 - 1.00 μ. διατρυπωμένων ἀπὸ ἀσύμμετρα τοξωτὰ ἀνοίγματα, δύο μὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, ἓν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Τὸ μέσον κλῖτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν μεγάλην ἡμικυλινδρικὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια εἰς μικρὰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3).

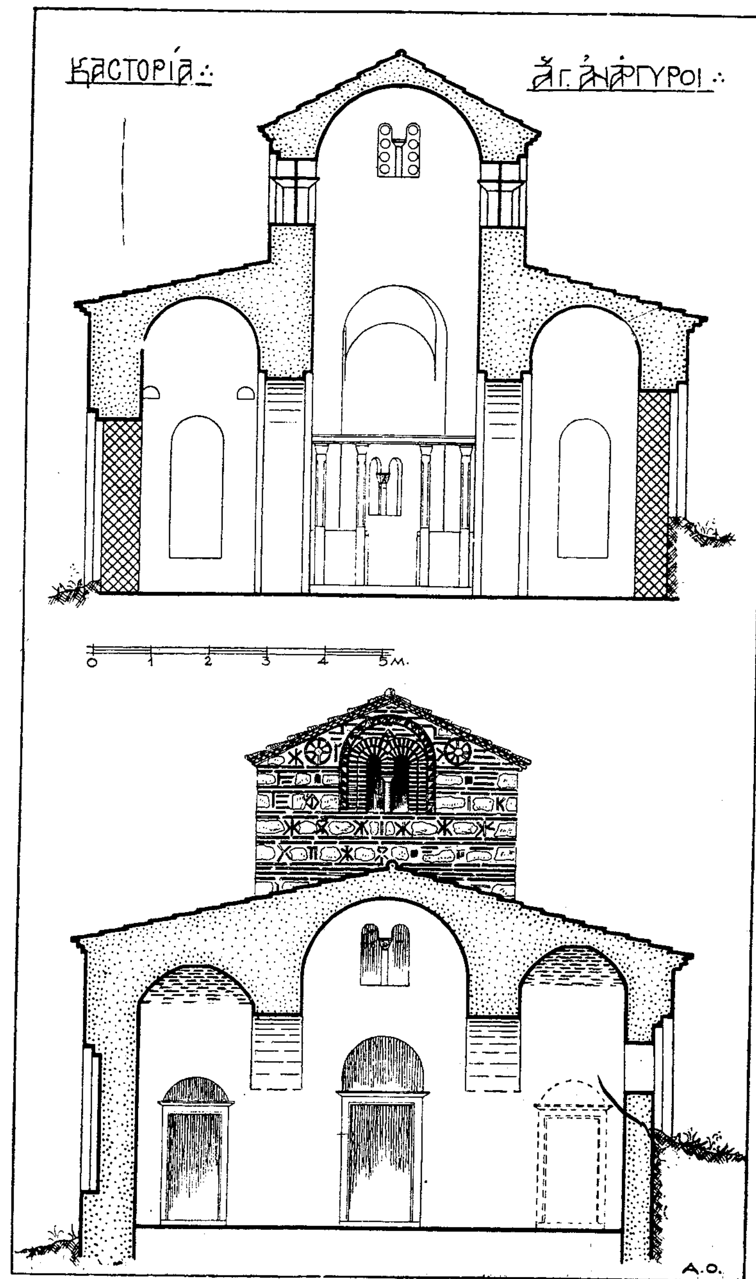
Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ σήμερον διὰ δύο θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα· ἡ μία τούτων τελεῖ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ μέσου κλίτους, ἡ δ' ἄλλη τοῦ βορείου· εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχε καὶ τρίτη θύρα συγκοινωνίας τοῦ νοτίου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἥτις ἐφράχθη μεταγενεστέρως. Ὁ νάρθηξ, καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, φέρει μίαν καὶ μόνην θύραν εἰσόδου εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3).

Τομή. (εἰκ. 3 καὶ 4). Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ ἐστεγάζοντο διὰ κτιστῶν κυλινδρικῶν θόλων, οἵτινες σήμερον ἔχουσι καταπέσει διατηρουμένων μόνον μικρῶν ὑπὲρ τὴν γέννησιν αὐτῶν τμημάτων. Ἐκ τῶν θόλων τούτων ὁ τοῦ μέσου ἦτο πολὺ ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, σχηματίζων εἶδος τι φωταγωγοῦ ἢ τρούλλου (τρουλλοκαμάρα) φέροντος παράθυρα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς ἤτοι ἀνὰ δύο μὲν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας, ἀνὰ ἓν δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς. Τὴν ἐντύπωσιν τρούλλου γεννᾷ

[1] Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, École grecque, Paris 1916 σ. 24 εἰκ. 7, ὁ ναὸς παρίσταται ἀπολύτως ἰσόπλευρος.

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

Εἰκ. 4. Τομαὶ κατὰ πλάτος κατὰ τὸν κυρίως ναὸν (ἄνω) καὶ τὸν νάρθηκα (κάτω).

διὰ τὸν φωταγωγὸν τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ μεγάλη του ὑπερύψωσις, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸ πρὸς τὸ τετράγωνον πλησιάζον σχῆμά του καὶ τέλος ἡ εἰς χαμηλὴν στάθμην τήρησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ φωταγωγὸς συνδέεται· διὰ χαμηλοῦ τινος ἀτροφικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 5), ὅπερ **ἐνταῦθα** οὐδένα πληροῖ ὀργανικὸν σκοπὸν (ὅρα τομὴν εἰκ. 4 ἄνω), ἀλλ᾽ εἶναι

Εἰκ. 5. Ἄποψις τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν. Α.

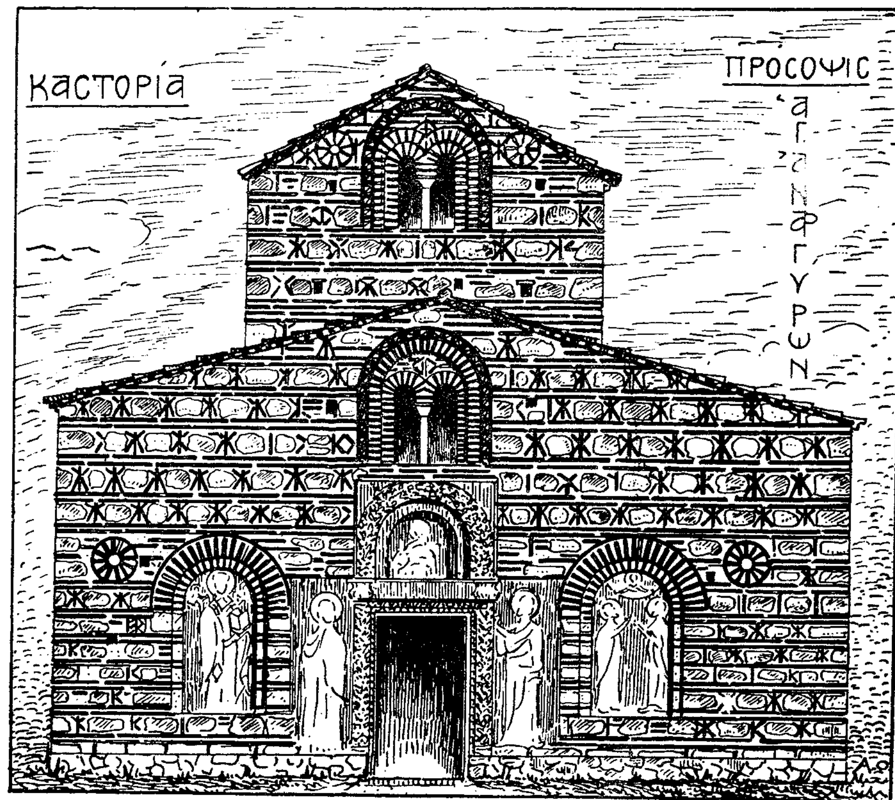
λείψανον μακρᾶς παραδόσεως ἤτοι τῆς τοποθετήσεως κυλινδρικοῦ θόλου πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν γειτονικὸν Ἅγ. Στέφανον, ἔνθα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ φωταγωγοῦ δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀλλ᾽ εἶναι κατά τι ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος στεγαζομένου διὰ χαμηλοῦ ἀετώματος.

Διὰ θολωτῶν ὀροφῶν ἐκαλύπτετο ὡσαύτως καὶ ὁ νάρθηξ (εἰκ. 4 κάτω). Οὗτος διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ τὸ μῆκος αὐτοῦ τμήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι μεγαλύτερον καὶ στεγάζεται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων, τὰ δὲ ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων[1] σκαφοειδῶν

[1] Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μὲν κυλινδρικοῦ θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου εἶναι 5.63, τῶν δὲ σκαφοειδῶν 4.44 μὲν τοῦ βορείου, 4.84 δὲ τοῦ νοτίου.

ἢ μοναστηριακῶν θόλων [1] (Klostergewölbe) κατεσκευασμένων ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος ἐστεγάζοντο καὶ ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 6).

Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπετυγχάνετο κυρίως μὲν διὰ τῶν ἓξ διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἂν καὶ ταῦτα οὐ μόνον

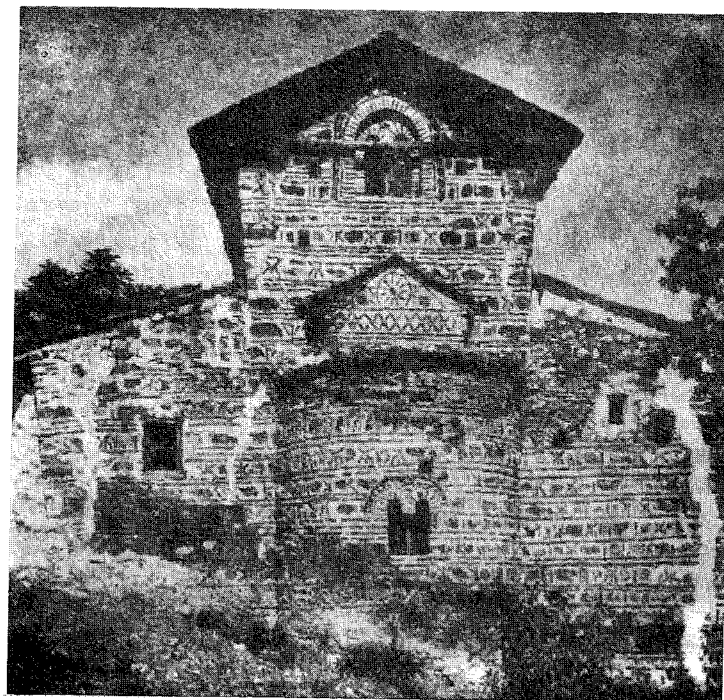

Εἰκ. 6. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων ἀναπαρεσταμένη.

στενὰ εἶναι ἀλλὰ καὶ σχετικῶς ὀλίγα καὶ πολὺ ὑψηλὰ τοποθετημένα. Τὸ ἱερὸν ἐφωτίζετο διὰ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης (εἰκ. 7) καὶ δι' ἑνὸς μικροῦ μονολόβου ἀνοιγομένου παρὰ τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς προθέσεως. Δύο

[1] Οἱ θόλοι οὗτοι ἀποτελοῦσι τὸ ἀρχαιότερον γνωστόν μοι παράδειγμα χρήσεως σκαφοειδῶν θόλων εἰς ναούς. Ἕτερα παραδείγματα ὁμοίων θόλων γνωρίζω τὰ ἑξῆς: Προσκτίσματα τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ, Σκευοφυλάκιον καὶ Τράπεζα μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

μικροσκοπικοὶ ἡμικυκλικοὶ φεγγῖται ἀνοιγόμενοι εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς προθέσεως προσέθετον ὀλίγον φῶς εἰς τὸ σκοτεινὸν τοῦτο μέρος [1]. Δίλοβον παράθυρον ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ ὅμως μόνον ἐμμέσου φωτὸς ἐπέτρεπε τὴν δίοδον. Τέλος ὁ νάρθηξ ἔφερεν ἀνὰ ἓν μονόλοβον, στενὸν παράθυρον κατά τε τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν αὐτοῦ

Εἰκ. 7. Ἡ ἀνατολ. πλευρὰ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

στενὴν πλευρὰν ἀνοιγόμενον [2] ὡς καὶ ἓν δίλοβον ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου [3] (εἰκ. 6).

Τὰ δίλοβα παράθυρα ἐφράσσοντο δι' ἐγκαρσίων πλακῶν ἐκ γύψου πάχους 0.05 διατρυπωμένων ὑπὸ στρογγύλων ὀπῶν (εἰκ. 8). Ὁμοίαν διά-

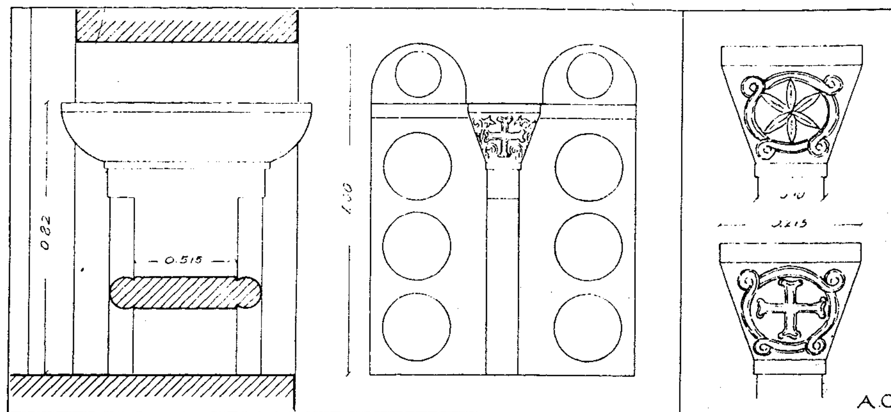
[1] Σήμερον οἱ φεγγῖται οὗτοι εἶναι ἐσωτερικῶς πεφραγμένοι, διακρίνονται ὅμως σαφέστατα ἐξωτερικῶς (ὅρα εἰκ. 7).

[2] Τὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς παράθυρον εὐρυνθὲν μεταγενεστέρως ἀπέβη μέγα ὀρθογώνιον νεωτερικὸν κούφωμα.

[3] Τὸ παράθυρον τοῦτο φραχθὲν μεταγενεστέρως ἠνοίχθη κατὰ τὰς γενομένας ἐν ἔτει 1938 στερεωτικὰς ἐργασίας, περὶ ὧν ἴδε ἐν τέλει τοῦ τόμου τούτου.

ταξιν φεγγιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. εἰς τὴν Παντάνασσαν τῆς Μονεμβασίας[1], εἰς τὴν Ἁγίαν Θεοδώραν[2] καὶ τὸν ναὸν Βουργαρελίου Ἄρτης[3], Νερέδιτσι Ρωσίας[4], εἰς Στουδένιτσαν Σερβίας[5], ἀπεικονίζονται δὲ καὶ ἐπὶ τοιχογραφιῶν[6].

Ἐξωτερικὴ διάπλασις. Πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πλευραὶ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐπίπεδοι ἀλλὰ διηρθρωμέναι διὰ κλιμακωτῶν τυφλῶν ἀψίδων[7] (εἰκ. 10), ὧν τὸ ἄνοιγμα ποικίλλει ἀπὸ 1,25 μέχρι 1,30. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχομεν ἀνὰ 4 τυφλὰς ἀψῖδας (εἰκ. 9), κατὰ δὲ τὴν

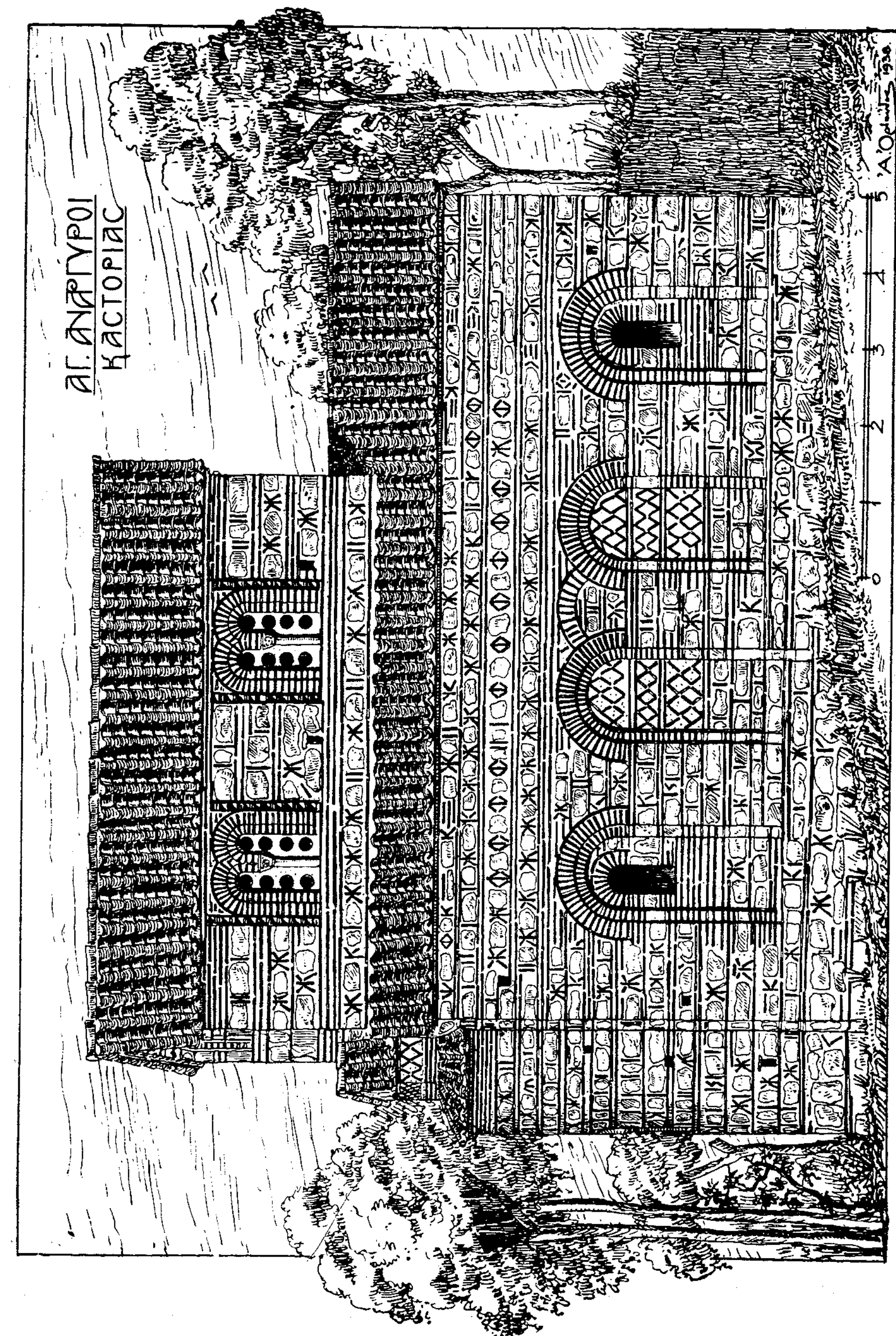

Εἰκ. 8. Τύπος παραθύρων τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

δυτικὴν δύο, ἤτοι ἀνὰ μίαν ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 6). Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψῖδες δὲν διήκουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται εἰς ὕψος ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τούτου (εἰκ. 9).

Ἡ διὰ τυφλῶν ἀψίδων διαμόρφωσις τῶν τοίχων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν σχολὴν τῆς Πρωτευούσης, ἀπαντᾷ δ' οὐ μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει[8] ἀλλὰ καὶ εἰς πλείστους ναοὺς χωρῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 144 εἰκ. 6.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 203.
[3] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ τ. Β' σ. 159 εἰκ. 8.
[4] Ebersolt, Monuments Piot 13 (1906) πίν. IV καὶ σ. 37 εἰκ. 2.
[5] Pokryschkin, Pravoslavnaja architektura πίν. VIII καὶ ἐν Ρώμῃ (S. Lorenzo) Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 εἰκ. 56.
[6] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1929 πίν. XVII καὶ σ. 168. H. Omont, Évangiles avec peintures byzantines du XIe s. πίν. 81.
[7] Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, (École grecque σ. 24 εἰκ. 7) οὐδόλως ἐδηλώθησαν αἱ τυφλαὶ ἀψῖδες, τῶν τοίχων παρασταθέντων ἐντελῶς ἐπιπέδων.
[8] Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinopel, London 1912 σ. 212, 219, 243, 288.

Εἰκ. 9. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων ἀναπαρεσταμένη.

Βυζαντίου ὡς π. χ. ἐν Βουλγαρίᾳ[1], Μακεδονίᾳ[2], παλαιᾷ Σερβίᾳ[3], Ἠπείρῳ[4], Χίῳ[5], Μυστρᾷ[6] κλπ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκτίσθησαν οἱ Ἅγ. Ἀνάργυροι, ἡ Καστορία ὑφίστατο πλήρως τὴν οἰκοδομικὴν ἐπίδρασιν τῆς πρωτευούσης.

Τοιχοδομία καὶ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἡ τοιχοδομία τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων εἶναι γενικῶς ἰσόδομος, ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονική· διότι

Εἰκ. 10. Ἄποψις τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν.Δ.

οἱ λίθοι, οὓς χρησιμοποιεῖ —σκληροὶ σκοτεινόχρωμοι ἀσβεστόλιθοι— δὲν εἶναι κατάλληλοι πρὸς κανονικὴν λάξευσιν. Οἱ λίθοι σχήματος ὀρθογωνίου μὲ γωνίας ἀπεστρογγυλευμένας, εἶναι τοποθετημένοι δι' ἀφθόνου κονιάματος καθ' ὁριζοντίας στρώσεις, χωριζομένας διὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων, πάχους 0.03 - 0.04. Κατακορύφως οἱ λίθοι χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων εἴτε διὰ πλίνθων ἁπλῶν, συνηθέστερον ὅμως διὰ πλίνθων σχηματιζουσῶν τὰ σχήματα <|> ἢ >|< , ὧν τὸ δεύτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐ μόνον ὡς διακοσμητικὸν ἀλλὰ καὶ ὡς συμβολικὸν (μονογράφημα Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ)) ἀφ' οὗ μετὰ τόσης ἐπιμονῆς καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας ἐφηρμόσθη (Ἁγ. Στέφανος, Παναγία Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίου) ἔτι δὲ καὶ ἐν Β. Μακεδονίᾳ[1] καὶ Β. Ἠπείρῳ[2] καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Πελοποννήσῳ[3].

Τὸ περιγραφὲν σύστημα τοιχοδομίας ἀποτελεῖ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸν διακοσμητικὸν κάναβον τοῦ μνημείου ἐφ' οὗ ἐγγράφονται χάριν ποικιλίας καὶ ἄλλα τινὰ κοσμήματα. Οὕτω τὰ μὲν τύμπανα τῶν τυφλῶν ἀψίδων (ὧν τὰ τόξα εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα) κοσμοῦνται διὰ ρομβοειδῶν ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος τοποθετημένων πλίνθων μεθ' ὁριζοντίων χωριστικῶν ταινιῶν (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὰ τύμπανα τῶν ἀετωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ καθὼς καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ νάρθηκος παρεμβάλλεται τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν «ἡλίων»[4] (εἰκ. 6 καὶ 9). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πλινθίνη διαμόρφωσις τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ διπλοῦ κλιμακωτοῦ πλαισίου φθάνοντος κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἄντυγα αὐτῶν ἀλλ' ὑψουμένη μέχρι τῶν στεγῶν σταματᾷ ἀποτόμως (εἰκ. 9), εἰς δὲ τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν σχηματίζει μέγα ἡμικυκλικὸν τόξον, οὗτινος τὸ τύμπανον πληροῦται διὰ πλίνθων εἰς διάφορα σχέδια (εἰκ. 6). Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν ἐγγράφονται ἁρμονικώτερον ἐντὸς τῆς ὑπὸ τῶν στεγῶν σχηματιζομένης ἀμβλείας γωνίας. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἥτις περιβάλλει τὸ ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 10) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα ἡ ταινία δὲν ἐξέχει τοῦ ἐπιπέδου τοῦ τοίχου.

Γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι καίτοι μεγάλη γίνεται χρῆσις ὀπτοπλίνθων (πάχους 0.03 - 0.05) διά τε κατασκευαστικοὺς (θόλοι) καὶ διὰ διακοσμητικοὺς σκοπούς, ὅμως ἱκανὴ παρατηρεῖται φειδὼ περὶ τὴν χρῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

[1] Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. IV καὶ εἰκ. 19, 20. A. Rachenov, Églises de Mesemvria, Sofia 1932 πίν. 11 - 19, N. Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en Bulgarie, Sofia 1931, σποράδην.

[2] Θεσσαλονίκη, Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments, chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LXIII καὶ LVI, Ἐλασσών, Ὀλυμπιώτισσα Σωτηρίου. Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Δ' σ. 321 εἰκ. 7.

[3] Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 113 - 124.

[4] Ξυγγόπουλος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. Α' σ. 41 εἰκ. 16 καὶ 17 (Παναγία Ντίλιου).

[5] Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθῆναι 1930 τ. II πίν. 12, 31, 32, 34, 39, 41, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 55.

[6] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910. πίν. 24, 3 (Βροντόχιον).

[1] Πρέσπα, Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κων πόλεως τ. IV. 1 Σόφια 1899 σ. 48 εἰκ. 11.

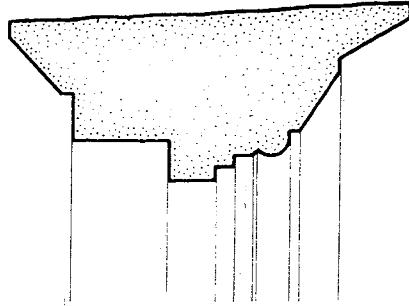
[2] Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου ἐν Ἄνω Λαμπόβῳ Βερσάκης. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1916 σ. 113 εἰκ. 8α.

[3] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Βίγλας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπάρτης - Γυθείου Lampakis. Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 43 εἰκ. 80.

[4] Τὸ θέμα τῶν ἡλίων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐν Ἄρτῃ (Ὀρλάνδος. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Lampakis, Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce. Athènes 1902 σ. 51 εἰκ. 94).

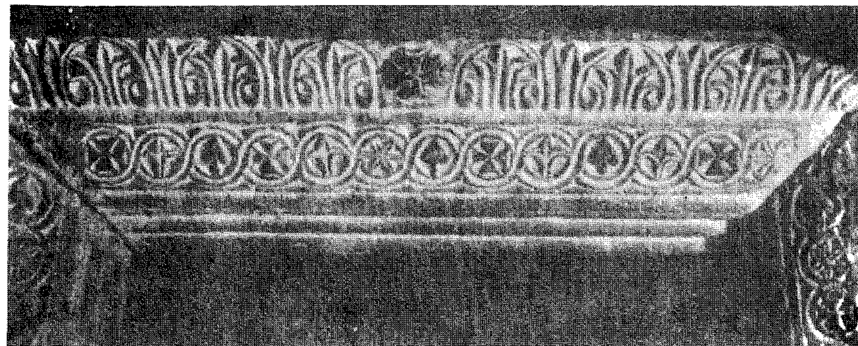
Πράγματι αὗται περιορίζονται μόνον εἰς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν παραθύρων καὶ εἰς γεῖσα κάτωθεν τῶν στεγῶν, ἅτινα ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει κατεσκευάσθησαν διὰ λαξευτῶν λίθων.

Ἡ ἀνάγλυπτος διακόσμησις. Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι εἶναι ἡ μόνη ἐκκλησία τῆς Καστορίας, ἥτις ἔφερε πλούσιον μαρμάρινον διάκοσμον—κιονίσκους παραθύρων, θυρώματα, τέμπλον κλπ. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων ἔχουσι τὴν συνήθη μορφὴν (ἀμφικιονίσκοι) φέροντες ὑπεράνω λίαν ἐξέχον κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα, οὗτινος αἱ στεναὶ πλευραὶ κοσμοῦνται εἴτε δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 8), εἴτε διὰ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ῥόδαξ ἑξάφυλλος ἢ σταυρὸς (εἰκ. 8). Τὸ θέμα τοῦτο εὕρηται καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.

Εἰκ. 11. Τομὴ τοῦ μαρμαρίνου πλαισίου τῶν θυρῶν.

Τὰ δὲ θυρώματα ἤτοι τὰ μαρμάρινα πλαίσια τῶν τριῶν εἰκονιζομένων ἐσωτερικῶν καὶ τῆς μιᾶς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος, ἔχοντα τὴν ἐν τῷ

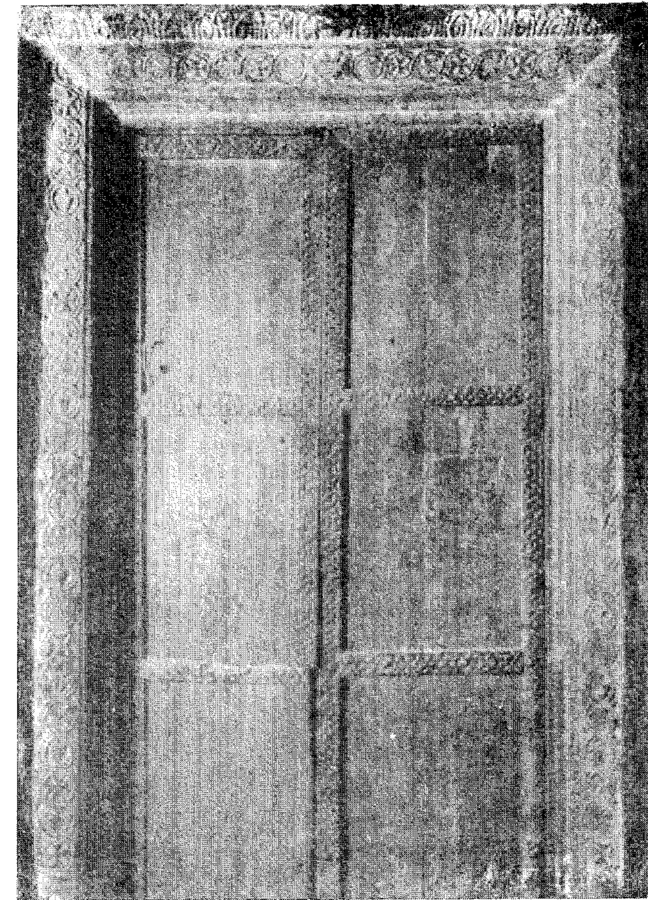

Εἰκ. 12. Τὸ ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας.

σχεδίῳ (εἰκ. 11) τομήν, ἀποτελοῦνται ἐκ δύο κατακορύφων σταθμῶν καὶ ἑνὸς ὁριζοντίου ὑπερθύρου ἐφ' οὗ ἐπικάθηται ἐξέχον λοξότμητον γεῖσον (εἰκ. 12). Τῶν δύο κατὰ χώραν σήμερον σωζομένων θυρωμάτων οἱ μὲν κατακόρυφοι σταθμοὶ καὶ τὸ ὁριζόντιον ὑπέρθυρον κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου κοσμήματος ἀποτελουμένου ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐσχεδιά-

σθησαν ἄλλοτε ῥόδακες, ἄλλοτε φύλλα κισσοῦ καὶ ἄλλοτε σταυροὶ (εἰκ. 13), τὸ δὲ ἐξέχον γεῖσον φέρει κόσμημα ἐξ ἐσχηματοποιημένων ὀρθῶν φύλλων ἀκάνθης.

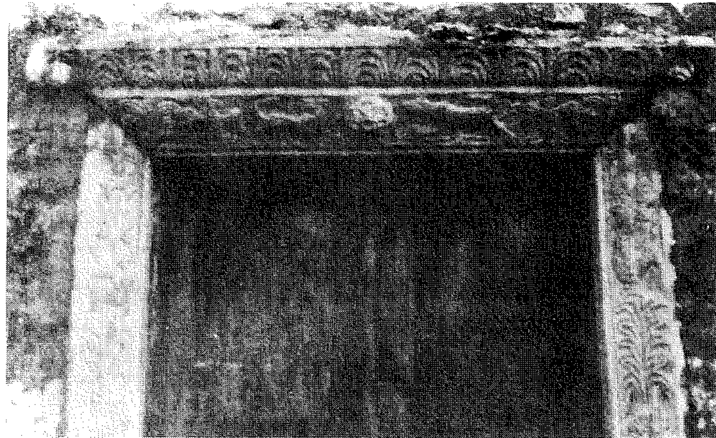
Τῆς πεφραγμένης σήμερον θύρας τοῦ νοτίου κλίτους τὸ μαρμάρινον πλαίσιον, μὴ σωζόμενον κατὰ χώραν, ἀπέκειτο μέχρι πρὸ τεσσαρακονταετίας εἰς τὸ

Εἰκ. 13. Ἡ βασίλειος πύλη.

προαύλιον τοῦ ναοῦ, μετηνέχθη δ' ἐκεῖθεν ἵνα χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν γειτονικὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, οὗτινος σήμερον κοσμεῖ τὴν βόρειον θύραν. Αἱ διαστάσεις του εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιαι (0.99 × 1.86) πρὸς τὰς τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἀλλ' ἡ διακόσμησις τῶν σταθμῶν καὶ τοῦ ὑπερθύρου του εἶναι τελείως διάφορος· διότι φέρει ἀντὶ τῶν κύκλων ἐλάφους, λέοντας, κύνας, ἀετοὺς καὶ ἄλλα ζῷα πρὸς δὲ τούτοις καὶ ῥόδακας καὶ σταυροὺς καὶ φυλλοφόρους κλάδους

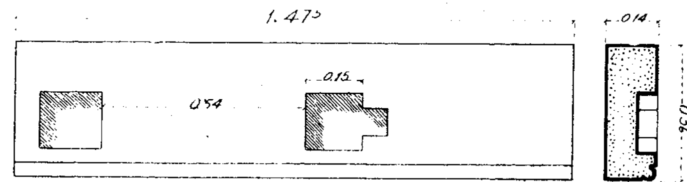
ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἐξέχον κομβίον κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων (εἰκ. 14). Τοῦ δὲ γείσου του ἡ διακόσμησις εἶναι μὲν παραπλησία πρὸς τὴν τῶν ἄλλων θυρῶν, διότι ἀποτελεῖται ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 14), διαφέρει ὅμως κατὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Εἰκ. 14. Τὸ μαρμάρινον πλαίσιον τῆς ἄλλοτε νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος.

Τὰ ἐπὶ τῶν θυρωμάτων κοσμήματα συνηθίζονται ἰδίᾳ κατὰ τὸν $11^{ον}$ μ. Χ. αἰῶνα[1].

Οἱ Ἅγ. Ἀνάργυροι εἶχον ἀρχικῶς μαρμάρινον τέμπλον, ὅπερ καταστραφέν, τίς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ ξυλογλύπτου. Καίτοι ὅμως τὸ παλαιὸν

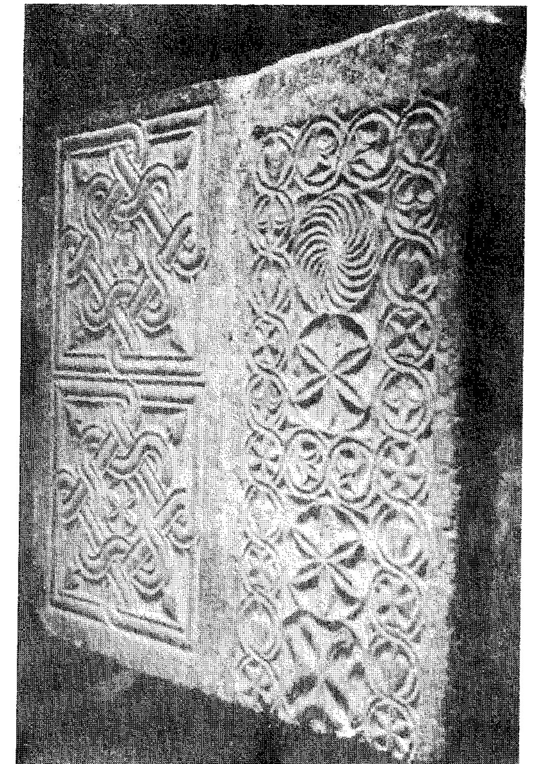

Εἰκ. 15. Τὸ ἀριστερὸν τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου.

τέμπλον τελείως ἐξεβλήθη, ἐντούτοις διεσώθησαν τμήματά τινα αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἴχνη, ἅτινα μᾶς ἐπιτρέπουσι νὰ τὸ ἀναπαραστήσωμεν μετ᾽ ἀρκετῆς πιθανότητος (εἰκ. 4). Οὕτω π.χ. ἐν τῷ νάρθηκι καὶ ἐν τῇ προθέσει διετηρήθησαν δύο τεμάχια ἐκ τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ὡς τοιαῦτα ἐκ τῶν τετραγώνων

[1] Πρβ. τὰ γλυπτὰ κοσμήματα τῶν θυρῶν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίας τῶν Χαλκέων (Καζαντζιλὰρ τζαμὶ) καὶ τῆς Μ. Βατοπεδίου εἰκὼν παρὰ G. Schlumberger, L'épopée byzantine τ. 3 Paris 1905, σ. 341 καὶ 649.

ἐγκοπῶν, ἃς φέρουσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των (εἰκ. 15) καὶ αἵτινες προωρίζοντο πρὸς στερέωσιν τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου. Ἡ βάσις, ὕψους 0.14, ἔχει τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς τομήν, (ἤτοι μετὰ βεργίου κατὰ τὴν ἔξω ἄνω γωνίαν) ἣν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα τοῦ $11^{ου}$-$12^{ου}$ αἰῶνος, ὡς π.χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ[1] καὶ ἐν τῷ ἀνεκδότῳ εἰσέτι ναῷ τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐν τῷ παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτήματι Κριεζώτη. Τὸ ἓν τῶν τεμαχίων τῆς βάσεως, σωζόμενον ἀκέραιον, φέρει ἐπ᾽ αὐτοῦ δύο ἐγκοπάς, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι ἁπλοῦν τετράγωνον, ἡ δ᾽ ἑτέρα ὅμοιον τετράγωνον φέρον προκεκολλημένον μικρότερον τετράγωνον, (εἰκ. 15), σχῆμα ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ ἐγκοπὴ αὕτη προωρίζετο διὰ τὸν κεντρικὸν πεσσόν, ὅστις ἔφερε συνήθως ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου προσκεκολλημένον τὸν πεσσίσκον τοῦ βημοθύρου[2]. Κατὰ ταῦτα τὸ σωζόμενον τεμάχιον ἀπετέλει τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους, πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ καὶ τὸ μῆκος του 1,475 (ὅρα εἰκ. 4).

Εἰκ. 16. Θωράκια τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

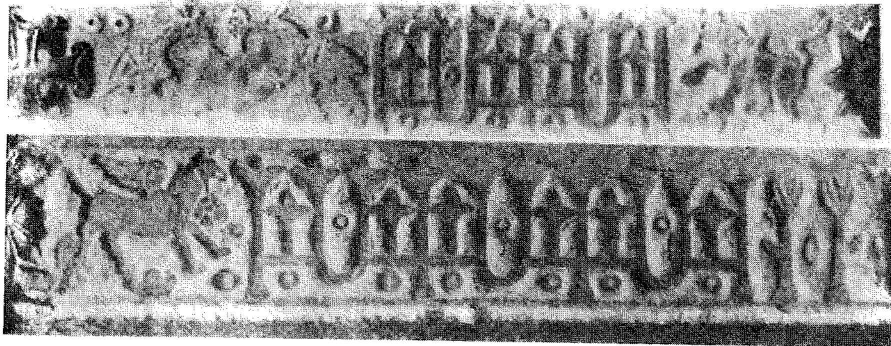
Ἐκ δὲ τῆς μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου ἐγκοπῶν τῶν πεσσῶν ἀποστάσεως συνάγομεν, ὅτι τὸ πλάτος τῶν μεταξὺ τῶν πεσσῶν τιθεμένων πλακῶν τῶν θωρακίων ἦτο 0.54. Τόσον ὅμως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος δύο πλακῶν θωρακίων, αἵτινες, συνηνωμέναι σήμερον, ἀποτελοῦσι τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς Ἁγίας Τραπέζης (εἰκ. 16). Ἐπὶ τῶν πλακῶν δ᾽ αὐτῶν εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 16 δεξιὰ) δύο τετράγωνα πλαίσια ἐξ ἁλύσεως

[1] Schultz and Barnsley The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 22.

[2] Πβλ. προχείρως τὸν ὅμοιον στυλίσκον τοῦ τέμπλου τοῦ παρὰ τὴν Ἄμφισσαν ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σ. 192 εἰκ. 9.

κύκλων (ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται τρίφυλλα καὶ σταυροὶ) περιβάλλοντα πυροστρόβιλον, ἑξαφύλλους ρόδακας καὶ σταυρὸν ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας (εἰκ. 16 ἀριστερὰ) πάλιν δύο ἐπάλληλα πλαίσια περιβάλλοντα πλέγματα ρομβοειδῆ καὶ ἄλλα ἐκ τριμεροῦς ταινίας, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἑξάφυλλος ρόδαξ καὶ ἀετὸς (εἰκ. 16 ἀριστερά). Τὸ πάχος τῶν πλακῶν εἶναι 0.08 τὸ δὲ ὕψος τῆς ἐξ αὐτῶν ἀκεραίας (ἀριστερᾶς) 0.85.

Ἐκ τῶν κιονίσκων δυστυχῶς οὐδὲν περιεσώθη τεμάχιον, γνωρίζομεν ὅμως τὸ ὕψος των (2,60) ἐκ τοῦ ὕψους, εἰς ὃ εὑρίσκονται ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν

Εἰκ. 17. Τμήματα τοῦ μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τοῦ ναοῦ αἱ ὀπαὶ ἐν αἷς ἐπακτοῦτο τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς δύο μεγάλα τεμάχια (εἰκ. 17) ἐντετειχισμένα σήμερον τὸ μὲν ἐν τῷ πεζουλλίῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τὸ δὲ ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ κάτωθεν τῶν πλακῶν τῶν θωρακίων ἔχουσι δὲ τὰ ἐπιστύλια τὴν συνήθη λοξότμητον τομὴν (ὕψ. 0.155) καὶ φέρουσι ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ἐπιφανείας διαφόρους ἀναγλύπτους παραστάσεις ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν παγώνια πίνοντα ἀπὸ περιρραντηρίου, ἔπειτα δὲ κοσμήματα ἐπιπεδόγλυφα ἐνθυμίζοντα τὰ κουφικὰ [1] καὶ τέλος ζῷα φανταστικὰ (γρύπας), μεθ' οὓς ἀκολουθεῖ ζωηρῶς ἔξεργος ρόδαξ. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν θωρακίων ὅσον καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου κοσμήματα εἶναι ἐκ τῶν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα συνηθιζομένων.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος. α) διάταξις τῶν εἰκονογραφιῶν. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος, φέρει δ' ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ τοιχογραφίας [2] (εἰκ. 6). Αἱ

[1] Πβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδος Γ' τόμ. Β' (1933) σ. 75.

[2] Τοιχογραφίας εἰς τὰ ἐξωτερικὰ αὐτῶν τοιχώματα φέρουσι καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Καστορίας (Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Κουμπελίδικη, Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη, Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κλπ.) ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Βορείου Μακεδονίας

τοιχογραφίαι ὅμως τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἶναι μὲ διάφορον τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμέναι. Οὕτω αἱ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νάρθηκος εἶναι διάφοροι τῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, αὗται δὲ πάλιν ἐζωγραφήθησαν ὑπεράνω παλαιοτέρου στρώματος, οὗτινος ὀλίγα μόνον τμήματα ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῷ νάρθηκι, ἀποδεικνύοντα ὅτι ὁ νεώτερος τεχνίτης ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τῶν διαφόρων μερῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπὸ καθαρῶς εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως, ἔπειτα δὲ θὰ μελετήσωμεν τὴν τεχνοτροπίαν τῶν διαφόρων περιόδων καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἑκάστου τῶν τμημάτων.

Νάρθηξ. Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου φέρει ἑκατέρωθεν τοῦ μαρμαρίνου αὐτῆς πλαισίου τὴν γραπτὴν παράστασιν κιόνων ἐξ ἀνθέων καὶ κλάδων, ἀπομίμησιν δηλαδὴ τῆς φυτικῆς διακοσμήσεως, δι' ἧς καὶ σήμερον ἔτι περιβάλλουσι τὰ ἀνοίγματα τῶν ναῶν κατὰ τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας. Ὑπεράνω τῶν κιόνων αὐτῶν εἶναι ἐζωγραφημένον ἄνθινον ὁμοίως τόξον, ὅπερ περιβάλλει τὴν ἀβαθῆ τοξωτὴν κόγχην, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπεράνω τῆς θύρας (εἰκ. 6). Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ εἰκονίζονται οἱ δύο ἐν τῷ ναῷ τιμώμενοι ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐξ Ἀσίας (1^{η} Νοεμβρίου).

Εὐθὺς παρὰ τοὺς ἀνθίνους κίονας εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς θύρας δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. Παῦλος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Πέτρος ἀμφότεροι ὁλόσωμοι καὶ βλέποντες πρὸς τὴν εἴσοδον. Τέλος ἐντὸς τῶν δύο τυφλῶν κογχῶν ἐγράφησαν δεξιᾷ μὲν πάλιν οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ὁλόσωμοι, τείνοντες ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτῶν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενον καὶ εὐλογοῦντα αὐτοὺς Χριστόν, δεξιᾷ δ' ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁλόσωμος ἐπίσης ἀλλὰ κατ' ἐνώπιον φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνος λέγει: *ἅγ. Νικόλαος ὁ θερμὸς προστάτης*. Εἰς τὸ ἄνω ἐπίσης μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εἰκονίζονται ἐν προτομῇ δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς φέρων εἰς τὸν ἅγιον τὸ Εὐαγγέλιον, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς αὐτὸν τὸ ἀρχιερατικόν του ὠμοφόριον. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζει ἓν τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου, ὅπερ συνέβη κατὰ τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὅτε ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἐρράπισε τὸν Ἄρειον καὶ καθῃρέθη τούτου ἕνεκα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ριφθεὶς εἰς τὴν φυλακήν. Τὴν νύκτα ὅμως παρουσιάσθησαν εἰς τὸν

Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV,1 Σόφια 1899 πίν. 11, 12, Stransky, Actes du IV Congrès International des Études byz. (=Izv. Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστ. τ. 10) Σόφια 1936 τ. II σ. 42 εἰκ. 5 καὶ Ἠπείρου (Ἄρτης) Ὀρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1936) σ. 175. Ἀκόμη καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἡ αὐτὴ φαίνεται ἐπεκράτει συνήθεια, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ἐν Ἀθήναις ἄλλοτε ὕπαρξις τοιχογραφιῶν, ἃς ἀπεικόνισεν ὁ Gailhabaud, (Monuments anciens et modernes, Paris 1850 τ. II,1).

φυλακισμένον Ἅγιον ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία καὶ προσέφεραν εἰς αὐτὸν τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ ὠμοφόριον ἤτοι τὰ σύμβολα τοῦ ἀρχιερατικοῦ του ἀξιώματος[1]. Τὸ θαῦμα τοῦτο παρίσταται ἰδίᾳ ἐπὶ φορητῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων ὡς π. χ. ἡ τῆς ἐν Μόσχᾳ Συλλογῆς Ὀστρούχωφ[2], αἱ τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου Μπενάκη[3] κλπ. Ἡ ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλης τοιχογραφίας ἀπεικόνισίς του ἀποτελεῖ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτοῦ ἐμφάνισιν.

Ἐν τῷ κάτω ἀριστερῷ μέρει τῆς εἰκόνος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκῶν μεγάλων γραμμάτων ἡ ἑξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή:

Μνήστιτη Κ(ύρι)ε
τήν ψηχή τῆς
δούλης τοῦ · Θ(εο)ῦ
Ιρήνις τῆς-
Ραγαζοῦς

Εἰσερχόμενοι εἰς τὸν νάρθηκα ἀντικρύζομεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης μορφὰς ἁγίων οἰκτρῶς διὰ νεωτέρων «ἐπισκευῶν» παραμορφωμένας. Τὴν καταστροφὴν ταύτην ἀπέφυγον εὐτυχῶς αἱ τοιχογραφίαι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἥτις καταλαμβάνεται εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος[4] ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων, κατὰ τὸ πλεῖστον γυναικῶν, ἱσταμένων κατ᾿ ἐνώπιον. Ἡ ἀπεικόνισις γυναικῶν ἁγίων ἐν τῷ νάρθηκι καὶ δὴ παρὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος[5], δὲν εἶναι ἐστερημένη σημασίας· μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα ἵσταντο κατὰ τὴν λειτουργίαν αἱ γυναῖκες· γνωρίζομεν δ᾿ ἀφ᾿ ἑτέρου ὅτι παρθένοι καὶ διακόνισσαι ἦσαν ἐπιτετραμμέναι τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐπρεπείας[6]. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς γράφει: «*Ἀσπάζομαι τὰς φρουροὺς τῶν ἁγίων πυλώνων, τὰς ἐν Χριστῷ διακόνους*»[7]. Αἱ εἰκονιζόμεναι λοιπὸν ἐνταῦθα ἅγιαι γυναῖκες, ὧν αἱ πλεῖσται ἦσαν «παρθένοι», ἐπέχουσι τὴν θέσιν τῶν ζωντανῶν παλαιῶν παρθένων καὶ διακονισσῶν, δι᾿ ὃ καὶ λιτὴν αἱ πλεῖσται καὶ «παρθένῳ πρέπουσαν» φοροῦσι τὴν ἐσθῆτα.

[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ τοῦ θαύματος τούτου παρὰ Κ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴς ἐν Ἀθήναις 1886, Μὴν Δεκέμβριος σ. 179.

[2] Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 εἰκ. 105 (16ου αἰ.).

[3] Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη Ἀθῆναι 1936, πίν. 34Α, σ. 69 (1ον ἥμισυ 17ου αἰ.) καὶ 86.

[4] Μέχρις ὕψους 0.80 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζεται κακότεχνος πολυχρώμων μαρμάρων ἀπομίμησις, μεθ᾿ ἣν ἄρχονται αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων.

[5] Π.χ. ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ τῆς Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, πίν. 36, 37.

[6] J. Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderten der Kirche 1892 σ. 30. Ὅρα καὶ Cabrol. Dictionnaire ἐν λ. Diaconisse τ. IV,1 σ. 727.

[7] Migne, Patr. Gr. τ. 5 στ. 908.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ποῖαι εἶναι αἱ ἐνταῦθα εἰκονιζόμεναι ἅγιαι γυναῖκες, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας: 1) Ἡ ἁγ. *Θεοδώρα* φοροῦσα καλύπτραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν μικρὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου. 2) Ἡ «καλλιπάρθενος» ἁγία *Μαρίνα* κρατοῦσα διὰ τῆς ἀνυψωμένης χειρὸς σφύραν, ἣν ἑτοιμάζεται νὰ καταφέρῃ κατὰ τοῦ ἐπ᾿ αὐτῆς ἐφορμῶντος κυνοκεφάλου πειρασμοῦ[1]. 3) Ἡ ἁγία *Ἰουλήτα* ἔχουσα παρ᾿ αὐτὴν τὸν νεαρὸν μάρτυρα υἱόν της *Κήρικον*. 4) Ἡ ἁγ. *Κυριακὴ* κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχουσα ἀνυψωμένην εἰς στάσιν δεήσεως[2]. Μετὰ δὲ τὴν μεσολαβοῦσαν θύραν. 5) Ἡ ἁγία *Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια*, κρατοῦσα τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 6) Ἡ πρωτομάρτυς παρθένος[3] ἁγ. *Θέκλα*, κρατοῦσα ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 7) Ἡ μεγαλομάρτυς ἁγίά *Ἐφημία ἡ πανέφημος*. 7) Ὁ ἁγ. *Σεκένδικος* κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σπάθην. 8) Ἡ ἁγ. *Ἱερουσαλὴμ* (26 Ἰουλίου) κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἁπτομένη τῆς κεφαλῆς μικροτέρου πρὸ αὐτῆς ἱσταμένου ἁγίου καὶ τέλος 9) ὁ ἅγιος *Σέκενδος* κρατῶν ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος.

Περίεργος εἶναι ἡ μεταξὺ τῆς σειρᾶς τῶν γυναικῶν παρεμβολὴ τῶν δύο ὁμωνύμων περίπου ἀρρένων ἁγίων Σεκούνδου καὶ Σεκενδίκου. Οἱ συναξαρισταὶ ἀναφέρουσι μόνον δύο μάρτυρας Σεκούνδους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 28ην Δεκεμβρίου καὶ τὴν 1ην Φεβρουαρίου, οὐδένα ὅμως Σεκένδικον, ὅστις ἀγνοῶ ἂν ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ.

Γυναῖκες ἅγιαι εἰκονίζονται ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τῆς φραχθείσης θύρας τοῦ νοτίου κλίτους. Παρίστανται δ᾿ ἐκεῖ ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἡ ἁγία Εἰρήνη, ἧς διατηρεῖται μόνον τὸ στέμμα καὶ ἡ συνοδεύουσα ἐπιγραφή, περαιτέρω δέ, ἤτοι παρὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα ἐν ταῖς χερσὶ τὴν Παναγίαν.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ὑπεράνω ζώνην, ἔνθα εἰκονίζονται μεγάλαι συνθέσεις ἤτοι ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν σκηναὶ εἰλημμέναι ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἀφ᾿ ἑτέρου δέ τινες τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν.

Ἀρχίζοντες πάλιν ἀπὸ τοῦ βορείου διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν παράστασιν, ἥτις σπανίως ἀπεικονίζεται[4],

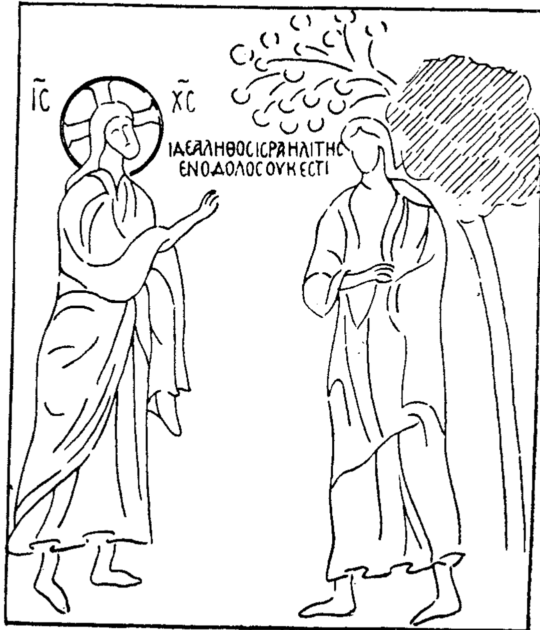
[1] Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Ἰουλίου Ἀθῆναι 1893 σ. 230.

[2] Περὶ τῆς ἁγίας Κυριακῆς δὲν λέγεται ἐν τοῖς συναξαρίοις ρητῶς ὅτι ἦτο παρθένος, ὡς τοιαύτην ὅμως χαρακτηρίζει αὐτὴν ἐν τῷ εἰς αὐτὴν λόγῳ του ὁ Πατριάρχης Βουλγαρίας Εὐθύμιος. Πβλ. Em. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393) Wien 1901 σ. 151.

[3] C. Tischendorf, Acta apostolorum apocrypha Lipsiae 1851 σ. 43.

[4] Ὡς μόνα παράδειγματα γνωρίζω τὰς δύο ἐπὶ τοῦ παρισ. ἑλλην. κώδικος 115 φ. 369 ὄπ. λίαν ἐφθαρμένας μικρογραφίας, ὧν ἀπεικόνισιν παρέχει ὁ Millet ἐν Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σ. 188 εἰκ. 154, 155 καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ παρισινοῦ ἐπίσης ἑλλ. κώδ. 510 μικρογραφίαν, ἧς ἀπεικόνισιν ὅρα παρὰ H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nationale Paris, 1929 pl. XXX.

ἤτοι τὴν συνάντησιν τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Ναθαναήλ. Ὅτι δὲ περὶ ταύτης τῆς σκηνῆς πρόκειται μᾶς ἐξηγεῖ ἡ διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ (εἰκ. 18) λέγουσα: *«Ἴδε ἀληθῶς ἰσραηλίτης ἐνο δόλος οὐκ ἔστι»* (Ἰωάν. α΄, 48). Ἡ σκηνὴ περιλαμβάνει δύο μόνον πρόσωπα ἤτοι ἀριστερὰ τὸν Ἰησοῦν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν ἔναντι αὐτοῦ «ὑποκάτω τῆς συκῆς» ἱστάμενον Ναθαναήλ, νέον ἀγένειον εἰκονιζόμενον ἄνευ φωτοστεφάνου μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνος εἶναι ἐντελῶς ὁμοία πρὸ τὴν τοῦ παρ. κώδ. 115, ἐν ᾧ τουναντίον ἐν τῷ κώδ. 510 ὁ Χριστὸς εἶναι δεξιὰ ὁ δὲ Ναθαναὴλ ἀριστερά. Ἡ δὲ παράστασις τοῦ δένδρου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ δένδρου ἐν τῇ σκηνῇ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰωακεὶμ ἐν τῷ ναῷ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ [1].

Εἰκ. 18. Ὁ Ἰησοῦς διαλεγόμενος πρὸς τὸν Ναθαναήλ.

Ἔναντι τῆς περιγραφείσης σκηνῆς ἤτοι ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (η΄, 3) σκηνή, καθ᾿ ἣν οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισσαῖοι ἤγαγον πρὸς τὸν Ἰησοῦν γυναῖκα «ἐν μοιχείᾳ κατειλημμένην» καὶ εἶπον εἰς αὐτόν: «Διδάσκαλε, αὕτη ἡ γυνὴ κατελήφθη ἐπ᾿ αὐτοφώρῳ μοιχευομένη. Ἐν δὲ τῷ νόμῳ Μωσῆς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθοβολεῖσθαι· σύ οὖν τί λέγεις; Ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· ὡς δὲ ἐπέμενον ἐρωτῶντες αὐτόν, ἀνακύψας εἶπε πρὸς αὐτούς: Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον ἐπ᾿ αὐτῇ βαλέτω. Καὶ πάλιν κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν».

Εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ἐξερχόμενοι ἀπὸ οἰκίας μὲ σαμμαρωτὴν στέγην γραμματεῖς καὶ Φαρισσαῖοι ἔχοντες πρὸ αὐτῶν γυναῖκα, ἀριστερὰ δὲ ὁ Ἰησοῦς καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὁ Πέτρος. Ὁ Χριστὸς κύπτων ἐμπρὸς δεικνύει διὰ τῆς προτεταμμένης χειρὸς τὴν διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένην ἐπιγραφήν: *Ἴστι (=εἴ τις) οὐχ ἵμαρτεν βαλέτο λύθον ἐπ᾿ αὐτήν.*

[1] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 135,5.

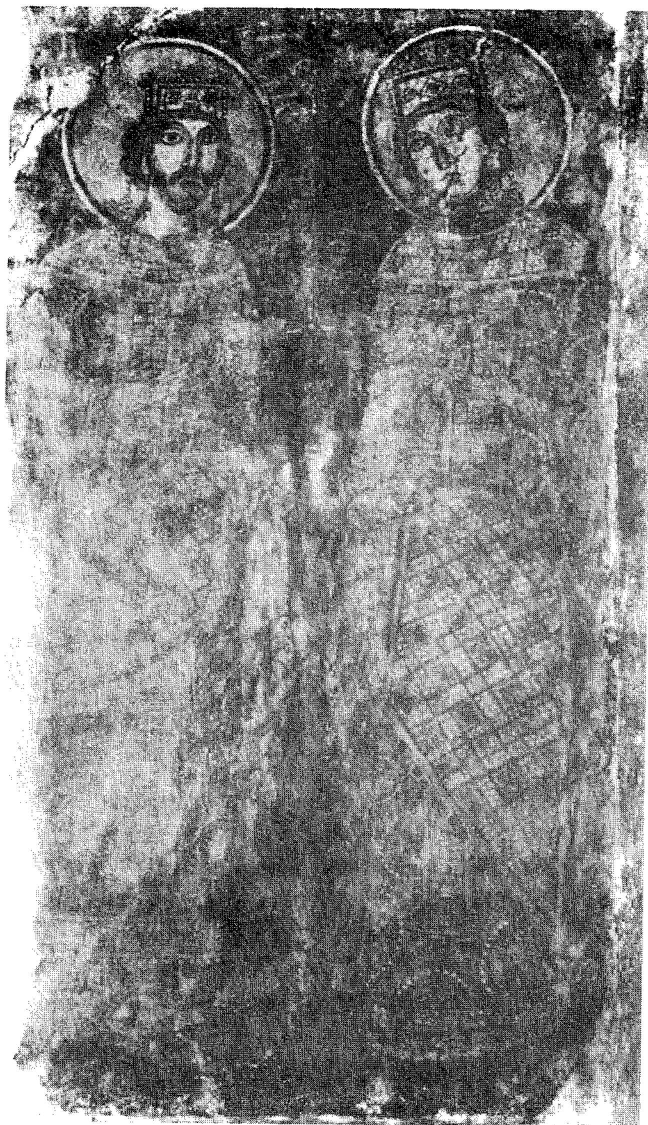
Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ παράστασις τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ, πρὸς οὓς Ἄγγελος Κυρίου (ὁ ἀρχ. Μιχαὴλ) ἄνωθεν αὐτῶν ἱστάμενος χέει δρόσον, ἐν ᾧ πλῆθος ἐκπλήκτων ἀνθρώπων θεᾶται τὸ θαῦμα. Ἡ ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει ὡς βάσιν τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ καὶ τὰς μεταγενεστέρας αὐτοῦ διασκευὰς (βλ. Νέον Θησαυρὸν ἔκδ. Βενετίας 1851 σ. 113 ἑ.).

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παίδων καὶ δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ παλαιοτέρου στρώματος οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Τίμιον Σταυρόν, (εἰκ. 19) εἰς δὲ τὴν γωνίαν εἷς ἅγιος στυλίτης. Τέλος ἐφ᾿ ἑκάστου τομέως τοῦ σκαφοειδοῦς θόλου, ὅστις καλύπτει τὸ βόρειον διαμέρισμα, εἰκονίζονται ἐντὸς δίσκων (médaillons) ἅγιοι ἐν προτομῇ, λίαν ὅμως ἐφθαρμένοι καὶ διὰ τοῦτο δυσδιάγνωστοι.

Πολὺ ὀλιγώτεραι παραστάσεις σώζονται εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος, ἔνθα διετηρήθησαν εἰκόνες μόνον ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἤτοι ἐπὶ τοῦ φραχθέντος ἀνοίγματος τῆς νοτίας θύρας καὶ ἐπὶ τοῦ ὕπερθεν αὐτοῦ τυμπάνου. Καὶ κάτω μέν, ὡς εἴπομεν, εἰκονίζεται ἡ ἁγία Εἰρήνη καὶ ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν· ἄνω δὲ παρίσταται ἡ σκηνὴ τῆς εἰς τὸν ἀρχιερέα προσφορᾶς τῶν δώρων ἐκ μέρους τῶν γονέων τῆς Παναγίας. Ἐπὶ τῆς εἰκόνος δεξιὰ μὲν θὰ εἰκονίζετο ὁ ἀρχιερεύς, πρὸς ὃν ὁ Ἰωακεὶμ σπεύδει νὰ προσφέρῃ τὸ ἐντὸς κανίστρου τεθειμένον «ζεῦγος τρυγόνων», ἐν ᾧ ἡ ἁγία Ἄννα ἵσταται ἀκίνητος καὶ κατ᾿ ἐνώπιον εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς παρακολουθούσης τὴν σκηνὴν «παιδίσκης».

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν παραστάσεων, αἵτινες καλύπτουσι τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ τμῆμα τοῦτο στεγάζεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, δι᾿ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων. Ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῶν τόξων τούτων παρίστανται εἰκόνες μεμονωμένων ἁγίων καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ ὁλόσωμοι ἀλλ᾿ ἐπὶ τοῦ παλαιοτέρου στρώματος ὁ ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) καὶ ὁ ἅγ. Νικόλαος, φοροῦντες τὰς ἀρχιερατικὰς αὐτῶν στολάς, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου δύο πάλιν ἅγιοι ἤτοι ὁ 1) ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἄπτερος, σύννους καὶ μὲ μακρὰν ἄτακτον κόμην καταπίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων του· φορεῖ δὲ χιτῶνα ῥοδόχρουν καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ μανδύαν ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ μηλωτῆς καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τὴν εἰς σταυρὸν ἄνω ἀπολήγουσαν μακρὰν ῥάβδον ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ᾿ οὗ ἡ ἐπιγραφὴ *«μετανοεῖται ἐγγίς εστιν ὁ κρήνων»* καὶ 2) ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀρχιερεὺς ἅγ. *Ζαχαρίας*, φέρων ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ ἐρυθρὸν μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τὸ γνωστὸν μικρὸν

ἑβραϊκὸν κάλυμμα καὶ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας συνεπτυγμένον εἰλητάριον.

Εἰκ. 19. Οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη (τοιχογραφία τοῦ παλαιοτέρου στρώματος).

Μεταξὺ τῶν δύο, ἤτοι εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονίζεται ὡραῖον **κυκλικὸν** βυζαντινὸν κόσμημα.

Εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου διαμερίσματος ἤτοι τὸ ὑπεράνω **τῆς θύρας** τῆς εἰσόδου εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή. Οἱ Ἀπόστολοι, διῃρημένοι **εἰς δύο** ἡμιχόρια, κάθηνται ἐπὶ κυκλοτεροῦς θρανίου, ἐν ᾧ ἀκτῖνες τοῦ ἁγίου

Εἰκ. 20. Ὁ ἅγ. Βασίλειος (τοιχογραφία τοῦ παλαιοτέρου στρώματος).

Πνεύματος ἐπιφοιτῶσιν ἐπ' αὐτούς. Κάτωθεν ἐντὸς ἡμικυκλίου δὲν εἰκονίζε**ται, ὡς συνήθως,** ὁ Κόσμος, ἀλλὰ τρεῖς ὅμιλοι ἀνθρώπων ἐνδεδυμένων ποικίλας **ἐνδυμασίας** χαρακτηριζόμενοι δὲ δι' ἐπιγραφῶν ὡς *γλῶσσαι*, *λαοὶ* καὶ *φυλαί*

(εἰκ. 21). Συχνὰ ὁ ὅμιλος οὗτος εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ Κόσμου[1]. Ἡ παράστασις αὕτη, λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως[2], εἶναι πιθανώτατα εἰλημμένη ἐξ ἑνὸς χωρίου τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ (Δαν. 7, 13) Tischendorf) ἔνθα λέγεται: *Καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύσουσιν.*

Ἐπὶ δὲ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ,

Εἰκ. 21. Ἡ κάτωθεν τῆς Πεντηκοστῆς παράστασις λαῶν, γλωσσῶν καὶ φυλῶν.

καθ᾽ ἣν ὁ Χριστὸς παρίσταται καθήμενος ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) φερομένης ὑπὸ τεσσάρων πετώντων ἀγγέλων (εἰκ. 22). Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς στηρίζει τὸν κύλινδρον τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος. Εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζονται ἐν μέσῳ ἐλαιῶν ἀνὰ ἓξ Ἀπόστολοι προσβλέποντες τὸν Χριστὸν καὶ τείνοντες πρὸς αὐτὸν τὴν χεῖρά των μετὰ θάμβους. Εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων εἰκονίζεται καὶ ἡ Θεοτόκος δεομένη μεταξὺ δύο ἀγγέλων, οἵτινες δεικνύουσι πρὸς τοὺς Ἀποστόλους τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὅταν ἡ παράστασις τοποθετῆται, ἐπὶ κυλινδρικοῦ θόλου, τότε οἱ Ἀπόστολοι κατανέμονται εἰς δύο ἡμιχόρια-

[1] J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, πίν. IX, 22.

[2] Ἔχομεν πράγματι ἐν αὐτῇ στολὰς βασιλικάς, ἀστικὰς καὶ στρατιωτικάς.

ἡ δὲ Θεοτόκος τοποθετεῖται εἰς τὸ ἕτερον ἐξ αὐτῶν μεθ᾽ ἑνὸς ἢ δύο ἀγγέλων[1], τοῦ ἑτέρου συνοδεύοντος τοὺς ἐν τῷ ἑτέρῳ ἡμιχορίῳ Ἀποστόλους. Ἐνταῦθα ὅμως ἐλλείπει ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἡμιχορίων ἡ Θεοτόκος ὡς καὶ οἱ ἄγγελοι. Τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα, καινοτομήσας, ἐτοποθέτησεν ὁ τεχνίτης τῆς Καστορίας εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τύμπανον καὶ δὴ τὴν μὲν Θεοτόκον ἀπεικόνισε

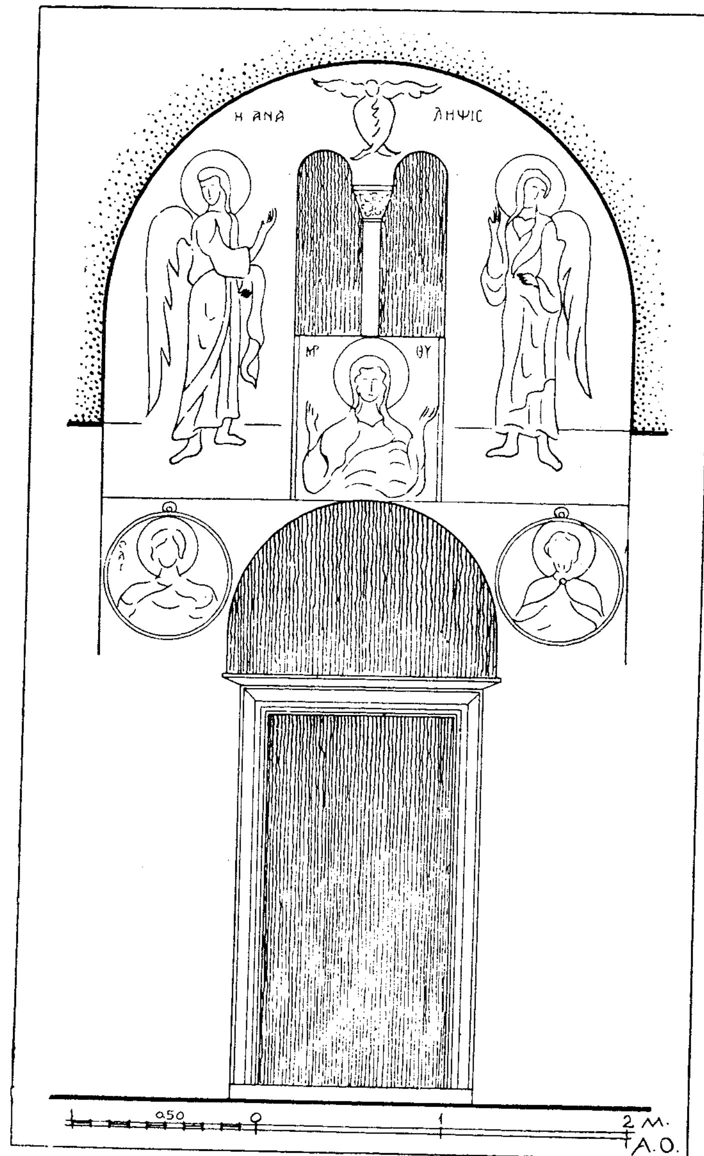
Εἰκ. 22. Τὸ κεντρικὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως τῆς ἀναλήψεως.

ἐν προτομῇ δεομένην κάτωθεν τοῦ παραθύρου (εἰκ. 23) τοὺς δὲ δύο ἀγγέλους ὁλοσώμους, λευκοφόρους καὶ μὲ ὑψωμένην πρὸς τὸν Χριστὸν τὴν χεῖρα ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, τὸ ὑπεράνω τοῦ ὁποίου κενὸν ἐπλήρωσε διὰ τῆς παραστάσεως ἑνὸς Σεραφείμ. Ὅτι δ᾽ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως ἀνήκουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ τυμπάνου ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀγγέλων προσγεγραμμένη ἐπιγραφή: Ἡ ἀνάληψις.

Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τοῦ πρὸς βορρᾶν ἡμιχορίου τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Υρινην την εμην*, ἥτις, ἀναφερομένη εἰς ἄλλην σκηνὴν τοῦ Εὐαγγελίου[2], δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ

[1] Ὅρα τὴν περὶ ἀναλήψεως μελέτην τοῦ Ernest Dewald ἐν American Journal of Archaeology XIX 1915 σ. 291.

[2] «Εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν ιδ', 27). Ἐκ τῶν τελευταίων λόγων τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὴν σκηνὴν τοῦ νιπτῆρος καὶ πρὸ τῆς παραδόσεως αὐτοῦ.

Εἰκ. 23. Ἡ Παναγία δεομένη μεταξὺ δύο ἀγγέλων.

Σωτῆρος, ἐν ᾗ συνήθως τίθεται ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου κρατουμένη ἐπιγραφή ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἑστήκατε βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν;[1].

[1] Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδοσις Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 113.

Ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἀγγέλων ἐγράφη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ κυανοῦ βάθους, ἡ κάτωθι ἔμμετρος κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ συντεταγμένη εἰς στίχους τριμέτρους ἰαμβικοὺς δωδεκασυλλάβους[1].

Σπορεὺς ὁ πάντων καὶ φθορεὺς πάλιν χρόνος
ἔσπευσεν καὶ σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον
διαβασίᾳ[2] τῇ φθορᾷ κατακλῦσαι
Ἐγὼ δὲ πιστὸς εὐτελὴς ὑμῶν λάτρις,
Θεόδωρος κλὼν Λημνιωτῶν ὀσφύος
ἀντιπαλαίσας τῇ φθορᾷ τῇ τοῦ χρόνου
βάθρων ἀπ' αὐτῶν[3] μέχρι καὶ στέγης φθάνω,
τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ παριστάνων·
πλὴν ἐπ' ἀδίκου σοῦ προσιστῶ τοὺς στύλους
τῷ τῆς ἐμῆς δὲ τριμεροῦς ψυχῆς πόθῳ
σεπτῆς δυάδος ἐξεγείρω τὸν δόμον
σκηνὴν ἐκεῖσε τὴν ἀείδροσον χλόην,
εὑρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον τῶν πραέων·
ταννῦν δὲ ῥῶσιν σαρκὸς ἠσθενημένης
καὶ σωματικῆς δωρεὰν εὐεξίας
τὴν χάριν αἰτῶν σὺν συνεύνῳ καὶ τέκ[νῳ][4].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων μέχρι τῆς στέγης ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτου καὶ β) ὅτι ἀφιερώθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν «σεπτὴν δυάδα», ἥτις δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν τῶν ἰατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἀφ' οὗ ῥητῶς ἐπικαλεῖται παρ' αὐτῶν ὁ κτίτωρ τὴν «*ῥῶσιν σαρκὸς ἠσθενημένης*» καὶ τὴν «*δωρεὰν σωματικῆς εὐεξίας*» δι' ἑαυτόν, τὴν σύζυγόν του καὶ τὸ τέκνον του.

Ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης καὶ ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ εἰκονίζονται ὡς κτίτορες τοῦ ναοῦ ἐν τῷ βορείῳ κλίτει τῶν ἁγ. Ἀναργύρων. Δὲν εἶναι ὅμως οἱ ἀρχικοὶ κτίτορες τοῦ ναοῦ ἀλλ' οἱ δαπανήσαντες διὰ τὴν νέαν αὐτοῦ ἁγιογράφησιν, ἣν χαρακτηρίζει ἡ ἐπιγραφὴ ὡς ἀνακαίνισιν[5]. Τὸ αὐτὸ πρόσωπον παρουσιάζεται καὶ ὡς κτίτωρ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου· φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἦτο πλούσιός τις ἄρχων, ἴσως ἐξόριστος ἐκ τῆς Πρωτευούσης. Τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ

[1] Ὁ Πανοσιολ. Γερμ. Χρηστίδης δὲν ἀντελήφθη ὅτι πρόκειται περὶ ἐμμέτρου ἐπιγραφῆς Γρηγ. Παλαμᾶς ϛ' (1922) σ. 131.

[2] Χρηστίδης: ἀναβατία ἔνθ' ἀν. σ. 131.

[3] Χρηστίδης: ἁπάντων ἔνθ' ἀν. σ. 131.

[4] Ὁ Χρηστίδης συμπληρώνει *τέκνοις*, ἀλλ' ἡμεῖς ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐσωτερικῶς εἰκονίζεται ὁ κτίτωρ μετὰ τῆς συζύγου καὶ ἑνὸς μόνου τέκνου συνεπληρώσαμεν *τέκνῳ*.

[5] Πράγματι κάτωθεν τοῦ στρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή, ὑπάρχει δεύτερον, πολὺ παλαιότερον.

φέρει καὶ ὁ ἐν ὁσίοις πατὴρ καὶ ὁμολογητὴς τοῦ 8ου αἰῶνος Γεώργιος ὁ Λιμνιώτης[1] ἢ Λιμναιώτης[2], οὗ ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 24ην Αὐγούστου. Ἄξια παρατηρήσεως εἶναι τὰ μετὰ περισσῆς κομψείας ἀποδοθέντα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ὡς καὶ αἱ πολλαὶ συμπτύξεις.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς εὑρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας, τὰ στηθάρια δύο ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων (médaillons), ὧν μάλιστα ἀπεικονίζεται καὶ ὁ δακτύλιος, δι᾿ οὗ αἱ εἰκόνες ἐκρεμῶντο. Εἶναι δ᾿ οἱ ἅγιοι οὗτοι: ἀριστερᾷ μὲν ὁ *Φώτιος* ἀγένειος, δεξιᾷ δ᾿ ὁ *Ἀνίκητος* γενειοφόρος. Τοὺς δύο τούτους ἁγίους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῇ 12ῃ Αὐγούστου, οἱ μὲν συναξαρισταὶ μνημονεύουσιν ὡς ἁπλοῦς μάρτυρας, μία ὅμως ἔκδοσις τῆς ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων[3] καταλέγει μεταξὺ τῶν ἀναργύρων. Ἂν δ᾿ ἀποβλέψωμεν καὶ εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς ἣν ἐζωγραφήθησαν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἂν μὴ ὅτι αὐτοὶ ἀποτελοῦσι τὴν *σεπτὴν δυάδα*, ἣν ἀναφέρει ἡ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπιγραφή, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ὅτι ὡς Ἀνάργυροι καὶ οὗτοι ἐνταῦθα ἐτιμῶντο.

Εἰσερχόμενοι ἤδη εἰς τὸν κυρίως ναὸν θὰ ἐξετάσωμεν κατ᾿ ἀρχὰς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ μέσου κλίτους. Κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἐν Μακεδονίᾳ σύστημα ἡ εἰκονογράφησις τῶν τοίχων ἀκολουθεῖ τὴν κατ᾿ ἐπαλλήλους ὁριζοντίας ζώνας διάταξιν. Ἐκ τῶν ζωνῶν δὲ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη, ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, περιλαμβάνει ὁλοσώμους στρατιωτικοὺς ἁγίους, αἱ δὲ δύο ἀνώτεραι, συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ τέλος ἡ ἀνωτάτη, ἤτοι ἡ μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἀποτελεῖται πάλιν ἀπὸ μεμονωμένας εἰκόνας προφητῶν μὲ στάσεις γραφικὰς καὶ κεκινημένας. Τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου δὲν γνωρίζομεν, διότι οὗτος ἔχει καταπέσει· ἂν κρίνωμεν ὅμως ἐκ τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ θόλου τοῦ ἁγ. Στεφάνου θὰ εἰκονίζετο πιθανῶς καὶ ἐνταῦθα ὁ Σωτὴρ ὑπὸ τὰς τρεῖς αὐτοῦ μορφὰς (Ἐμμανουήλ, Χριστοῦ καὶ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν).

Προβαίνοντες ἤδη εἰς τὴν κατὰ ζώνας ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς κατωτάτης ἥτις, ὡς εἴπομεν, περιέχει μορφὰς ἁγίων μεμονωμένας. Καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συναντῶμεν δεξιᾷ τῆς θύρας (νοτίως) τὸν Ἅγ. *Προκόπιον* καὶ ἀριστερᾷ τὸν Ἅγ. *Χριστόφορον* ἐν ἀσπίδι καὶ δόρατι. Εὐθὺς δ᾿ ὑπεράνω τῶν ἁγίων τούτων εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ἀλλ᾿ ἐν προτομῇ δύο ἄλλοι ἀνάργυροι, οἱ ἰατροὶ ἅγιοι *Κῦρος*, κρατῶν φιάλην, καὶ *Ἰωάννης*, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται τὸ ἀνακουφιστικὸν τῆς θύρας τόξον, φέρον ἐπὶ τῆς ἄντυγος αὐτοῦ ἐζωγραφημένας δύο

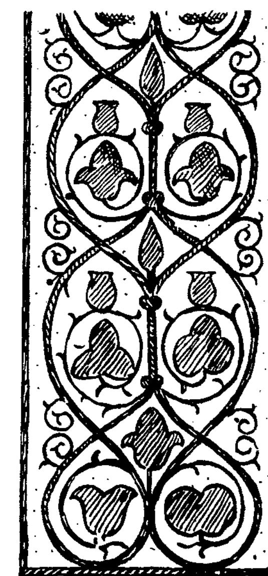
[1] Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν Αὐγούστου, Νικοδήμου Συναξαριστήν.

[2] H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae 922,13 Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899 σελ. 42.

[3] Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Ἀνέστη Κωνσταντινίδη σελ. 196.

ταινίας κοσμημάτων ἤτοι μίαν ἐξωτερικὴν μετὰ ῥομβοειδῶν σχεδίων καὶ μίαν ἐσωτερικὴν μεθ᾿ ἑλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἀνθέων (εἰκ. 24).

Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται εἰς μὲν τὸν δυτικὸν πεσσὸν οἱ ἅγιοι Θεόδωροι: *Τήρων* καὶ *Στρατηλάτης*, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολάς, παρ᾿ αὐτοὺς δ᾿ ἐπὶ τοῦ ἀνοίγματος κάτω ἡ Παναγία καὶ ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ ἄνωθεν τόξου οἱ ἰατροὶ ἅγιοι *Παντελεήμων*, νέος ἀγένειος, καὶ *Ἑρμόλαος* γενειοφόρος—ἀνάργυροι καὶ αὐτοί. Ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν τμήματος τοῦ αὐτοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἱεράρχαι κατ᾿ ἐνώπιον: ὁ Ἅγ. *Ἱερόθεος*, ὁ Ἅγ. *Γρηγόριος ὁ νέος* καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγιος *Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων*. Οἱ ἱεράρχαι οὗτοι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ συνέχειαν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀπεικονιζομένων ἱεραρχῶν ἁγίων, —*Νικολάου*, *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, *Βασιλείου* καὶ *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* (εἰκ. 25),— οἵτινες, τεταγμένοι εἰς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου ἡμιχόρια καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἱλητάρια, ἐφ᾿ ὧν ἐπιγραφαί[1], εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 25).

Εἰκ. 24. Κόσμημα ἐπὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου.

Ὑπεράνω τῶν ἱεραρχῶν τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐν μέσῳ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἡ Πλατυτέρα, καθημένη ἐφ᾿ ἁπλοῦ θρόνου καὶ φέρουσα εἰς τὰς ἀγκάλας τὸν Χριστόν. Ἐν τῷ εὐθὺς ὑπεράνω τῆς Πλατυτέρας μηνοειδεῖ τυμπάνῳ εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἀγένειος (Ἐμμανουήλ), ἐπὶ δὲ τοῦ πέριξ κυλινδρικοῦ θόλου ὁ Θρόνος (Ἑτοιμασία) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὐλαβῶς προσκλίνουσιν οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, εἰκονιζόμενοι ἐν προτομῇ. Ἡ ὑπεράνω τοῦ βήματος ἀπεικόνισις τοῦ θρόνου δὲν εἶναι ἄμοιρος σημασίας· κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ [Ψευδο]γερμανοῦ[2] τὸ βῆμα παριστάνει τὸν θρόνον, ἐφ᾿ οὗ θὰ καθήσῃ ὁ Χριστός, ἵνα κρίνῃ τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ.

Εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δύο στενὰς λωρίδας εἰκονίζονται κάτω δύο διάκονοι ἅγιοι ἤτοι δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. *Εὔπλος*, ἀριστερᾷ δ᾿ ὁ ἅγ. *Στέφανος*, ὑπεράνω δ᾿ αὐτῶν ἀντιστοίχως δύο διάκονοι μελῳδοί: ὁ ἅγ. *Ρωμανὸς* καὶ ὁ ἅγ. *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*.

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ εἱληταρίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου λέγει: *Ὁ (Θεὸ)ς ἡμῶν, οὗ τὸ κράτος ἀνείκαστον καὶ ἡ δόξα ἀκατάληπτος, οὗ τὸ ἔλεος ἀμέτρητον καὶ ἡ φιλαν(θρωπ)ία* ἡ δὲ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου *Κ(ύρι)ε ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τὰ ταπεινὰ ἐφορῶν*.

[2] Migne, Patr. Gr. τ. 98 στ. 389 CD.

Προχωροῦντες νῦν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν εἰς τὸ πρῶτον (ἀνατολικὸν) τοξοειδὲς ἄνοιγμα τὸν ἅγ. *Ἀχίλλιον* καὶ ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου τὸν ἅγ. Λέοντα *(Λαίον)* πάπαν Ρώμης (εἰκ. 26) καὶ τὸν ἐπίσης πάπαν Ρώμης ἅγ. *Ἐλευθέριον* (εἰκ. 27). Ἔτι περαιτέρω εὑρίσκονται

Εἰκ. 25. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

οἱ ἅγιοι *Δημήτριος* καὶ *Γεώργιος* (εἰκ. 28) πεζοί, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς καὶ κρατοῦντες ἀσπίδα καὶ δόρυ (εἰκ. 28). Ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (δυτικοῦ) εἰκονίζονται κάτω μὲν οἱ λιθοξόοι δίδυμοι ἅγιοι *Φλῶρος* καὶ *Λαῦρος*, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος ὁ ἅγ. *Νικόλαος* καὶ ὁ ἅγ. *Νέστωρ*. Τέλος ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον παραστάδος εὑρίσκεται ἡ εἰκὼν *Δανιὴλ τοῦ Στυλίτου*.

Αἱ δύο ὕπερθεν τῆς κατωτάτης ζῶναι περιλαμβάνουσι παραστάσεις τῶν θεομητορικῶν καὶ δεσποτικῶν ἑορτῶν, εἰκονιζομένων κατὰ χρονολογικὴν περίπου σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ συνεχιζομένην ἐπὶ τοῦ νοτίου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου. Πρώτη ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων ἔρχεται ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκὼν τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* τῆς Θεοτόκου. Ἐνταῦθα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ παρίσταται κατὰ κρόταφον ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μόλις πατήσας ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὴν ἔναντι αὐτοῦ δεξιᾷ, κατ᾽ ἐνώπιον εἰκονιζομένην Παρθένον. Αὕτη παρίσταται μόλις ἐγερθεῖσα ἀπὸ τὸ ὄπισθεν αὐτῆς σκαμνίον, φέρει δ᾽ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιὰν ὀρθίαν καὶ μὲ τὴν παλάμην τεταμένην καὶ ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω, τὴν δὲ ἀριστερὰν κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὴν ἠλακάτην. Παραπλεύρως τοῦ καθίσματος, ὅπερ φέρει ἄνω μαξιλλάριον καὶ ἐμπρὸς ποδέαν, εἰκονίζεται κάλαθος πλήρης ἐρίων(;) εἰς δὲ τὸ βάθος καθαρῶς διακοσμητικῆς συνθέσεως οἰκίαι μετὰ πολλῶν ὀρόφων φερόντων ποικιλόσχημα παράθυρα (ὀρθογώνια, τοξωτὰ καὶ στρογγύλα) ἤτοι παρακυπτικὰς καὶ φωτιστικὰς θυρίδας. Ἡ αὐστηρῶς κατενώπιον στάσις καὶ ἡ διάταξις τῶν χειρῶν τῆς Παρθένου ἰδιάζει εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τοῦ 9ου-11ου αἰῶνος [1].

Εἰκ. 26. Ὁ ἅγ. Λέων, Πάπας Ῥώμης.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὸν γειτονικὸν νότιον τοῖχον συναντῶμεν ἀριστερᾷ τοῦ πρώτου τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἑτέραν παράστασιν Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτό-

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile ἔ. ἀ. σ. 70.

κου, τὴν τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ* (εἰκ. 29). Αὕτη χρονολογικῶς εἶναι προγενεστέρα τῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ, συνηθίζεται ὅμως πολὺ ὀλιγώτερον τῆς ἄλλης καὶ δι' αὐτὸ ἐκείνη ἐτέθη εἰς ἐμφανέστερον ταύτης μέρος.

Ἡ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου[1], συνηθίζεται δ' ἡ ἀπεικόνισις αὐτῆς κυρίως κατὰ τὸν 5ον καὶ 6ον μ. Χ. αἰῶνα[2]. Ἀργότερον ἡ χρῆσις της ἐλαττοῦται παρὰ Βυζαντινοῖς περιοριζομένη κυρίως εἰς μικρογραφίας χειρογράφων ὡς π.χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλληνικῷ κώδικι τῶν Παρισίων[3] καὶ τῷ ὑπ' ἀρ. 1162 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ[4] (12ου αἰῶνος). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ παραστάσει ἡ μὲν Παναγία εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μεταξὺ οἰκήματος, ὅπερ ἔχει ἀνοικτὴν τὴν θύραν καὶ ἑνὸς φρέατος, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται βαροῦλκον ἔχον περιτυλιγμένον σχοινίον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι δεδεμένη κάλπη, ἣν κρατεῖ ἡ Παναγία διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾧ ἡ δεξιά της διευθύνεται λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω, συμφώνως πρὸς τὴν ὅλην πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησιν, ἣν ἔχει τὸ σῶμα της. Ὁ δὲ ἀρχάγγελος εἰκονίζεται δεξιᾷ κατὰ τὰ τρία τέταρτα, πατῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς του χειρὸς τὴν Θεοτόκον.

Εἰκ. 27. Ὁ ἅγ. Ἐλευθέριος.

[1] C. Tischendorf, Evangelia apocrypha ἔκδ. Λιψίας 1853 σ. 21.

[2] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 71.

[3] [H. Omont] Évangiles avec peintures byzantines du XIe s Paris 1929 τ. II πίν. 93.

[4] Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco (Vat. Gr. 1162 φ. 117) πίν. 50.

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῶν ἐν ταῖς μικρογραφίαις α) διότι ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα πατεῖ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν ᾧ εἰς ἐκείνας, ὑποτιθέμενος ἀόρατος, ἵπταται διευθυνόμενος πρὸς τὸ φρέαρ καὶ β) διότι τὸ φρέαρ ἐνταῦθα ἔχει κατάκοσμον τὴν περιστομίδα καὶ φέρει ὑπὲρ αὐτὴν βαροῦλκον, στοιχεῖον οὗτινος στεροῦνται πᾶσαι αἱ ἐπὶ τῶν μικρογραφιῶν ἀπεικονίσεις τῆς σκηνῆς.

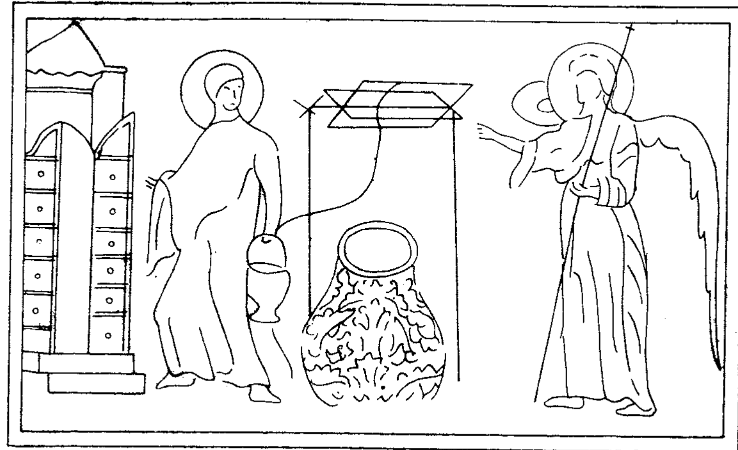
Ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἰκονίζεται ἡ ἐπίσκεψις τῆς Μαρίας πρὸς τὴν Ἐλισάβετ (Λουκ. α', 40). Αἱ δύο γυναῖκες εἰκονίζονται ἀριστερᾷ ἐναγκαλιζόμεναι ἀλλήλας (εἰκ. 30). Τὴν σκηνὴν τοῦ ἀσπασμοῦ παρακολουθεῖ, δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος, ἡ «παιδίσκη» τῆς Ἐλισάβετ, ὑπεγείρουσα ταὐτοχρόνως τὸ βῆλον τῆς θύρας τῆς οἰκίας παρὰ τὴν ὁποίαν ἵσταται (εἰκ. 30). Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν οἰκίαν ταύτην εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἑτέρα οἰκία, ὁμοίως μὲ βηλόθυρον ἐφωδιασμένη, ἥτις ὑποτίθεται ὅτι θὰ εἶναι ἡ τῆς Μαρίας. Ἐπιγραφὴ ὑπεράνω τῶν γυναικῶν λέγει: *Ὁ ἀσπασμὸς τῆς Ἐλισάβετ*. Τὸ θέμα τοῦ ἀσπασμοῦ εἰκονίζεται κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα τρόπον.

Εἰκ. 28. Ὁ ἅγ. Γεώργιος.

Παραπλεύρως τοῦ ἀσπασμοῦ παρίσταται ἡ *Γέννησις τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ὡς κύριον θέμα τὴν Θεοτόκον κάτωθεν σπηλαίου, ἔχουσαν δεξιᾷ αὐτῆς τὸ θεῖον βρέφος, ὅπερ θερμαίνουν διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, ὧν φαίνονται μόνον αἱ κεφαλαί. Ἡ Θεοτόκος, εἰκονίζεται ἡμιανακεκλιμένη ἐπὶ κλίνης, βλέπουσα πρὸ αὐτῆς καὶ ἔχουσα τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Πέριξ τοῦ κεντρικοῦ τούτου θέματος ἀπεικονίζονται τέσσαρα ἄλλα ἐπεισόδια, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο εἶναι σχετικὰ πρὸς τὰ προεόρτια, τὰ δὲ δύο ἄλλα πρὸς τὰ μεθεόρτια. Εἶναι δὲ τὰ θέματα ταῦτα: α) (ἄνω ἀριστερᾷ) Ἡ ἄφιξις εἰς Βηθλεὲμ τῶν τριῶν μάγων ἐφίππων, ὁδηγουμένων ὑπὸ τοῦ ἀστέρος. β) (ἄνω καὶ δεξιᾷ) Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ἀναγγελία τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος τῆς Γεννήσεως εἰς τοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς παραμένοντας ποιμένας.

Ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη ἐνταῦθα λέγει: *Παύσαστε ἀγραβλόντες*[1]. Ποιμένες εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο: εἷς νέος ἄνω, φορῶν βραχὺ ἔνδυμα, ὅστις κάθηται αὐλῶν καὶ εἷς γέρων κάτω μεταξὺ τῶν βοσκόντων προβάτων του, ἐνδεδυμένος μηλωτὴν καὶ στηριζόμενος ἐπὶ καλαύροπος[2] (ἀγκλίτσας) ὁμοίου ἀκριβῶς πρὸς τὰς σημερινάς. γ) (κάτω δεξιᾷ) Τὸ λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ, ὅπερ εἰκονίζεται μετὰ φωτοστεφάνου, ὄρθιον ὑπὲρ τὴν κατάκοσμον λεκάνην κρατούμενον ἀπὸ τὴν μαῖαν καὶ τὴν Σαλώμην καὶ τέλος δ) (κάτω ἀριστερᾷ) ὁ Ἰωσὴφ καθή-

Εἰκ. 29. Ὁ Εὐαγγελισμὸς παρὰ τὸ φρέαρ.

μενος, ὡς συνήθως, σκεπτικὸς ἐπὶ βράχου καὶ στηρίζων διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλήν του.

Ἡ ὅλη σύνθεσις τῆς εἰκόνος ἔχει συλληφθῇ συμφώνως πρὸς ἀνατολικὰ πρότυπα· ἡ ἡμιανακεκλιμένη Παναγία, οἱ μάγοι προσερχόμενοι ἔφιπποι, οἱ δύο μόνον ποιμένες ἀποτελοῦσι στοιχεῖα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὴν Ἀνατολήν[3].

Ἡ τρίτη παράστασις τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζει τὴν *Ὑπαπαντήν*. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ ὀρθουμένου κιβωρίου καὶ τῆς ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου, ἵστανται ἀνὰ ἓν ζεῦγος προσώπων ἤτοι δεξιᾷ μὲν ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ θεῖον βρέφος καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ἡ θυγάτηρ τοῦ

[1] Ἡ φράσις αὕτη εἶναι ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ αὐτομέλου, ὅπερ ψάλλεται τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ ὅπερ ἔχει οὕτω: «αὐλῶν ποιμενικῶν καταπαύων ᾆσμα στρατὸς ἀγγελικὸς ἐπεφώνει λέγων: Παύσασθε ἀγραυλοῦντες οἱ τῶν θρεμμάτων ἡγεμονεύοντες (=ποιμένες)· κράξατε ἀνυμνοῦντες ὅτι ἐτέχθη Χριστὸς ὁ Κύριος, εὐδοκήσας σῶσαι, ὡς Θεός, τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων» Μηναῖον Δεκεμβρίου ἔκδ. Ἀθηνῶν σ. 198 ἔκδ. Βενετίας σ. 173.

[2] Τὸν καλαύροπα τοῦ γηραιοῦ ποιμένος ἀναφέρει καὶ *Χορίκιος* ὁ Γαζαῖος (Choricii Gazaei, Orationes, declamationes κλπ. ἔκδ. Boissonade, Παρίσιοι 1846 σ. 92.

[3] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 148.

Φανουὴλ γηραιὰ προφῆτις Ἄννα, ἔχουσα τὴν δεξιὰν ὑψωμένην κάτωθεν τοῦ ἱματίου της, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «*Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσε*»· ἀριστερᾷ δὲ ἡ Θεοτόκος τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ βρέφος καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσὴφ κρατῶν νεοσσοὺς περιστερῶν ἢ τρυγόνων (Λουκ. β, 24—Λευιτ. ε, 11).

Ἡ συμμετρικὴ διάταξις, ἣν ἐμφανίζει ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς, εἶναι ἡ συχνότερον ἐφαρμοζομένη κατά τε τοὺς μέσους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους[1].

Εἰκ. 30. Ὁ ἀσπασμὸς Ἐλισάβετ καὶ Μαρίας.

Πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ νοτίου, τοίχου ἔχομεν πάλιν δύο ἐπαλλήλους παραστάσεις ἤτοι κάτω μὲν τὴν *Βαϊοφόρον*, ἄνω δὲ τὴν *Μεταμόρφωσιν* τοῦ Σωτῆρος. Ἡ Βαϊοφόρος δὲν παρουσιάζει ἐνταῦθα τι τὸ ἰδιαίτερον· ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ πώλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου καὶ ἑνὸς ἑτέρου μαθητοῦ, εἰσέρχεται εἰς Ἱεροσόλυμα γινόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως ἱσταμένων Ἑβραίων. Τρεῖς μικροὶ παῖδες στρώνουσι τάπητας, ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Χριστός, ἄλλοι δ' ἔχουσιν ἀνέλθει ἐπὶ δένδρων.

Εἰς δὲ τὴν Μεταμόρφωσιν εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλοτεροῦς δόξης φερούσης ἓξ λευκὰς ἀκτῖνας· δεξιᾷ του ὄρθιοι ἐπὶ ἀποτόμου ὄρους ἵστανται ὁ προφήτης Ἠλίας, ἐνδεδυμένος μηλωτήν, καὶ συμμετρικῶς ἀριστερᾷ ὁ Μωϋσῆς, κρατῶν τὰς πλάκας τοῦ νόμου. Ἀμφότεροι προσκλίνουσι πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Ἰησοῦν. Εἰς

[1] Περὶ τῶν διαφόρων τύπων τῆς Ὑπαπαντῆς ὅρα Α. Ξυγγόπουλον ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Ϛ' σ. 328 ἑ.

δὲ τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος παρίστανται, ἐντὸς δασώδους τοπείου, οἱ τρεῖς μαθηταί, Πέτρος Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Πέτρος εἰκονίζεται (ἀριστερᾷ) ἀνεγειρόμενος καὶ ὁμιλῶν πρὸς τοὺς δύο ἄλλους, εἰς οὓς δεικνύει τὸν Χριστόν, ὁ δὲ Ἰάκωβος (ἐν τῷ μέσῳ), ὡς γηραιότερος, ἔχει πέσει εἰς τὰ γόνατα, στηρίζων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς τὴν γῆν καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω. Τέλος ὁ Ἰωάννης ἵσταται ἔμφοβος δεξιᾷ.

Ἡ σχετικῶς ἤρεμος παράστασις αὕτη τῶν ἀποστόλων συνηθίζεται εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα, ἐν ᾧ κατὰ τὸν 14ον καὶ ἑξῆς ἀποβαίνει δραματικωτέρα μὲ τοὺς δύο ἢ καὶ τοὺς τρεῖς ἀκόμη ἀποστόλους πεσμένους κατὰ γῆς εἰς στάσεις ὁρμητικὰς καὶ ἀπιθάνους.

Ἡ ἐπὶ του δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένη παράστασις τῆς *Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου* εἶναι κατανεμημένη εἰς δύο ἡμίση ἑκατέρωθεν τοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα βλέποντος διλόβου παραθύρου. Καὶ ἐν μὲν τῷ ἀριστερῷ ἡμίσει εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ τείνων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν Λάζαρον καὶ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία, ἐν δὲ τῷ δεξιῷ ὁ Λάζαρος ὀρθὸς καὶ ἐσπαργανωμένος (οὐχὶ ἐντὸς σαρκοφάγου) καὶ παρ' αὐτὸν θεαταὶ Ἑβραῖοι, ἐξ ὧν εἷς κρατεῖ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὴν ταινίαν τοῦ σπαργάνου, ἐν ᾧ τὴν ἑτέραν φέρει πρὸ τῆς ῥινός του διὰ τὴν δυσοδίαν.

Καὶ ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἥτις εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένη εἰς τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Οὕτω ἡ πρώτη ἀπὸ δυσμῶν εἰκὼν παριστᾷ τὴν σταύρωσιν τοῦ Σωτῆρος.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος ὁ Χριστὸς ἐσταυρωμένος παρίσταται μόλις ἐκπνεύσας. Φορεῖ μόνον τὸ περίζωμα καὶ πατεῖ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Ὑπεράνω του δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ πετῶσιν εἰς τὸ διάστημα. Ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἄνω ἀέρος εὑρίσκεται ἡ ἐπιγραφὴ «*ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης*». Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὑψοῦσα μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὸν Χριστὸν τὴν δεξιάν της χεῖρα, ὄπισθεν δ' αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι (ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ τοῦ Ἰακώβου) θεώμεναι μακρόθεν μετὰ δέους τὴν σκηνήν. Δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στηρίζων, ὡς συνήθως, διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὴν παρειάν του καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἑκατόνταρχος (Λουκ. κγ', 47-48), φορῶν τὸ κλιβάνιον καὶ κρατῶν παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἀσπίδα, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνος ἀνάγεται εἰς παλαιοτέρους, καθαρῶς βυζαντινοὺς τύπους. Ἡ συμμετρικὴ ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοποθέτησις τῶν ὀλίγων[2] προσώπων τῆς εἰκόνος, ἡ ἐλαφρὰ καὶ ἁρμονικὴ καμπύλη, ἣν παρουσιάζει τὸ σῶμα τοῦ ἡσύχως ἐκπνεύσαντος Χριστοῦ, αἱ συγκρατημέναι στάσεις τῆς

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 216.
[2] Δὲν ὑπάρχουσιν πράγματι οὔτε οἱ δύο λησταί, οὔτε ὁ λογχίζων τὸν Ἰησοῦν, οὔτε ὁ φέρων τὸν σπόγγον.

Παναγίας, τοῦ Ἰωάννου καὶ τῶν Μυροφόρων, εἶναι πάντα χαρακτηριστικὰ τῶν πρὸ τοῦ 14ου αἰώνων[1].

Τὴν σταύρωσιν ἀκολουθεῖ εἰς τὸν γειτονικὸν πίνακα ἡ Ἀποκαθήλωσις. Ὁ Ἰησοῦς, νεκρὸς πλέον, καταβιβάζεται ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ θεῖον φορτίον δέχεται μὲ προσοχὴν ἐπὶ τῶν ὤμων του ὁ Ἰωσήφ, ἀναβὰς ἐπὶ κλίμακος στηριζομένης εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ σταυροῦ. Ὁ Νικόδημος καὶ εἷς ἄλλος, κρατοῦντες μεγάλας ἡλάγρας (τανάλιας), ἀσχολοῦνται νὰ ἐκβάλωσι ὁ μὲν καθήμενος κατὰ γῆς, ὁ δὲ ἀναβιβασμένος ἐπὶ δευτέρας κλίμακος, τοὺς ἥλους ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἀριστερᾷ ἵσταται ἡ Παναγία, ἥτις λαμβάνουσα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς ἀσπάζεται τὴν καταπίπτουσαν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, κάτωθεν τῆς μασχάλης τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωσήφ. Ὄπισθεν τῆς Παναγίας ἵσταται μία καὶ μόνη μυροφόρος, Μαρία ἡ Μαγδαληνή. Δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ ὁ Ἰωάννης φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος ἵπτανται ἄγγελοι, ἔχοντες κεκαλυμμένας τὰς χεῖρας κάτωθεν τοῦ ἱματίου των. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ *Ἡ ἀποκαθείλωσις*.

Ὅπως ἡ Σταύρωσις οὕτω καὶ ἡ ἀποκαθήλωσις χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰς συγκρατημένας στάσεις τῶν παρισταμένων προσώπων. Οὕτω π.χ. ἡ Παναγία φιλεῖ ἁπλῶς μετὰ σεβασμοῦ τὴν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ ἐν ᾧ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους ἀσπάζεται τὸ μέτωπόν του. Ἐπίσης ὁ Ἰωάννης κλαίει σιωπηλῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν, ἐν ᾧ ἀργότερον φιλεῖ τὸ θεῖον μέτωπον ἢ τὴν χεῖρα ἢ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ[2]. Τέλος ἡ μυροφόρος δὲν κάμνει ἀπελπιστικὰς χειρονομίας ἀλλ' ἵσταται συγκρατημένη ὄπισθεν τῆς Παναγίας.

Ἡ συνέχεια τῆς ἀποκαθηλώσεως εὑρίσκεται εἰς ἕνα πίνακα τῆς ὑποκάτω (δευτέρας) ζώνης (ἤτοι ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου) ἔνθα εἰκονίζεται ὁ ἐνταφιασμὸς (ἐπιτάφιος θρῆνος). Ἐπὶ τοῦ κατὰ γῆς, πρὸ τῆς χαινούσης εἰσόδου τοῦ μνημείου, ἀποτεθειμένου νεκροῦ τοῦ Ἰησοῦ ἡ Παναγία, περιβάλλουσα διὰ τῶν χειρῶν τὸ στῆθός του, κύπτει ἐπὶ τοῦ προσώπου του. Μετ' αὐτήν, περιβάλλοντες ὁμοίως διὰ τῶν χειρῶν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζονται ὁ Ἰωσὴφ καὶ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾧ ὁ Νικόδημος ἱστάμενος παρὰ τοὺς πόδας, εἶναι ἕτοιμος νὰ παραλάβῃ τὸ σκῆνος πρὸς ἐνταφιασμόν. Ὄπισθεν τοῦ ἑτέρου τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων δύο βουνῶν ἐμφανίζονται αἱ μορφαὶ τῶν δύο «ἁγίων γυναικῶν» Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς καὶ Μαρίας τοῦ Ἰωσῆ (Μᾶρκ. ιε', 47). Ὑψηλὰ εἰς τὸ διάστημα πετῶσιν ἄγγελοι κλαίοντες καὶ ἀποκρύπτοντες δι' ὑφάσματος τὸ πρόσωπόν των.

Χαρακτηριστικὰ ἀρχαΐζοντα στοιχεῖα δὲν λείπουσι καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Οὕτω π. χ. ὁ νεκρὸς ἀπόκειται ἐντελῶς κατὰ γῆς, ὡς κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, αἱ δὲ ἅγιαι γυναῖκες εἰκονίζονται ἐρχόμεναι μακρόθεν.

[1] Millet, Iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 425.
[2] Millet, Iconographie σ. 482.

Ἡ ἑπομένη ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης σκηνὴ εἰκονίζει τὰς Μυροφόρους (ἐ μιροφώρε) ἐλθούσας εἰς τὸ μνῆμα μετὰ τὴν ἀνάστασιν (Μᾶρκ. ις', 5. Λουκ. κδ', 5). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *ὁ λίθος*. Πράγματι ἄγγελος Κυρίου λευκοφόρος, καθήμενος δεξιᾷ, δεικνύει εἰς τὰς δύο ἀριστερᾷ εἰκονιζομένας γυναῖκας (Μαρίας) τὸν τάφον, ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἔχει ἀποκυλισθῇ ὁ λίθος καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου φαίνονται μόνον τὰ «ὀθόνια»[1], δι' ὧν ἦτο ἐνδεδυμένος ὁ νεκρὸς καὶ τὸ σουδάριον, ἤτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Κάτωθεν τοῦ τάφου εἰκονίζονται κοιμώμενοι μὲ τὰς στολὰς καὶ τὰ ὅπλα των πέντε στρατιῶται, σχετικῶς πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη λέγει: *κὲ ἡ φιλάσοντες ἀπενεκρόθησαν*. Ἑτέρα δ' ἐπιγραφὴ παρὰ τὸν ἄγγελον ἀναγράφει: *Τί ζητῖτε οὐκ ἔστιν ᾧδε*.

Ἡ εἰκὼν ἐμφανίζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἄγγελος ἔχει τὴν συνήθη εἰς τὴν παράστασιν τῶν Μυροφόρων στάσιν· κάθηται ἐπὶ τοῦ λίθου μὲ τὴν μίαν πτέρυγα ἀνεπτυγμένην πρὸς τὴν ὁποίαν εὐτυχῆ προέκτασιν κάμνει ἡ δεικνύουσα τὸ μνημεῖον καὶ ἐγκαρσίως πρὸς τὸ σῶμά του διευθυνομένη δεξιὰ χείρ του. Ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, αἵτινες ἔμφοβοι ἐναγκαλίζονται ἀλλήλας ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ κενοῦ μνημείου, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μυροφόρων τοῦ ὑπ' ἀρ. 21 ἑλλην. κώδικος τῆς Πετρουπόλεως[2].

Ἡ τελευταία κατὰ σειρὰν παράστασις τῆς τρίτης ζώνης ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ὀνομάζουσιν *εἰς Ἅδου κάθοδον*. Ὁ Χριστός, ὑπερμεγέθης, κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως καὶ πατῶν ἐπὶ τοῦ Σατανᾶ καὶ τῶν τεθραυσμένων θυρῶν τοῦ Ἅδου, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος. Ὁ Σωτὴρ βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνεγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου τὸν Ἀδάμ, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἵσταται ἡ Εὔα, τείνουσα πρὸς τὸν Χριστὸν τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου της. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος εἰκονίζονται ἐξερχόμενοι ἀπὸ σαρκοφάγων οἱ δύο προφητάνακτες ὁ Δαυὶδ γενειοφόρος καὶ ὁ νεαρὸς Σολομῶν ὑπεράνω δ' αὐτῶν ὁ Πρόδρομος εὐλογῶν.

Ὁ αὐστηρὸς ρυθμός, ὃν παρουσιάζει ἡ σύνθεσις τῆς εἰς Ἅδου καθόδου μὲ τὴν ἔξαρσιν τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ὁμοιομόρφους στάσεις ἱκεσίας τῶν ὀλίγων προσώπων τὰ ὁποῖα τὴν ἀπαρτίζουν, εἶναι δηλωτικὰ τῶν πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος χρόνων.

Ἡ τετάρτη ζώνη περιλαμβάνει κατὰ μὲν τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ ἀνὰ μίαν σύνθεσιν, κατὰ δὲ τὰς μακρὰς σειρὰν προφητῶν.

Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡ ἄνωθεν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰκονιζομένη σύνθεσις δὲν εἶναι σήμερον ὁρατή, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθείσης ξυλίνης πολυχρώμου μεθ' ἑξαγώνων φατνωμάτων ὀροφῆς. Μόνον δὲ τὸ κάτω αὐτῆς τμῆμα, τὸ ὑπὸ τὸ δίλοβον παράθυρον, εἶναι ὁρατόν, εἰκονίζον ἐν προτομῇ τὸν Χριστὸν ὡς Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν

[1] Ἰωάνν., κ' 7.
[2] Εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Millet, Iconographie de l'Évangile σ. 520 εἰκ. 570.

ἤτοι μὲ λευκὰ γένεια, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*. Ἐπὶ κλίνης ἐχούσης τορνευτοὺς τοὺς πόδας καὶ καλυπτομένης διὰ κατακόσμου ποδέας εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, ἔχουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἐλαφρῶς ἀνωρθωμένην. Ὄπισθεν τῆς κλίνης εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἰησοῦς ὄρθιος ἀτενίζων τὴν μητέρα του καὶ κρατῶν ἐν τῇ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀγκάλῃ βρέφος ἐσπαργανωμένον, ὅπερ συμβολίζει τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης ἵσταται θυμιῶν διὰ μεγάλου θυμιατηρίου ὁ Πέτρος, παρὰ δὲ τοὺς πόδας ὁ Παῦλος. Ὄπισθεν τῆς κλίνης φαίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννου προσκλίνοντος πρὸς τὴν Θεοτόκον. Τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος καταλαμβάνει ἡ ὁμὰς τῶν ὑπολοίπων Ἀποστόλων, ὡς ἀντίκρυσμα τῆς μάζης τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἀριστερᾷ εἷς ἐπίσκοπος[1] —διακρινόμενος ἐκ τοῦ πολυσταυρίου φελονίου, ὅπερ φέρει καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ κρατεῖ— καὶ πέντε ἄγγελοι, ἐνδεδυμένοι πλουσίας βασιλικὰς στολάς, καὶ βλέποντες κατ' ἐνώπιον. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν κλίνην κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἔνσταυρον σφαῖραν καὶ ἀκκουμβᾷ τὴν ἄλλην χεῖρά του ἐπὶ τῆς κλίνης. Θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ ἐνταῦθα παρουσία τῶν ἀγγέλων ἐμπνέεται ἐκ τῶν ἀποκρύφων περὶ τοῦ θανάτου τῆς Θεοτόκου διηγήσεων, καθ' ἃς ὁ Χριστὸς ἐνεφανίσθη περιστοιχισμένος ὑπὸ ἀγγέλων καὶ δεχθεὶς τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ[2]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τῆς σκηνῆς ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἥτις χωριζομένη ἀπὸ τῆς τρίτης διὰ πολυχρώμου τεθλασμένης ταινίας, εἰκονίζει τοὺς Προφήτας. Οὗτοι ἔχοντες στάσεις ποικίλας ἀνδρῶν ἐμπνευσμένων, φοροῦσι —πλὴν τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν προφητανάκτων— τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν στολὴν καὶ κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἐπιγραφαὶ εἰλημμέναι ἐκ τῶν προφητειῶν των. Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς εἰκονίζονται ἀνὰ ἓξ προφῆται, ἐξ ὧν ἀνὰ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν παραθύρων διάστημα, ἀνὰ εἷς δὲ παρ' ἑκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζώνη, ἣν καταλαμβάνουσιν οἱ προφῆται, εἶναι ὑψηλοτέρα τῶν παραθύρων, τὸ ὑπεράνω τούτων καταλειπόμενον κενὸν τετράγωνον πληροῦται διὰ τῆς προτομῆς ἑνὸς τῶν τεσσάρων ἀρχαγγέλων —Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαὴλ καὶ Οὐριήλ— κρατοῦντος σκῆπτρον καὶ ἀνὰ χεῖρας σφαῖραν.

[1] Ὁ ἐπίσκοπος οὗτος εἶναι ὁ ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὅστις παρίστατο, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ ἁγ. Ἱεροθέου καὶ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρώτου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων.
[2] C. Tischendorf, Apocalypses apocryphae, Lipsiae 1866, 97-99.

Ἀρχόμενοι λοιπὸν καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας **τοῦ** φωταγωγοῦ συναντῶμεν πρῶτον τὸν λευκογένειον, προφητάνακτα *Δαβίδ*, **ἐπὶ τοῦ εἰλησταρίου** τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

Ἄκουσον θύγατερ κὲ ἦδε κὲ κλῆνον τὸ οὖσου
κὲ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου κέ τοῦ ἤκου [τοῦ πατρός σου]
(Ψαλμ. μδ', 11).

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, παρὰ τὸν ὁποῖον πράγματι εἰκονίζεται ὁ Δαβίδ.

Μεταξὺ τῶν παραθύρων εὕρηται ἡ ἑξῆς προφητικὴ τριάς:

1) *Ἰσαΐας* μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Πεδίον ἐγενήθη ἡμῖν ὑὸς κέ ἐδώθη ἡμῖν, οὗ ἡ
ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὅμου αὐτοῦ
(Ἠσ. θ', 6).

Σημειωτέον ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν Γέννησιν, **ἄνωθεν** τῆς ὁποίας ἀκριβῶς εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἠσαΐας.

2) *Ζαχαρίας*, μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Οὗτος ὁ] θεὸς ἡμῶν, οὐ λογισθήσεται ἕτερος
πρὸς αὐτὸν
(Βαρούχ γ', 36).

3) *Ἰωνᾶς*, μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Ἔστε ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης κέ ἐπέκινα
(Ἰεζ. μγ', 27).

Τελευταῖος παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν εἰκονίζεται προφήτης κρατῶν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Ῥαύδος ἐκ τῆς ρήζης Ἰεσὲ καὶ ἀνθί[σης]
ἐξ αὐτῆς Χ(ριστ)έ ἐχ τῆς Παρθένου.
(Ἠσ. ια', 1).

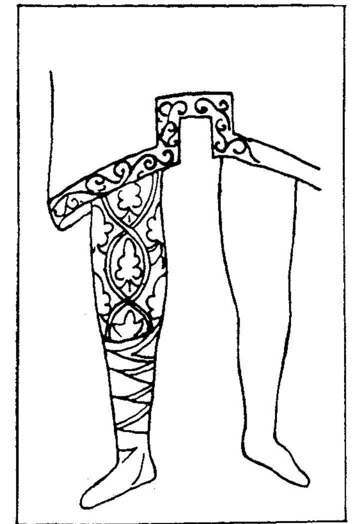
Συνεχίζοντες ἤδη τὴν ἐξέτασιν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς συναντῶμεν πρῶτον παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τὸν προφήτην *Δανιὴλ* ἐνδεδυμένον τὴν πλουσίαν περσικὴν στολήν του, μὲ τὰς στενὰς ἀναξυρίδας πεποικιλμένας δι' ἀνθεμωτῶν ἐξεμπλίων (εἰκ. 31) φέροντα δὲ περὶ τὰς κνήμας εἰλητὰς ταινίας. Ὁ Προφήτης κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἡμιεσβεσμένη ἐπιγραφή:

ΓΥ
CЄ
CABI
ЄNK
ΓΙΚΟ
ΑΓΙ
CЄ

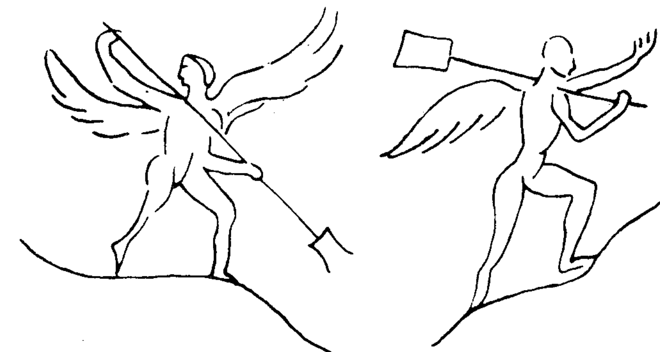
Ἀκολουθοῦσι μεταξὺ τῶν παραθύρων τρεῖς προφῆται τοποθετημένοι κάτωθεν τόξων στηριζομένων ἐπὶ κιονίσκων. Κρατοῦσι πάντες εἰλητάρια, ἀπὸ

τῶν ὁποίων ὅμως ἔχουσι σβεσθῆ πλέον αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ παραμένουσιν **οὕτω οἱ Προφῆται** οὗτοι ἀδιάγνωστοι. Γνωρίζομεν ἐντούτοις τὸν τελευταῖον, κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν, εἰκονιζόμενον προφήτην, ὅστις ἀντικρύζων τὸν Δαυὶδ καὶ φορῶν βασιλικὴν στολὴν καὶ στέμμα, εἶναι ὁ Σολομῶν. Ἐπὶ τοῦ ἀνεπτυγμένου εἰληταρίου, ὅπερ κρατεῖ σώζεται ἡμιεσβεσμένη ἐπιγραφὴ περατουμένη ὡς ἑξῆς:

. . . . *καὶ κατικοῦντα.*

Εἰκ. 31. Οἱ πόδες τοῦ προφήτου Δανιήλ.

Μετὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἐξετάσωμεν τὴν τῶν πλαγίων ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ νοτίου. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅστις ἔφερεν ἄλλοτε τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα θύραν ἐπικοινωνίας, εἰκονίζεται εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ὁ Χριστός, ὁλόσωμος, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν **ὁ** *Παντοκράτωρ*. Τὸ ἱμάτιόν του εἶναι ἐρυθρόν, ὁ δὲ χιτὼν κυανοῦς. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον ἀνοικτόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους εἰκόνες εἶναι ἀλλότριαι πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν τέχνην· φαίνεται διὰ τοῦτο —καθὼς ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ χαλαρὰ τέχνη τῆς εἰκόνος, — ὅτι ὁ εἰρημένος ὑπερμεγέθης Χριστὸς ἐζωγραφήθη πολὺ ἀργότερον, τούτου δ' ἡ τοιχογράφησις ἐπήνεγκε τὴν ἔμφραξιν τῆς νοτίας θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν νάρθηκα.

Εἰκ. 32. Πτερωτοὶ δαίμονες μετ' ἐργαλείων.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, εἰκονίζετο *τὸ ἐν τες Χώνες θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁλόκληρον τὸ κάτω μέρος **εἶναι** κατεστραμμένον· μόνον δ' ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος, ὅπερ εἰκονίζει βουνὸν

Εἰκ. 33. Ὁ ἅγ. Δαυὶδ ὁ ἐν Θεσ/νίκῃ (;)

διακρίνονται, ἐσχεδιασμένοι διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ σκοτεινοῦ κάμπου, ὀλίγοι γυμνοὶ πτερωτοὶ δαίμονες (εἰκ. 32) κρατοῦντες τριαινοειδῆ ἐργαλεῖα, ἐκτελεσμένοι δὲ μὲ ἄνεσιν καὶ ἐλευθερίαν ἐνθυμίζουσαν παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα [1]. Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς αἱ εἰκόνες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμέναι, διατηροῦνται ὅμως εἰσέτι ἅγιοι τινὲς ὁλόσωμοι, μὲ παρειὰς ηὐλακωμένας ὑπὸ τῶν ρυτίδων, εἶναι δ' οὗτοι οἱ ἅγιοι *Ἐφρόσινος*, *Θεόδωρος*, *Σάβας* καὶ *Ἐφρὲμ ὁ Σῦρος* οἵτινες ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἄλλην ὁμάδα ἀσκητῶν ὁσίων. Οἱ δεύτεροι οὗτοι ὅσιοι, πάντες ὄρθιοι καὶ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενοι, κρατοῦσιν εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι γεγραμμέναι αἱ ἑξῆς χαρακτηριστικαὶ ἐπιγραφαί:

α) Ἁγ. *Ἀρσενίου: Ἀρσένιε φεῦγε τοὺς ἀν[θρώπ]ους· σιώπα, ἡσύχαζε· αὗται γαρ εἰσὶν αἱ ρίζαι τῆς ἀναμαρτησίας.*

β) Ἁγ. *Εὐθυμίου: Τὰ ὅπλα τοῦ μοναχοῦ ἡ μελέτη ἐστὶν καὶ ἡ διάκρισις καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ κατὰ Θ[εὸ]ν ὑπακοή* [2].

γ) Ἁγ. *Ἀντωνίου: ὥσπερ οἱ ἰχθύες ἐγχρονίζοντες τῇ ξιρᾷ τελευτῶσιν, οὕτω καὶ οἱ μοναχοὶ βραδύνοντες ἔξω τοῦ κελίου.*

Παρὰ τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μεγάλην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, πελώριος ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἐνδεδυμένος

[1] Ὅμοιοι περίπου δαίμονες εἰκονίζονται καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς δευτέρας παρουσίας ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ Millet, Monum. byz.de Mistra πίν. 82, ι. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ἀντὶ δαιμόνων ἀναφέρει ὅτι εἰκονίζονται «ἐπάνω εἰς τὰ βουνὰ μὲ τζαπία καὶ σκαλιστήρια ἄνθρωποι παστρεύοντες τὸν δρόμον τῶν ποταμῶν» ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 175.

[2] Τὸ ρητὸν τοῦτο ἀναφέρει διὰ τὸν ἅγ. Εὐθύμιον καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 162) ἐν ᾧ τὰ τῶν ἁγ. Ἀρσενίου καὶ Ἀντωνίου ρητὰ εἶναι ἐνταῦθα διάφορα τῶν τῆς Ἑρμηνείας.

βασιλικὴν στολὴν πεποικιλμένην διὰ λίθων καὶ μαργαριτῶν καὶ κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν τὸ σκῆπτρον εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι ὁμοίως χαλαρὰ ὡς ἡ τῆς γειτονικῆς τοῦ Χριστοῦ, Παντοκράτορος, πρὸς ἣν θὰ εἶναι βεβαίως σύγχρονος.

Ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸ κλῖτος κυλινδρικοῦ θόλου ἀπεικονίζοντο τὰ

Εἰκ. 34. Ἡ Παναγία ἐν μέσῳ τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ.

θαύματα τοῦ Σωτῆρος, ὧν σώζονται, λόγῳ πτώσεως ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς καμάρας, μόνον τμήματα τῶν κάτω μερῶν. Διακρίνεται σαφῶς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ ἴασις τοῦ ὑδρωπικοῦ.

Εἰς δὲ τὸ βόρειον κλῖτος εἰκονίζεται ἐντὸς μὲν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ὁ Χριστὸς ὁλόσωμος, εἰς τὴν ἡλικίαν, ἣν εἶχεν ὅταν ἐν τῷ ναῷ παρεκάθησε μεταξὺ τῶν σοφῶν. Καὶ ἀριστερᾷ μὲν αὐτοῦ, ἔξω τῆς κόγχης, εἰκονίζεται ἐστραμμένη πρὸς αὐτὸν ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, δεξιᾷ δ' ἐν ὁμοίᾳ στάσει ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἔχομεν δηλ. ἐνταῦθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου μία ζωφόρος ἐξ ὁλοσώμων ἱεραρχῶν φορούντων ὠμοφόρια καὶ κρατούντων ἐν τῇ δεξιᾷ Εὐαγ-

γέλιον, ἐν οἷς ὁ ἅγ. *Ὑπάτιος*, ὁ ἅγ. *Πατάπιος* καὶ ἄλλοι, ὧν ἔχουσιν ἀποσβεσθῆ τὰ ὀνόματα[1]. Ἔτι περαιτέρω ἔχομεν παράστασιν τοῦ ἅγ. *Γεωργίου* ἐφίππου, τοῦ αὐτοῦ δ᾽ ἁγίου τὸ μαρτύριον εἰκονίζετο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ κλίτους, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν σωζομένων κάτω τμημάτων τῶν παραστάσεων.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἴδωμεν τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ βορείου κλίτους. Ἐνταῦθα πλὴν τοῦ παρὰ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος εἰκονιζομένου μὲ λίαν χαρακτηριστικὴν φυσιογνωμίαν μακρογενείου ἁγίου Δαυὶδ πιθανῶς τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ (εἰκ. 33) ἔχομεν, ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τὰ δύο τόξα πεσσοῦ, τὰς εἰκόνας τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34) διατεταγμένας ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου, ἥτις παρίσταται ὁλόσωμος καὶ κατ᾽ ἐνώπιον κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν νεαρὸν Χριστόν, (εἰκ. 35) εὐλογοῦντα δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἱσταμένους κτίτορας.

Εἰκ. 35. Τὸ ἄνω μέρος τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης.

Καὶ ἡ μὲν ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰκονιζομένη γυνή, εὔσωμος καὶ ὑψηλὴ (εἰκ. 34), φορεῖ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ὑφασμένον ἢ κεντημένον μὲ ἀνθέμια, καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ μακρὸν μανδύαν, ὅστις ἐξωτερικῶς εἶναι ἰόχρους καὶ ἐσωτερικῶς κόκκινος. Ἡ κεφαλή, ἔχουσα μακράν, ἐπὶ τῶν ὤμων πίπτουσαν οὔλην κόμην, ἦτο φαίνεται ἀρχικῶς ἀσκεπής, κατά τινα ὅμως μεταγενεστέραν μετασκευὴν τῆς εἰκόνος ἐφωδιάσθη δι᾽ ὑψηλοῦ μέλανος καλύμματος (εἰκ. 34). Ἡ γυνή,

[1] Εἰς τὸ μέσον τόσον τοῦ βορείου ὅσον καὶ τοῦ νοτίου τοίχου φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχε θύρα ἐξόδου τοξωτή, ἥτις ἐφράχθη ἀργότερον· διότι ἡ τοιχοποιία ἐνταῦθα χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τοίχου· τούτου ἕνεκα ἐσημείωσα ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3) τὸ ἀντίστοιχον τμῆμα τοῦ τοίχου διὰ διαγραμμίσεως. Τώρα ἐν τούτοις πιστεύω, ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀνοίγματα κατὰ τὰς πλευρὰς ὁ δὲ ἐκτισμένος ἁρμὸς εἶναι ἀποτέλεσμα σεισμοῦ, ὅστις ἀπεχώρισε τὸ τύμπανον τῆς μέσης τῶν τυφλῶν ἀψίδων ἀπὸ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ναοῦ.

καίπερ βλέπουσα κατ᾽ ἐνώπιον, ἔχει πλαγίως τεταμένας τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ὁ δεξιὰ τῆς Παναγίας ἱστάμενος σφηνοπώγων ἀνήρ, ὅστις προσφέρει εἰς τὴν Θεοτόκον ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων. Φορεῖ δ᾽ ὁ ἀνὴρ οὗτος μακρὸν πορφυροῦν στιχάριον, σχιστὸν ἔμπρὸς καὶ μετὰ βραχειῶν χειρίδων, κάτωθεν τῶν ὁποίων φαίνεται ἐσωτερικῶς κεκοσμημένον ὑποκάμισον. Ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του φέρει ἐρριμμένον μακρὸν πράσινον μανδύαν. Καὶ τοῦ ἀνδρὸς ἡ κεφαλὴ ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἀσκεπὴς μὲ τὴν μακρὰν κόμην πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀργότερον δ᾽ ἐφωδιάσθη διὰ μέλανος μαλακοῦ καλύμματος (εἰκ. 36). Πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ζεύγους εἰκονίζεται παρὰ τὸν ἄνδρα, ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν ἐν στάσει δεήσεως καὶ ὁ νεαρὸς υἱὸς (εἰκ. 34)· φορεῖ δ᾽ οὗτος μακρὸν πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βραχύτερον κλειστὸν ἐμπρὸς ἐπενδύτην μετὰ βραχειῶν χειρίδων, χρώματος πρασίνου, ἐφ᾽ οὗ εἶναι κεντημένα ἢ ἐνυφασμένα κίτρινα ἀνθύλλια. Τὸν ἐπενδύτην περιβάλλει κατὰ τὴν μέσην ζώνη δερματίνη μετὰ πόρπης σιδηρᾶς, ὁμοίας πρὸς τὰς συγχρόνους (εἰκ. 34). Ἡ κόμη τοῦ παιδίου καταλήγει εἰς οὔλους βοστρύχους.

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτίτορος Θεοδώρου τοῦ Λημνιώτου.

Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν εἰκόνων τῶν κτιτόρων δὲν παρουσιάζει τὴν εἰς ἄλλας προσωπογραφίας κοσμικῶν προσώπων ἐμφανιζομένην ἐλαφράν, ἐπὶ ἑνὸς σχεδὸν μονοχρώμου προπλασμοῦ τιθεμένην φωτοσκίασιν[1]. Ὁ τεχνίτης τῶν ἅγ. Ἀναργύρων ἐξετέλεσε καὶ τὰ κοσμικὰ πρόσωπα κατὰ τρόπον πλα-

[1] Πβλ. τὴν εἰκόνα τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μ. τοῦ Μεγ. Σπηλαίου Millet, Revue de l'art chrétien 1911 σ. 5 καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. τ. 4 (1918) σ. 36.

στικόν, μὴ παρουσιάζοντα μεγάλην διαφορὰν ἀπὸ τὸν τῶν ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν, ἃς συντροφεύουσιν. Οἱ κτίτορες προφανῶς «ἐστάθησαν» πρὸ τοῦ τεχνίτου διὰ ν' ἀποδόσῃ ὁ ζωγράφος μὲ πιστότητα τὰ χαρακτηριστικά των, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπέτυχεν ὁ τεχνίτης νὰ δώσῃ κάποιαν ἔκφρασιν ὑπερηφάνου γαλήνης. Μόνον εἰς τὰ ἐνδύματα ὑστέρησε, παραστήσας αὐτὰ ξηρὰ καὶ ἄκαμπτα, ἄνευ οἱασδήποτε δυναμικῆς πτυχολογίας. Ἡ πιστότης ἐντούτοις τῆς ἀποδόσεώς των εἶναι εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμος ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως. Χαρακτηριστικὸν ἰδίᾳ εἶναι τὸ ὑστερώτερον προστεθὲν ὑψηλὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἄννης, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σλαβικὸν «κοκόσνικ».

Εἰκ. 37. Ἡ εἰκὼν τοῦ υἱοῦ τοῦ κτίτορος Ἰωάννου.

Ποῖοι ἦσαν οἱ κτίτορες διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ προσγεγραμμέναι ἄνωθεν καὶ πλησίον ἑκάστου προσώπου ἐπιγραφαὶ (εἰκ. 38). Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἶναι σήμερον δυσανάγνωστοι, διότι εἶναι διπλαῖ· εἰς τὴν θέσιν δηλαδὴ τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς ἐγράφη κατὰ τὴν γενομένην μετασκευὴν τῆς εἰκόνος ἑτέρα, διαφόρου περιεχομένου, χωρὶς ν' ἀπαλειφθῇ ἡ πρώτη, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα, γεγραμμένα διὰ κιτρινωποῦ χρώματος, διακρίνονται διὰ μέσου τῶν διὰ λευκοῦ χρώματος γραφέντων γραμμάτων τῆς δευτέρας. Ἀκριβῶς δ' ἡ διαφορὰ τοῦ χρώματος βοηθεῖ τὸν μεθ' ὑπομονῆς ἀναγινώσκοντα εἰς τὴν μετὰ πλήρους ἀσφαλείας ἀνάγνωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 38 παρέχω πανομοιότυπον ἑκατέρας τῶν ἐπιγραφῶν τοποθετήσας ἄνω μὲν τὰς διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένας, ἤτοι τὰς πρὸ τῆς μετασκευῆς, κάτω δὲ τὰς διὰ κιτρίνων.

Ἡ μεταγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει οὕτω:

α) Ὑπεράνω τῆς γυναικὸς τοῦ κτίτορος

διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Ἄννα ἡ Ραδηνὴ καὶ	*Δέησις τῆς δούλης Θ(εο)ῦ*
σύμβιος τοῦ κτήτωρος	*Ἄννης καὶ κτητόρισας*

β) Ἄνωθεν τοῦ ἀνδρὸς

διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Θεόδωρος ὁ Λημνι	*Δέησις τοῦ δούλου τοῦ*
ώτης καὶ κτήτωρ·	*Θ(εο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει*
	μνηότου καὶ κτήτορος

γ) Ὑπεράνω τοῦ παιδίου

διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Ἰω(άννης) ὁ ἰὸς	*Δέησις τοῦ δού-*
τοῦ κτήτωρος	*λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου*
	καὶ ἡοῦ τοῦ κτή-
	τωρος

ΑΝΝΑ Η ΡΑΔΗΝΗ ΚΑΙ
CΥΜΒΙΟC ΤΟΥ ΚΤΗΤΩΡΟC
ΔΕΗCΙC ΤΗC ΔΟΥΛΗC ΤΟΥ ΘΥ
ΑΝΝΗC ΚΑΙ ΚΤΗΤΟΡΙCΑC

ΘΕΟΔΩΡΟC Ο ΛΗΜΝΙ
ΩΤΗC ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ
ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ
ΘΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΛΙ
ΜΝΗΟΤΟΥ ΚΑΙ ΚΤΗΤΟΡΟC

ΙΩ Ο ΙΟC
ΤΟΥ ΚΤΗΤΩΡΟC
ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥ
ΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ ΙΩ
ΚΑΙ ΗΟΥ ΤΟΥ ΚΤΗ
ΤΩΡΟC

Εἰκ. 38. Αἱ ἄνωθεν τῶν κτιτόρων γεγραμμέναι ἐπιγραφαί.

Κατὰ ταῦτα τ' ἀπεικονιζόμενα ἐνταῦθα τρία πρόσωπα εἶναι: **Θεόδωρος** ὁ Λημνιώτης, ἡ σύζυγός του Ἄννα καὶ τὸ τέκνον των Ἰωάννης ἤτοι ἡ αὐτὴ οἰκογένεια, ἥτις ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐμμέτρῳ ἐπιγραφῇ τῆς εἰσόδου (ὅρα σελ. 35). Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ὁ κτίτωρ προσφέρει ἐνταῦθα τὸν ναὸν εἰς τὴν Παναγίαν καὶ οὐχί, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, εἰς τοὺς πάτρωνας τῆς ἐκκλησίας ἁγ. Ἀναργύρους. Δὲν εἶναι δι' αὐτὸ ἀπίθανον ἀρχικῶς ὁ ναὸς νὰ ἐσεμνύνετο εἰς ὄνομα τῆς Θεοτόκου, εἰς ταύτην δὲ νὰ ἀναφέρεται ὁ ἑνικὸς «σοῦ» τοῦ 2ου στίχου τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰσόδου «*σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον*» (ὅρα σελ. 35).

Ἡ σύζυγος τοῦ Λημνιώτου Ἄννα φέρει ἐν τῇ διὰ κιτρίνου χρώματος γεγραμμένῃ ἐπιγραφῇ τὸ ἐπίθετον Ραδηνή. Τὸ καθαρῶς βυζαντινὸν τοῦτο ἐπίθετον ἔφερεν ὁ ἐπὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ δρουγγάριος τῶν πλωίμων Ἰωάννης[1], ὁ τὸ 1204 μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων ἐκλεγεὶς κατὰ πλειονοψηφίαν αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος[2] καί, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1421 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου[3], ἱερωμένος τις Στέφανος Δούκας. Πρός τινα

[1] Σπ. Π. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Δ' σ. 329.

[2] Ν. Α. Βέης, Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη τ. 11 σ. 61.

[3] Ἀλέξανδρος Βατοπαιδινός, Γρηγόρ. Παλαμᾶς τ. Ϛ' σ. 87.

τέλος Ραδηνὸν ἀπευθύνεται καὶ ἐπιστολὴ περιεχομένη ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 198 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Μονάχου τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος [1].

Εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω κτίτορα Θεόδωρον ἀναφέρεται καὶ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 39) γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα. Εἶναι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη γεγραμμένη διὰ μέλανος ἐξιτήλου χρώματος, δι' ὃ καὶ μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατώρθωσα ν' ἀναγνώσω

Εἰκ. 39. Ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἐπιγραφή.

τινὰ μόνον αὐτῆς μέρη, ἐξ ὧν προκύπτει ὅτι καὶ αὕτη ἦτο ἔμμετρος, συντεταγμένη εἰς τριμέτρους ἰαμβικοὺς δωδεκασυλλάβους [2]. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

Ἔφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ
πολύτλα μάρτι μυστικαῖς - - πόθου
τανῦν δὲ καὶ ου - ιν ὑλικωτέ[ρων]
τῶν θαυμάτων οὐ ζωγραφῶ τὰς εἰκόνας
δι' ὧν τε πολλ' ἐρύσω συ - - - -
πολὺν φέροντες - - κῶν μοι τὸν - -
- - - - μαθέντα τῶν ἐκ βρεφικῶν
παιδί σε προστάτην ἔσχηκα φιλτά[τῳ]
ρύστην, βοηθὸν ἐν - - - - σύ μοι
τῶν λαθῶν · υρεοῖς, σύ μοι παρέσχες χαρμονήν,
σὺ ἰσχὺν· ἀνθ' ὧν νι - - ενωσον πάθημ[α
- - - - ναοῦ καὶ τοῦ θείου τόπου
ζητῶν κακεῖσε σὴν ἀρωγὴν - - -
Θεόδωρος σὸς οἰκέτης - - - -

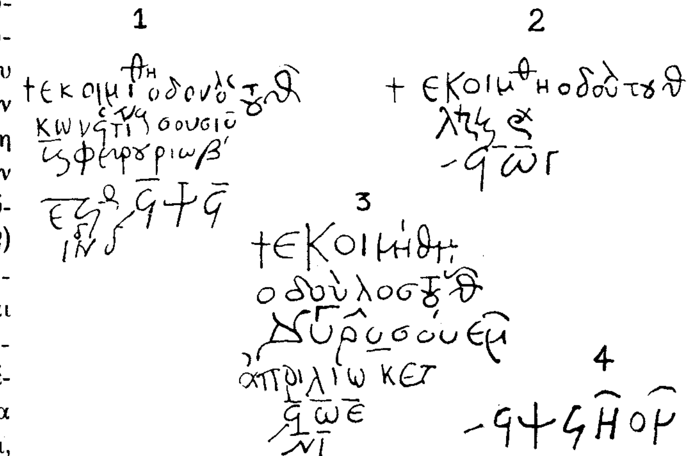
Ἡ ἔκφρασις *ἔφθασα μέν*... συνηθίζεται ὡς ἐναρκτήριος φράσις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω π.χ. ἄρχονται οἱ δύο ἐκ τῶν

[1] K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897 σ. 485.

[2] Ὁ πανοσιολογ. Γερμ. Χρηστίδης οὐδόλως ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

τεσσάρων ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Βροντοχίου ἀναγεγραμμένων χρυσόβουλλοι λόγοι τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τῶν ἐτῶν 1320 καὶ 1321 [1].

Ὁ *«πολύτλας μάρτις»*, ὅστις ἀναφέρεται ἐν στ. 2 πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ὁ μεγαλομάρτυς ἅγ. Γεώργιος· διότι τούτου οὐ μόνον ἡ εἰκὼν εἶναι γεγραμμένη παρὰ τὴν κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς θύραν (ὅρα σελ. 52) ἀλλὰ καὶ τὰ μαρτύρια εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ θόλου, σωζόμενα νῦν ἐν μέρει· τὰ δὲ θαύματα δὲν ζωγραφοῦνται, ὡς ἀναφέρει ἐν στ. 4 καὶ ἡ ἐπιγραφή. Λόγῳ δὲ ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς μεγάλης ἐκτάσεως, ἣν καταλαμβάνει ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ἅγ. Γεώργιον εἰκονογραφία καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἐπιγραφῆς, εἶναι πιθανώτατον ὅτι τὸ βόρειον κλῖτος ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὸν ἅγ. Γεώργιον.

Εἰκ. 40. Ἐνθυμήσεις ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῶν ἁγ. Ἀναργύρων.

Χαράγματα. Ὡς εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς βυζαντινοὺς ναούς, οὕτω καὶ εἰς τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν χαραγμένα δι' ὀξέος ἐργαλείου ἄλλοτε σχέδια καὶ ἄλλοτε ἐπιγραφαὶ ἀποτελοῦσαι «ἐνθυμήσεις» γεγονότων ἢ φυσικῶν φαινομένων ἢ ἀσθενειῶν, ἰδίᾳ ὅμως θανάτων προσώπων τῆς ἐνορίας. Εἰς τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους ἔχομεν καὶ σχέδια καὶ ἐνθυμήσεις. Ἐκ τῶν σχεδίων ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ χαραγμένον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾷ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἐζωγραφημένης εἰκόνος τοῦ ἁγ. Παύλου, ὅπερ παριστᾷ πτερωτὸν δράκοντα (εἰκ. 41) ἐξ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἀγαπάζουν οἱ Βυζαντινοὶ

Εἰκ. 41. Δράκων χαρακτός.

[1] Κ. Ζησίου, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν 1892 σ. 57 καὶ 60.

ν' ἀπεικονίζουν εἰς εἰκονογραφήσεις ἰδίᾳ μυθιστορημάτων [1]. Ἐκ δὲ τῶν ἐνθυμήσεων, ὧν αἱ πλεῖσται εὑρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐν τῇ δεξιᾷ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυφλῆς ἁψῖδος, ἐν ᾗ εἰκονίζονται οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι, σημειῶ τὰς σπουδαιοτάτας, αἵτινες τυγχάνουσι καὶ χρονολογημέναι καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς ἡμᾶς πολύτιμοι.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 1 τῆς εἰκόνος 40 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμίθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
Κωνσταντῖνος ὁ Σούσιο[ς]
μηνὶ Φευρουαρίῳ β΄
ετους ς΄ψς΄
ινδ. δ΄

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς΄ψς΄ (=6706) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1198, ὅπερ ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν 4ην ἰνδικτιῶνα, ἣν σημειώνει καὶ τὸ ἐνθύμημα. Σημειωτέον δ' ὅτι πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολογίαν συμφωνεῖ τελείως καὶ ἡ μετ' ὁριζοντίας κεραίας μορφὴ τοῦ ψ [2].

Τὸ ὑπ' ἀρ. 2 ἐνθύμημα ἀναγινώσκω οὕτω:

† Ἐκοιμ(ί)θη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ
Λάζαρος (μον)αχ(ὸς)
΄ςωγ

Τὸ ΄ςωγ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1295/6.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 4 χάραγμα ἀποτελεῖ ἁπλῆν χρονολογίαν ς΄ψϟε΄=6798 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἤτοι 1290 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

Τέλος τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμήθη
ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
δωροσου ἐ(ν) μ(ηνὶ)
ἀπριλίω κ΄ ἔτ(ους)
͵ς΄ωε΄
ιν[δικτιῶνος] ι΄.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμηθέντος ὁ μὲν κ. Καλογερόπουλος ἀναγινώσκει Γεώργιος, εἰς ἐμὲ ὅμως φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ [Θεο]δώρου. Τὸ ἔτος ς΄ωε΄ (=6805) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ ἔτος 1297, ὅπερ ὅμως δὲν συμπίπτει πρὸς ἰνδικτιῶνα ι΄, ὡς λέγει τὸ χάραγμα [3], ἀλλὰ πρὸς ιγ΄.

[1] Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 1128 ἑλλην. κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (14ου αἰῶνος), οὗ εἰκόνα βλέπε προχείρως παρὰ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien 1906 σ. 97 εἰκ. 36.

[2] Λίνος Πολίτης, Byzantinisch - Neugr. Jahrbücher τ. 8 σ. 35 (τέλος 12ου ἢ ἀρχαὶ 18ου αἰῶνος).

[3] Τὸ χάραγμα τοῦτο ἐσημείωσε πρῶτος ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος ἐν τῇ βραχείᾳ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστορίας δημοσιεύσει του (Ἐφημερὶς «Πρωΐα» τῆς 7ης Δεκεμβρίου 1936 ἀρ. φ. 1237).

Ἡ παρουσία χαραγμάτων χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. (ὑπ' ἀρ. 1) ὑποδηλοῖ, ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἀνήκουσιν εἰς χρόνους προγενεστέρους, πιθανώτατα δὲ εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν. Ἐξετάζοντες τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ νάρθηκος ἀνεφέραμεν (σ. 29), ὅτι κάτωθεν τοῦ νῦν σωζομένου στρώματος ὑπάρχει καὶ δεύτερον, ἄρα παλαιότερον. Τοῦτο εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ παρατηρήσει καὶ ὁ Millet [1], ὅστις μάλιστα καὶ ἐδημοσίευσε τὴν κατὰ τὴν ἄντυγα τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τόξου εὑρισκομένην εἰκόνα τοῦ ἁγ. Βασιλείου, ἧς καὶ ἡμεῖς παρέχομεν ἐνταῦθα φωτογραφίαν εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα (εἰκ. 20). Πλὴν ὅμως τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἀπεκαλύψαμεν κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν ἔτει 1938 ἡμετέραν ἐπίσκεψιν καὶ ἄλλην εἰκόνα τοῦ παλαιοτέρου στρώματος, ἤτοι τὴν παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος παράστασιν τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, εὑρισκομένην, ὡς καὶ ἡ τοῦ ἁγ. Βασιλείου, κάτωθεν εἰκόνος τῶν αὐτῶν ἁγίων τοῦ δευτέρου στρώματος, τουθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ δεύτερος ζωγράφος ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου.

Ἡ τέχνη τῶν δύο εἰκόνων τοῦ παλαιοτέρου στρώματος ἔχει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοῦ 11ου αἰῶνος, ἤτοι τὰ ἐπιμήκη ᾠοειδῆ πρόσωπα, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς μὲ τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα τῶν ὀφρύων, τὰς ἐπιμήκεις ῥῖνας, τὴν σκληρὰν καὶ σχηματικὴν ἀπόδοσιν τῶν ῥυτίδων, ἥτις προσδίδει ἰσχνότητα εἰς τὰς φυσιογνωμίας κλπ. Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐκφράσεως τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ γνωρίσματα εἰς τὸ αὐτὸ ἄγουσιν ἡμᾶς συμπέρασμα. Οὕτω π.χ. οἱ ἐντὸς σκοτεινῶν τετραγώνων λεπτοὶ χιαστοὶ σταυροί, οὓς φέρει ἐπὶ τοῦ ὠμοφορίου του ὁ ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Ὡσαύτως τὸ σφικτῶς ἐπὶ τοῦ σώματος προσηρμοσμένον βασιλικὸν ἔνδυμα τῆς ἁγ. Ἑλένης μὲ τὰ πλούσια αὐτοῦ κεντήματα, τὸν στρογγύλον λαιμὸν (μανιάκην) καὶ ἰδίᾳ τὸ «θωράκιον» [2] ἤτοι τὸ καρδιόσχημον, διὰ τετραγώνων κεκοσμημένον τεμάχιον ὑφάσματος, ὅπερ προσηλωμένον ἐπὶ τῆς ζώνης καταλήγει δεξιὰ κάτω εἰς ὀξύ, εἶναι πάντα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11ου μ. Χ. αἰῶνος [3]. Εἰς τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ἀνήκουσι

[1] École Grecque σ. 23 εἰκ. 5.

[2] Τὴν ταύτισιν τοῦ καρδιοσχήμου ὑφάσματος, ὅπερ φέρουσι βασιλικὰ πρόσωπα, πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου (Περὶ βασιλ. τάξ.) μνημονευόμενον «θωράκιον» ἐπέτυχε πρῶτος ὁ Ebersolt, ὅρα Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, Paris 1917 σ. 65 καὶ Arts somptuaires de Byzance, Paris 1923 σ 75.

[3] G. de Jerphanion, Le «thorakion» caractéristique iconographique du XI s. ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. II Paris 1930 σ. 71 - 79 καὶ διεξοδικώτερον ἐν Voix des monuments, Nouvelle série Roma - Paris 1938 σ. 263 - 278. Σημειωτέον ἐντούτοις ὅτι τὴν μετὰ θωρακίου παράστασιν τῆς Εὐδοκίας τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως χρονολογεῖ προσφάτως ὁ Grabar ἀπὸ τοῦ 13ου ἢ 14ου αἰ. (L'art byzantin, Paris 1938 πίν. 47) καὶ ὅτι τὸ θωράκιον ἐμφανίζεται καὶ εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα ὡς π. χ. ἐν Kalenič τῆς Σερβίας (ἀρχῶν 15ου) (Petkovič-Tatič, Manastir Kalenič 1926 σ.58 εἰκ.49).

καὶ τὰ μετὰ πραιπενδουλίων ἢ κατασείστων ἐφωδιασμένα, ἀνοικτὰ ἄνωθεν, κυκλικὰ στέμματα, ἅτινα φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὅτε ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἁγ. Ἑλένη. Τέλος καὶ αὐτὸς ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, ἅτινα εἶναι λεπτὰ καὶ ὡσεὶ χαρακτά, (εἰκ. 19) ἀνάγει τὴν εἰκόνα εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ πρώτου στρώματος εἶναι σύγχρονοι περίπου πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ, ἥτις θὰ συμπίπτει πρὸς τὴν περίοδον, ἥτις ἠκολούθησε τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β´ τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀπελευθέρωσιν τῆς Καστορίας ἀπὸ τῶν Βουλγάρων (1018) δηλαδὴ πρὸς τὸ $2^{ον}$ ἢ $3^{ον}$ τέταρτον τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ μέσου κλίτους αὗται, ὡς ἤδη ἐγνωρίσαμεν μελετῶντες τὴν εἰκονογραφίαν των (σελ. 44), παρουσιάζουσιν ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα τάσσοντα αὐτὰς εἰς χρόνους παλαιοτέρους τοῦ $14^{ου}$ αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεσις καὶ ἡ τεχνοτροπία. Πράγματι τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ καστανῶν σκιῶν διαφόρων τόνων τιθεμένων ἐπὶ ἑνὸς γενικοῦ κιτρινερύθρου προπλασμοῦ μὲ διαβάθμισιν μὴ παρουσιάζουσαν ἀποτόμους ἀντιθέσεις. Ἡ ἐκτέλεσις τῶν μορφῶν εἶναι ἐπιμελὴς καὶ λεπτολογημένη. Τὰ πρόσωπα μὲ τὸ μαλακόν των πλάσιμον παρουσιάζονται μᾶλλον σαρκώδη καὶ οὐχὶ ἀσκητικά, φέρουσι δὲ πάντα χαρακτηριστικὴν σκιαστικὴν κηλῖδα κάτωθεν τῶν μήλων τῶν παρειῶν[1] (πβλ. εἰκ. 26, 27, 28). Ἡ κόμη καὶ τὰ γένεια ἀποδίδονται διὰ πυκνῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν, λευκῶν ἢ καστανῶν εἰς ποικίλας διατάξεις. Αἱ ὀφρύες σχεδιάζονται ζωηρῶς καμπύλαι· οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι μὲ μελαίνας κόρας μὴ ἀτενιζούσας τὸν θεατήν. Ἡ πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων ἂν καὶ εὐρεῖα, ὅμως δὲν ἔχει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τέλος αἱ συνθέσεις στεροῦνται γενικῶς γραφικότητος καὶ δραματικότητος. Τούτων πάντων ἕνεκα ἀποκλίνω νὰ χρονολογήσω τὰς εἰκόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ $12^{ου}$ ἢ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος[2]. Καὶ εἰκονογραφικῶς δὲ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγόμεθα συμπέρασμα· διότι ἐλλείπουσι συνθέσεις συνηθέσταται ἀπὸ τοῦ $14^{ου}$ αἰ. καὶ ἑξῆς ὡς π.χ. ἡ τῆς Θείας λειτουργίας καὶ ἡ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ.

Πολὺ ἀργότερον (ἴσως τὸν $15^{ον}$ αἰ.) φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν αἱ εἰκόνες τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (ὑπερμεγέθης Παντοκράτωρ καὶ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ) ὡς καὶ αἱ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νάρθηκος. Τέλος αἱ ἐξωτερικαὶ τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι, ὡς ἐκ τῶν χαραγμάτων ἀποδεικνύεται, ἔργα τοῦ τέλους τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος.

[1] Ὁμοίας κηλῖδας συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος π. χ. ἐν S. Angelo in Formis (Muratof, La peinture byzantine, Paris 1928 πίν. 82, 83).

[2] Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῇ παραστάσει τῆς Ὑπαπαντῆς κρατεῖ τὸ βρέφος ὁ Συμεὼν δὲν εἶναι ἀσφαλὲς χρονολογικὸν τεκμήριον· διότι ἡ τοιαύτη στάσις συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος εἴς τε μικρογραφίας καὶ τοιχογραφίας (Wulff ἐν Latmos σ. 211).

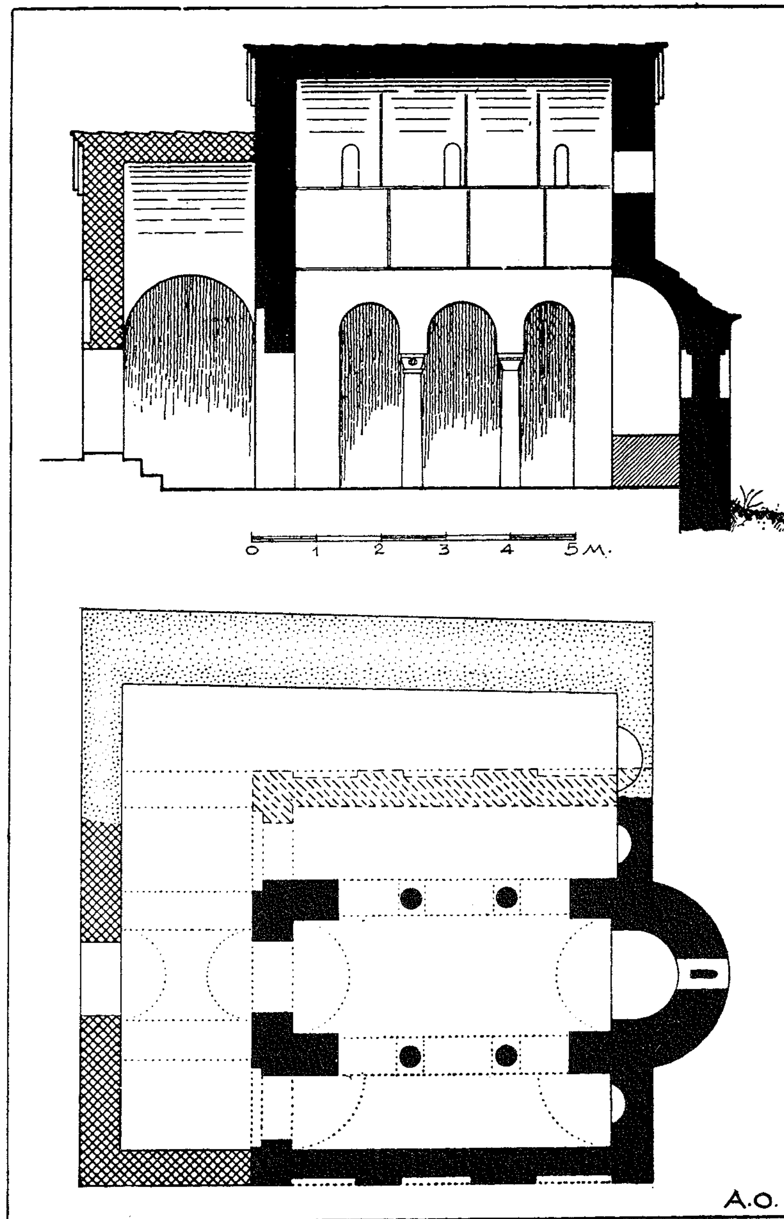
2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 2) εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάρου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπόστασιν. Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, μήκους ὁλικοῦ 8.75 καὶ πλάτους 8.94 ἤτοι σήμερον περίπου τετράγωνος. Τοιοῦτο ὅμως δὲν ἦτο καὶ τὸ ἀρχικόν της σχῆμα· διότι ὁ σημερινὸς βόρειος τοῖχός της δὲν εἶναι ὁ ἀρχικός, ἀλλὰ νεώτερος, κατασκευασθεὶς διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἢ ὁ νότιος ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ, κατόπιν κατεδαφίσεως τοῦ παλαιοῦ βορείου τοίχου χάριν εὐρύνσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἡ θέσις τοῦ ἀρχικοῦ βορείου τοίχου σημειοῦται ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 42) διὰ διακεκομμένης διαγραμμίσεως. Τὸ πλάτος ἄρα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἦτο μόνον 5.50 μ. Τὸ ὅλον κτήριον ἀπηρτίζετο ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκτεινομένου νάρθηκος.

Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη διὰ δύο κιονοστοιχιῶν, ὧν ἑκατέρα ἀποτελεῖται ἐκ δύο κιόνων ἀντικρυζόντων ἀντιστοίχως ζωηρῶς ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐξεχούσας παραστάδας. Τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου μετρούμενον μεταξὺ τῶν παραστάδων εἶναι μόνον 1.75, τὸ δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν μόλις 1.10. Καὶ τὸ μὲν μέσον κλῖτος ἐκβάλλει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα τοῦ κυρίως ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καταλήγουσιν εἰς ἡμικυκλικὰ κογχάρια, κατεσκευασμένα ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 42).

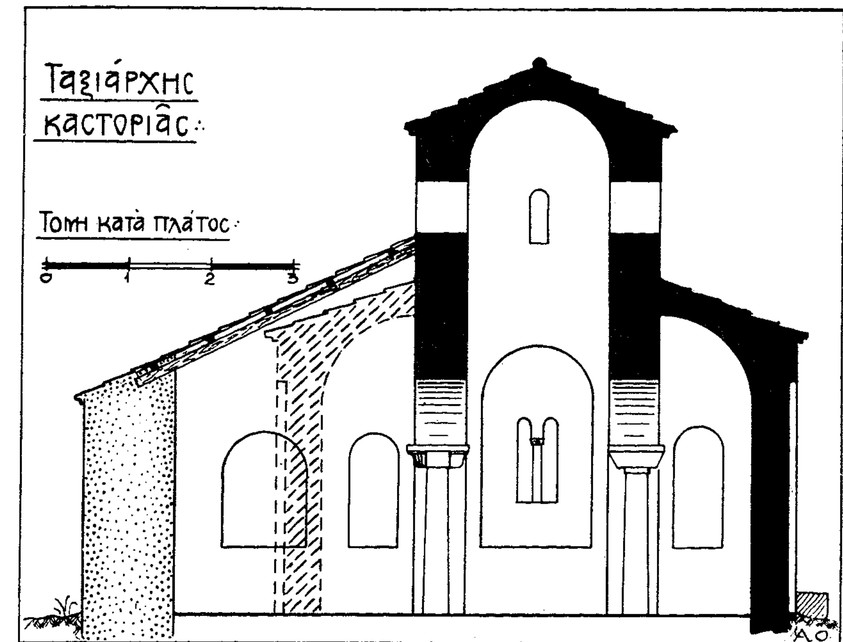
Ὁ πλάγιος νότιος τοῖχος φέρει ἐξωτερικῶς κατὰ μὲν τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τμῆμά του τρεῖς διαδοχικὰς τυφλὰς ἁψῖδας[1], ἰσοϋψεῖς καὶ ἐσοχῆς 0.15, κατὰ δὲ τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν νάρθηκα τμῆμα εἶναι ἀδιάρθρωτος. Ἡ διαφορὰ αὕτη κατασκευῆς τῶν δύο μερῶν ἐμβάλλει ἤδη εἰς ὑπονοίας μήπως ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως, ὁπότε ὁ ἀρχικὸς ναός, στερούμενος νάρθηκος, θὰ εἶχεν ὡς τοῖχον προσόψεως τὸν ἐσωτερικὸν τοῖχον, ὅστις σήμερον χωρίζει τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὅτι δὲ πράγματι τοῦτο συνέβαινε, ἀποδεικνύει ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τούτου, ὅστις παρουσιάζει ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας καὶ ἀντιστοίχως πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἀνὰ μίαν ἐσοχὴν 0.15 ἀποτελοῦσαν τὸ πρὸς τὸν ἄξονα ποδαρικὸν ἁψῖδος ἰσοϋψοῦς πρὸς τὰς ἐξωτερικάς, τοῦ ἑτέρου ποδαρικοῦ καλυπτό-

[1] Αἱ ἁψῖδες αὗται δὲν σημειοῦνται ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Millet, École Grecque σ. 25 εἰκ. 9 παρασχεθείσῃ κατόψει τοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 42. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου.

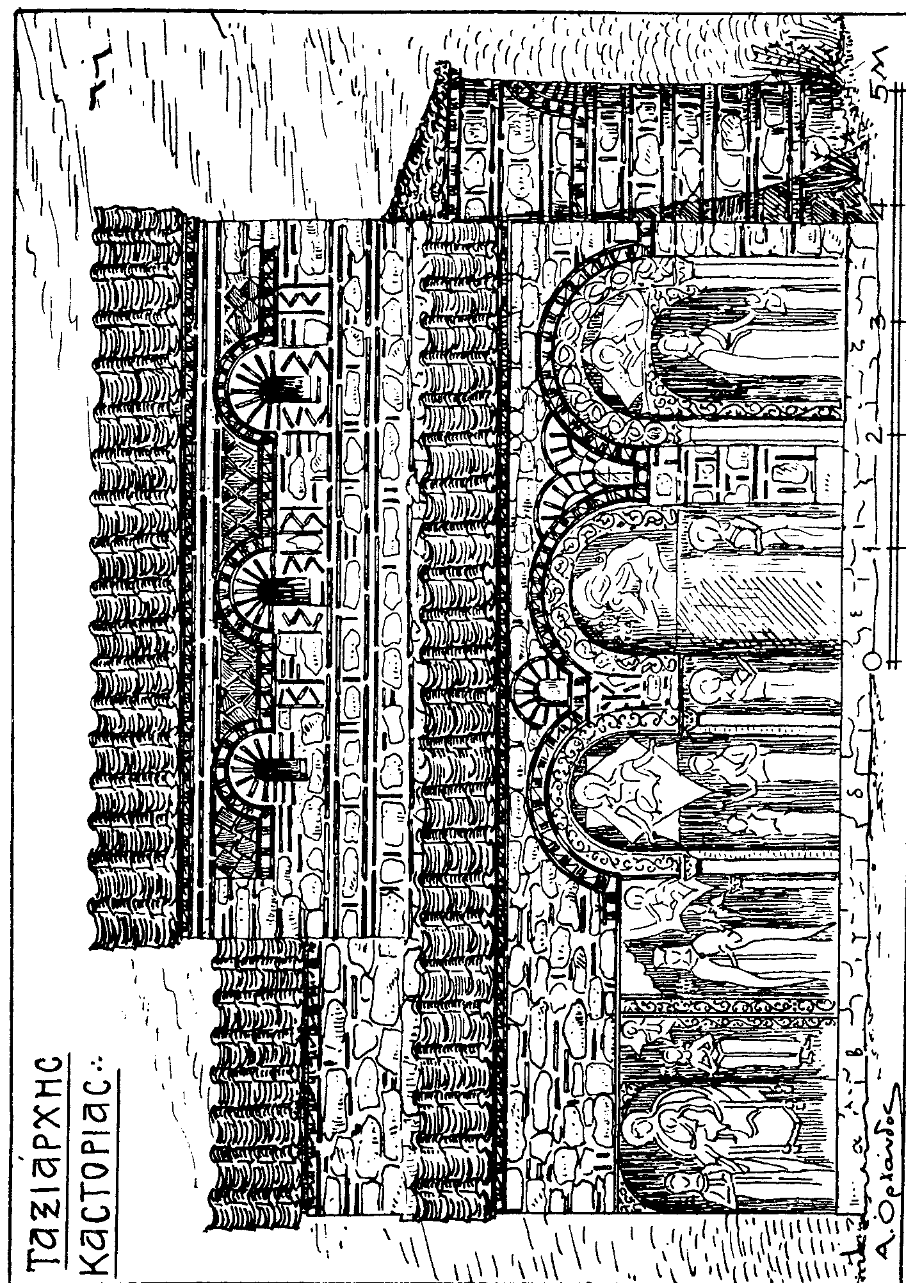
μένου ὑπὸ τῆς προσθήκης τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἰκ 42). Αἱ δύο αὗται ἁψῖδες δὲν εἶναι σήμερον τυφλαὶ καθ᾽ ὅλον τὸ ὕψος των ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ τοξωτόν των τμῆμα, τοῦ κάτω ἀνοιχθέντος ἵνα δημιουργηθῶσι θύραι ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος πρὸς τὰ κλίτη· θὰ ἦσαν ὅμως ἀρχικῶς αἱ ἁψῖδες τυφλαί, ὡς αἱ τοῦ νοτίου τοίχου, μιᾶς μόνον θύρας—τῆς μεσαίας—ἐπαρκούσης διὰ τὴν κυκλοφορίαν τῆς μικρᾶς ταύτης ἐκκλησίας, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ εἰς τὸν

Εἰκ. 43. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου.

νάρθηκα τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, ἔνθα ὁμοίως παρυυσιάζονται εἰς τὴν πρόσοψιν, χάριν ὁμοιομορφίας τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀνὰ μία τυφλὴ ἁψὶς ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ ἄξονι θύρας[1]. Τρίτην δ᾽ ἀπόδειξιν, ὅτι ἀρχικῶς νάρθηξ δὲν ὑπῆρχε παρέχει ἡ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοῦ περὶ οὗ λόγος τοίχου ὕπαρξις ἀβαθοῦς τοξωτῆς κόγχης, ἥτις συνήθως τοποθετεῖται ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ κοσμουμένη διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ τιμωμένου ἐν τῷ ναῷ ἁγίου[2]. Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναός, στερούμενος νάρθηκος, ὡς πολλοὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ ναοί[3], εἶχε τὴν μορφήν, ἣν παρέχει ἡ παρατιθεμένη προοπτικὴ αὐτοῦ ἀναπαράστασις (εἰκ. 45).

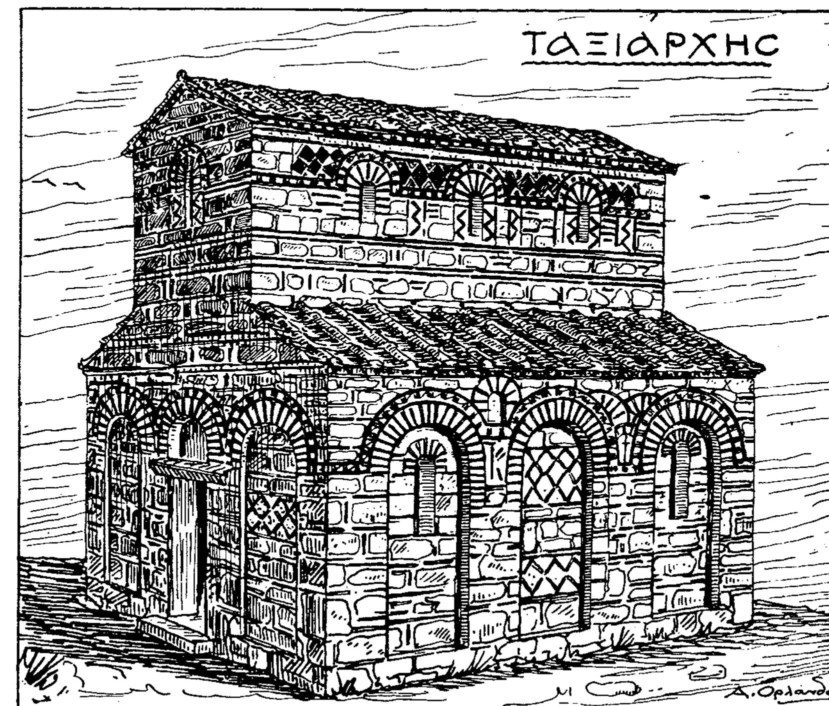
[1] Παράβαλλε ὁμοίας τυφλὰς ἁψίδας ἐν τῇ προσόψει τοῦ ἐν Χίῳ ναοῦ τῆς Παναγίας Σικελιᾶς Orlandos, Monuments byzantins de Chios Athènes, 1930 τ. II πίν. 46.
[2] Πβλ. ναοὺς ἁγ. Ἀναργύρων, ἁγ. Ἀποστόλων, Ταξιάρχου παρὰ τὸ Γυμνάσιον κλπ.
[3] Π. χ. Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 44. Ἡ Νοτία ὄψις τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως.

Ὁ νάρθηξ, κατὰ τ' ἀνωτέρω, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, πάντως ὅμως ἀρχαιοτέρα τοῦ 1436, ἔτους σημειουμένου ἐπὶ ἐπιτυμβίου τοιχογραφίας ἐκτελεσθείσης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίου παρειᾶς αὐτοῦ [1].

Οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μαρμάρινοι καὶ μονόλιθοι, μέσης διαμέτρου 0.34, φέρουσι δὲ ὡς κιονόκρανα στενοεπιμήκη κολουρο-

Εἰκ. 45. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς πρώτης μορφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

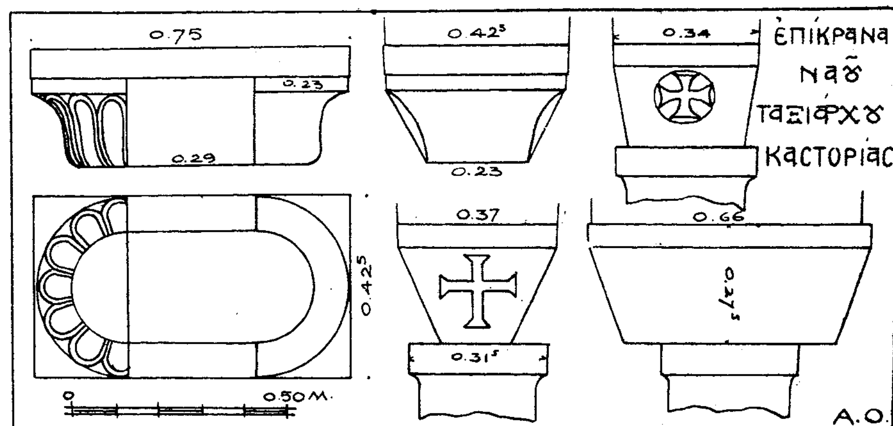
πυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, κοσμούμενα κατὰ τὰς στενάς, πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλεπούσας πλευρὰς δι' ἀναγλύπτων σταυρῶν, ἐλευθέρων ἢ ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 46). Ἓν τῶν ἐπιθημάτων -τὸ τοῦ Β.Α. κιόνος— προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ παλαιοτέρου κτηρίου, οὐ μόνον διότι εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸν κορμόν, ὃν στέφει, ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν καμπύλην καὶ τὴν ῥαβδωτὴν διακόσμησιν, ἣν ἐπανευρίσκομεν εἰς κιονόκρανα διαχωριστικῶν κιονίσκων πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν [2]. Πρέπει ἑπομένως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πλησίον τοῦ νέου ναοῦ ἢ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἴσως θέσεως θὰ ὑπῆρχεν ἄλλοτε παλαιοχριστιανικός τις ναὸς ἐξ οὗ, ἐρειπωθέντος, θὰ ἐλήφθη τὸ μέλος

[1] Ὅρα περὶ ταύτης κατωτέρω σελ. 103.

[2] Πβλ. ἐπίκρανα βασιλ. Στουδίου Κ/πόλεως, *Ebersolt-Thiers*, Égl. de C/ple πίν. IV.

τοῦτο, ὅπερ μετὰ τῶν σωζομένων ἐν τῷ λαιμῷ τῆς χερσονήσου τειχῶν ἀποτελοῦσι μέχρι τοῦδε τὰ μόνα λείψανα τῆς Ἰουστινιανείου περιόδου τῆς Καστορίας.

Τομή. (εἰκ. 43) Τά τε κλίτη καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κτιστῶν θόλων· καὶ τὸ μὲν μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ διασώζει εἰσέτι ἐν μέρει τὴν καλύπτουσαν αὐτὸ κυλινδρικὴν καμάραν, ἧς ἡ κλεὶς εὑρίσκετο εἰς ὕψος 6.35 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, τῶν πλαγίων ὅμως κλιτῶν οἱ θόλοι ἔχουσι τελείως καταπέσει σωζομένων μόνον τῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου γεννήσεων αὐτῶν, εἰς ὕψος 3.10 ἀπὸ τοῦ δαπέδου· ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοιχώματος τοῦ

Εἰκ. 46. Κιονόκρανα τῶν κιόνων τοῦ Ταξιάρχου.

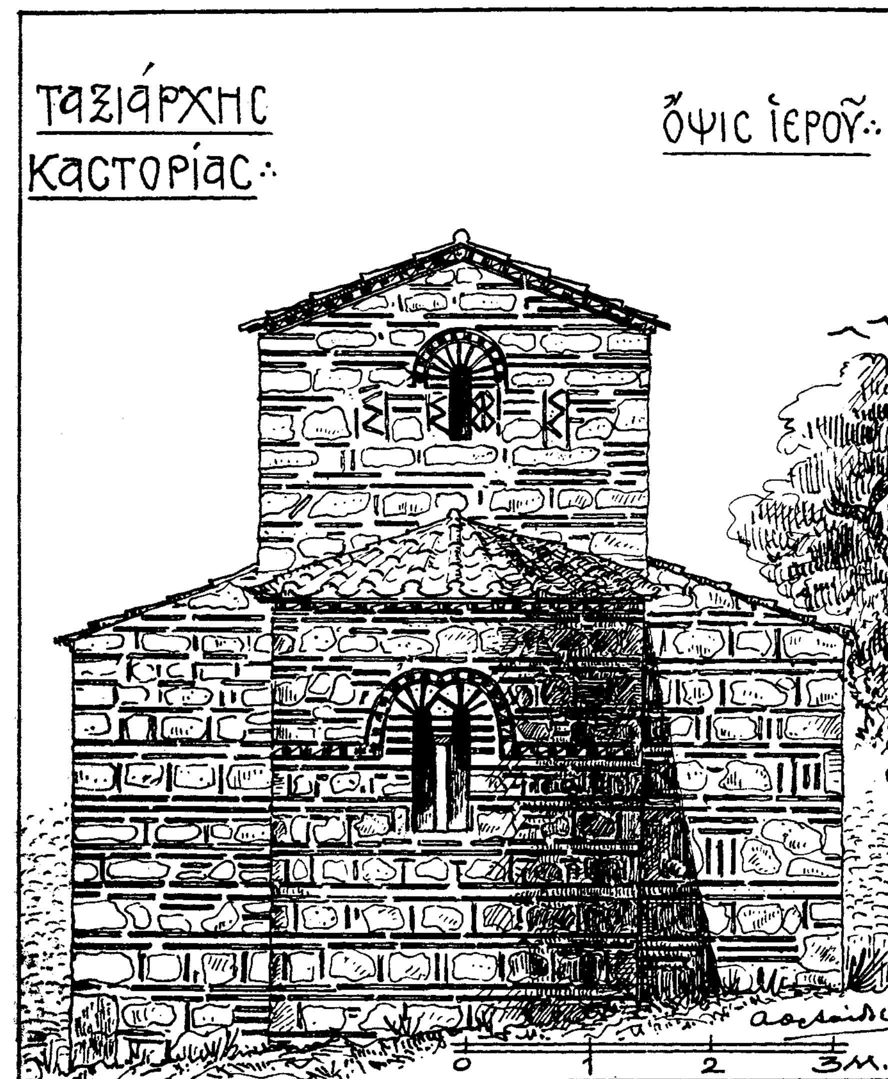
μέσου κλίτους οὐδεμία παρατηρεῖται καμπύλωσις μέχρις ὕψους 3.65 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου, σχήματος, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ἐφήρμοσαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς [1] καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ [2].

Τοῦ δὲ νάρθηκος ἡ ὀροφὴ ἐκαλύφθη διὰ θόλων βαινόντων ἐπὶ τόξων, ἅτινα ἐστηρίχθησαν ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ νέου τοίχου. Οἱ θόλοι τοῦ νάρθηκος διαιροῦσι τὸ μῆκος αὐτοῦ εἰς τρία

[1] Κορινθίας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 61 εἰκ. 8, σ. 62 εἰκ. 9, σ. 71 εἰκ. 20, σ. 72 εἰκ. 21, σ. 87 εἰκ. 36, σ. 89 εἰκ. 38, Βλαχερνῶν Ἠλείας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 14, Πλάτσας Μάνης Traquair BSA, (1908-9) πίν. XV, Ἠπείρου Βλαχογοραντζῆ Φρ. Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1914 σ. 246, Οὐζντίνας Δημ. Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 6 σ. 261, Κ/πόλεως Μαγγάνων Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K/pel Hanover 1925 σ. 11 καὶ εἰκ. 4 καὶ τέλος Ἀπουλίας (Terra di Bari 11ου-12ου αἰ), Gr. Jonescu, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 57 εἰκ. 4. σ. 70 εἰκ. 16, σ. 101 εἰκ. 43, 47.

[2] Ὄροφος τοῦ νάρθηκος τοῦ ἁγ. Στεφάνου· Ὁ Millet τὰ πλάγια κλίτη τοῦ Ταξιάρχου δέχεται καλυπτόμενα δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων· ὅρα κάτοψιν Ταξιάρχου ἐν École Grecque σ. 25 εἰκ. 9.

τμήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ πλάτος πρὸς τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ οὐχὶ ὅμως καὶ κατὰ τὸ ὕψος (διότι εἶναι πολὺ χαμηλότερον

Εἰκ. 47. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου.
(τὸ βόρειον κλῖτος ἐν ἀναπαραστάσει)

ἐκείνου), τὰ δὲ ἄκρα θὰ ἐκαλύπτοντο πιθανώτατα καὶ αὐτὰ διὰ θόλων τομῆς τετάρτου κύκλου, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 42).

Τοιχοδομία καὶ κεραμίνη διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἡ τοιχοδομία τοῦ Ταξιάρχου εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονική, ὡς ἡ τῶν ναῶν τῆς νοτίου Ἑλλάδος τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος. Διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁριζοντίας στρώσεις ἐξ ἀκανονίστων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐγγραφομένων, τῇ βοηθείᾳ ἀφθόνου κονιάματος, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου δι' ὁριζοντίων καὶ κατακορύφων πλίνθων, τῶν μεταξὺ τῶν λίθων καὶ τοῦ πλαισίου δημιουργουμένων κενῶν πληρουμένων συχνάκις διὰ τεμαχίων ὁριζοντίων ἢ κατακορύφων πλίνθων, ὡς αἱ εἰκόνες 42 καὶ 47 δεικνύουσι. Αἱ ὁριζόντιαι στρώσεις τῶν πλίνθων εἶναι διπλαῖ, ἔχουσι δ' αἱ πλίνθοι πάχος 0,035.

Πλὴν τῶν πριονωτῶν ταινιῶν, αἵτινες ἄλλοτε μὲν περιβάλλουσι τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ φωταγωγοῦ, ἄλλοτε δὲ πλαισιοῦσιν ἐξωτερικῶς τὰς τυφλὰς ἀψῖδας καὶ ἄλλοτε πάλιν σχηματίζουσι κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης τὰς στέψεις τῶν τοίχων (γεῖσα), ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ σώζονται εἰσέτι καὶ μικραὶ διακοσμητικαὶ κόγχαι, (εἰκ. 44) ὡς καὶ ὀλίγα τινὰ κεράμινα κοσμήματα. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι τὰ σχηματίζοντα τὰς στενὰς διακοσμητικὰς μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ φωταγωγοῦ ζώνας τετράγωνα ἀβάκια εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένα, (εἰκ. 42) οὕτως ὥστε αἱ διαγώνιοί των νὰ εἶναι ἀντιστοίχως ὁριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι. Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζῶναι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς πλείστους ναοὺς τῶν Βαλκανίων[1]. Τοιαῦτα τέλος διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τὰ κάτωθεν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων κατά τε τὰς μακρὰς καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρατηρούμενα κοσμήματα, ἅτινα σχηματίζονται διὰ πλίνθων τοποθετουμένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην, κατακορύφως βαίνουσαν, ὡς καὶ τὸ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ φωταγωγοῦ κόσμημα, ὅπερ ἀπομιμεῖται κλάδον φοίνικος, διὰ τοποθετήσεως ἑκατέρωθεν κατακορύφου ἄξονος λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω βαινουσῶν πλίνθων (εἰκ. 47).

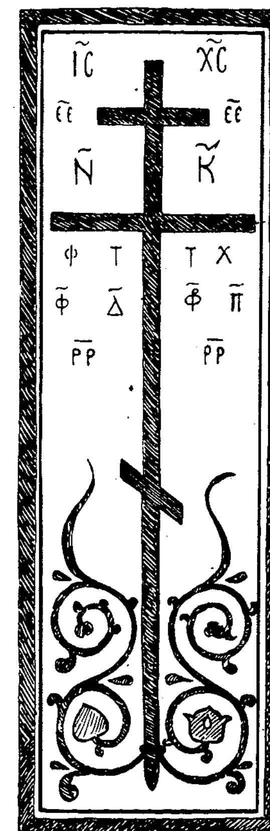
[1] Ὅρα τὸν σχετικὸν κατάλογον ἐν τῷ Β' τόμῳ τοῦ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος (σ. 121), εἰς ὃν πρόσθες νῦν καὶ τὸν ἐν Βέλες τῆς νοτίου Σερβίας ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Simič, Veleški manastir Sv. Dimitrija σ. 11-14, Boskovič, Actes du IV Congrès Internat. des Études Byz. τ. II σ. 67 εἰκ. 28.

Ἡ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμησις. 1) Διάταξις καὶ περιγραφὴ τῶν θεμάτων.

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ Ταξιάρχου καλύπτονται σήμερον διὰ καλῶς διατηρουμένων τοιχογραφιῶν μόνον τὰ τοῦ μέσου κλίτους[1] καὶ τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ ἐκ τῶν ἄκρων κλιτῶν μόνον τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶναι τοιχογραφημένα. Ἠλλοιωμέναι καὶ ἐν μέρει κατεστραμμέναι εἶναι καὶ αἱ καλύπτουσαι τὸν νάρθηκα τοιχογραφίαι. Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τὰς βαλκανικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμένα κατ' ἐπαλλήλους ὁριζοντίας ζώνας[2], ἑκάστου θέματος ἀποχωριζομένου ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου διὰ παχείας ἐρυθρᾶς ταινίας.

Αἱ ζῶναι εἶναι ἐνταῦθα τέσσαρες: Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κατωτάτης, ἥτις φθάνει ἄνω μέχρι τοῦ ὕψους τῆς θύρας, εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, στρατιωτικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, ἅγιοι καὶ ἱεράρχαι, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας, καταλαμβανούσης τὴν μεταξὺ τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐπιφάνειαν, εἰκονίζονται μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ μελωδοὶ καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο ἀνωτάτων συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποῖα θέματα ἀπαρτίζουσιν ἑκάστην ζώνην, ἀρχὴν ποιούμενοι ἀπὸ τῆς κυρίας εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου. Καὶ ἐν πρώτοις σημειώνομεν τοὺς ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος κατακορύφων σταθμῶν ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων ἐζωγραφημένους μεγάλους διπλοῦς σταυροὺς (Σταυρώσεως ἢ Ἀναστάσεως) (εἰκ. 48) ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς ὄρπηκες καταλήγοντες εἰς ἄνθη[3]. Ἐπὶ τοῦ ὑπολεύκου πεδίου τῆς εἰκόνος ὑπάρχουσι γεγραμμένα διάφορα γράμματα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα γνωστῶν ἐκκλησιαστικῶν ῥητῶν.

Εἰκ. 48. Σταυρὸς μετὰ κρυπτογραφημάτων.

[1] Τινὲς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἔχουσι κακοτέχνως ἐπισκευασθῆ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (εἰκόνες ἁγ. Γεωργίου, ἁγ. Δημητρίου κλπ.).

[2] Κατὰ τὸν Millet ἡ διάταξις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς κύκλους ἱστορήσεως τῶν ἀλεξανδρινῆς καταγωγῆς κυλίνδρων (rotuli) Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 633.

[3] Τοιοῦτοι σταυροὶ εἰκονίζονται συνήθως καὶ ἐπὶ θυροφύλλων πβλ. θυρόφυλλα Ἁγ. Σοφίας Νοβγορὸδ παρὰ Schweinfurt, Geschichte der Russischen Malerei Haag 1930 σ. 22 εἰκ. 4.

Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ἄνω τμήματι τῆς εἰκόνος ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν λίαν συχνάκις ἀπαντῶσαν φράσιν Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C Ν(ι)Κ(ᾷ), ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς μικρᾶς ἐγκαρσίας κεραίας τέσσαρα Ε, ἀρχικὰ τῆς φράσεως Ἑ(λένη) Ἐ(κ Θεοῦ) Ε(ὕρημα) Ἐ(δόθη)[1]. Ὡσαύτως κάτωθεν τῆς μεγάλης ἐγκαρσίας κεραίας τὰ μὲν τέσσαρα ἄκρα γράμματα τῶν δύο πρώτων στίχων εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐκφωνουμένης φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσιν), τὰ δὲ τέσσαρα μέσα τῶν αὐτῶν στίχων γράμματα εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῆς ρήσεως Τ(οῦτο) Τ(ὸ ξύλον) Δ(αίμονες) Φρ(ίττουσιν). Τέλος τὰ τέσσαρα Ρ τοῦ τελευταίου στίχου ἑρμηνεύονται ὡς τὰ ἀρχικὰ τῆς φράσεως Ρ(αββὶ) Ρ(ῦσαι) Ρ(. .) Ρ(αθυμίας)[2].

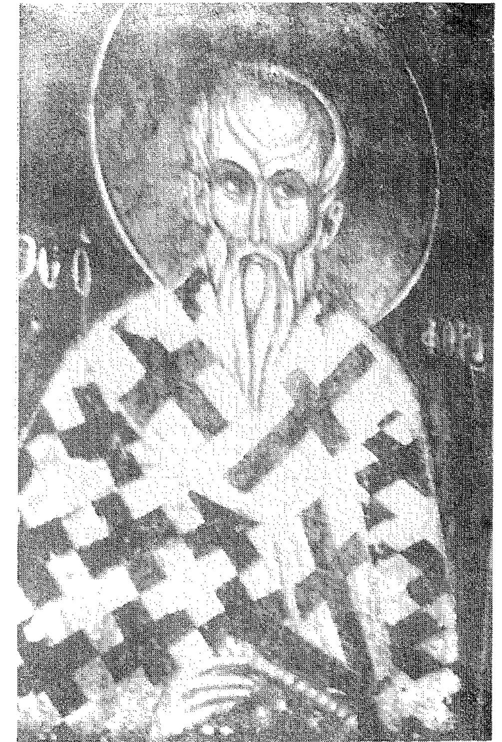
Εἰκ. 49. Ὁ ἅγ. Νέστωρ.

Εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν ἀντικρύζομεν δεξιᾷ μὲν τῆς θύρας τὸν ἅγ. *Προκόπιον*, νέον ἀγένειον φέροντα ἀστικὴν ἐσθῆτα ἐζωσμένην μετὰ κεντητῆς τραχηλέας. Ὁ ἅγιος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος πρὸ τοῦ στήθους, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην εἰς στάσιν δεήσεως. Αριστερᾷ δὲ τῆς θύρας βλέπομεν τὸν ἅγ. *Νέστορα* (εἰκ. 49) νέον ἀρχιγένειον, εἰκονιζόμενον κατ' ἐνώπιον μὲ ἀστικὴν ὡσαύτως περιβολὴν

[1] Πβλ. μικρογραφίαν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Monte Cassino παρὰ Muñoz, L'art byzantin à l'exposition de Grotta Ferrata, Rome 1906 σ. 84 εἰκ. 54.

[2] Ὅρα ὅμοιον κρυπτογράφημα παρὰ Λαμπάκῃ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β', 49.

καὶ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ δ' ὁ ἅγ. Νέστωρ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους ὀρθὴν μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Προχωροῦντες συναντῶμεν ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔσω βλεπουσῶν πλευρῶν τῶν παραστάδων τοὺς δύο ἁγίους *Θεοδώρους* ἤτοι πρὸς νότον μὲν τὸν *Στρατιλάτην* πρὸς βορρᾶν δὲ τὸν *Τήρωνα*. Ἀμφότεροι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ φέρουσι τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολάς. Ἐπὶ τῆς ράχεως ἔχουσιν ἀνηρτημένην μεγάλην ἀσπίδα εἰς δὲ τὴν χεῖρα κρατοῦσι ξίφος ἐντὸς θήκης.

Εἰκ. 50. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος.

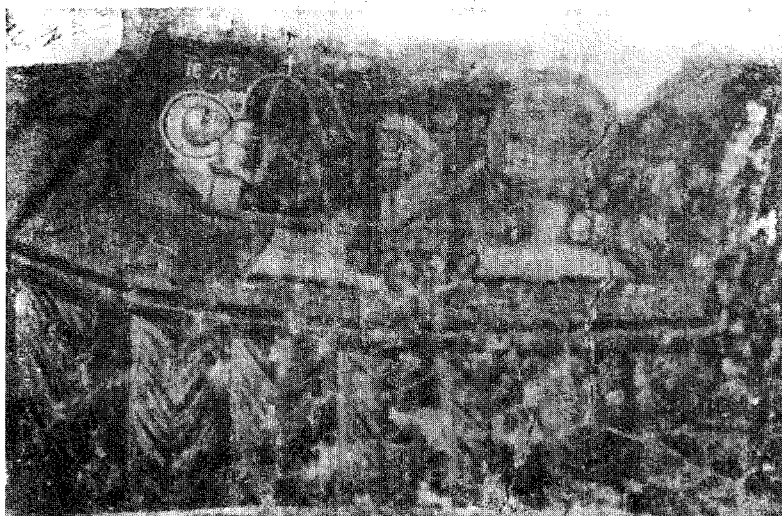
Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ τόξον ἐστραμμένης πλευρᾶς τῶν αὐτῶν παραστάδων εἰκονίζονται πρὸς νότον μὲν ὁ ἅγ. *Γεώργιος* πεζός, βλέπων κατ' ἐνώπιον, φορῶν τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ φέρων διὰ τῆς πρὸ τοῦ στήθους ἀνωρθωμένης δεξιᾶς γυμνὸν τὸ ξίφος, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ ἅγ. *Δημήτριος* ὁμοίως πεζὸς καὶ περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ἐνδυμασίαν.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ κλίτους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας παραστάδος ἐμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. *Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος* γέρων λευκογένειος (εἰκ. 50) ἐνδεδυμένος πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὠμοφόριον καὶ κρατῶν κεκλεισμένον εὐαγγέλιον, πλαγίως δὲ ὁ ἅγ. *Κύριλλος* ὁ Ἀλεξανδρείας, μὲ μέλανα ὀξὺν πώγωνα. Κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ σκυφωτοῦ πίλου, φορεῖ ὁμοίως πολυσταύριον φελόνιον μετ' ὠμοφορίου καὶ κρατεῖ διὰ τῆς κεκαλυμμένης χειρός του ὀρθὸν τὸ Εὐαγγέλιον.

Δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος ἤτοι ἐμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. *Σοφρόνιος* γέρων ὀξυγένειος, μὲ πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὠμοφόριον, κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ Εὐαγγέλιον, πλαγίως δὲ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγ. *Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων* ἐνδεδυμένος ὁμοίως

εὐλογῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐπὶ τῶν σταυρῶν τοῦ ὠμοφορίου του εἶναι κεντημένα τὰ ἀρχικὰ τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ἐκφωνουμένης ὑπὸ τοῦ ἱερέως φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσιν)[1].

Ἡ κάτω ζώνη τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς κυρίας στιγμῆς τῆς λειτουργίας ἤτοι τῆς εὐλογίας τῶν τιμίων δώρων. Πράγματι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως εἰκονίζεται ἡ ἁγία τράπεζα μετὰ

Εἰκ. 51. Παράστασις τῶν τιμίων δώρων.

πολυτελοῦς «ἐνδυτῆς» ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ὁποίας εἶναι τεθειμένα ἀφ' ἑνὸς μὲν δισκάριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξηπλωμένον τὸ παιδίον Ἰησοῦς —ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ (Ἰωάνν. α' 29, 36)— γυμνόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ποτήριον κεκαλυμμένον δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος (καλύμματος) (εἰκ. 51). Ἔχομεν λοιπὸν ἐν τῷ μέσῳ τὴν παράστασιν τοῦ «μελισμοῦ», καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἄρτος εἰκονίζεται ὑπὸ μορφὴν παιδίου ἡμικεκαλυμμένου διὰ τοῦ «ἀέρος» καὶ φέροντος ἐπ' αὐτοῦ τὸν ἀστερίσκον. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς[2] λέγει: «ὁ μετὰ πίστεως βλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν καὶ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς ἐπ' αὐτῆς, βλέπει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ γινόμενον σάρκα δι' ἡμᾶς». Ἑκατέρωθεν τῆς μυστικῆς τραπέζης εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἀνὰ εἷς *Ἄγγελος Κυρίου* ἐνδεδυμένος στολὴν διακόνου καὶ κρατῶν ῥιπίδιον, κάτω δέ, προσκλίνοντες, δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος* (εἰκ. 52) φέρων ἀβακωτὸν φελόνιον καὶ

[1] Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 61.
[2] Migne, Patr. Gr. τ. 151 στ. 272.

ὠμοφόριον, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. *Βασίλειος* μὲ πολυσταύριον φελόνιον. Ἀμφότεροι διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι ὁ μὲν τὸν ἅγιον ἄρτον, ὁ δὲ τὸν ἅγιον οἶνον, κρατοῦσι δ' εἰς τὰς χεῖρας εἰλητάριον ἐφ' οὗ αἱ ἑξῆς ἐκ τῶν σχετικῶν λειτουρ-

Εἰκ. 52. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εὐλογῶν τὰ τίμια δῶρα.

γιῶν εἰλημμέναι ἐπιγραφαί: 1) ἅγ. Βασιλείου «*καὶ ποίησον τὸν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου*», 2) τοῦ ἅγ. Ἰωάννου «*τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου*»[1].

[1] Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 18 καὶ 19. Διὰ τὸν μελισμὸν πβλ. καὶ Σωφρονίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Λόγον περὶ τῶν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ τελουμένων παρὰ Migne Patr. Gr. τ. 87 3989 Β.

Ὄπισθεν τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἵσταται ὁ ἅγ. *Γρηγόριος* φέρων πολυσταύριον φελόνιον μετ' ὠμοφορίου καὶ προσβλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν. Κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῆς λειτουργίας ἐπιγραφή:

Εἰκ. 53. Ὁ ἅγ. Βασίλειος εὐλογῶν τὸν τίμιον ἄρτον καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὁ ἅγ. Γρηγόριος.

Ἔτι προσφέρομέν σοι τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀνέμακτον λατρίαν καὶ παρακαλοῦμεν... Ὁμοίαν ἐνδυμασίαν καὶ στάσιν ἔχει καὶ ὁ ὄπισθεν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου ἱστάμενος ἅγ. *Ἀθανάσιος*, ὅστις κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπίσης ἐκ τῆς λειτουργίας εἰλημμένη ἐπιγραφή: «*Ὥστε γενέσται τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν*».

Ὁ μελισμὸς καὶ ἡ εὐλογία τῶν τιμίων δώρων ἀπεικονίζονται τυπικῶς ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τοὺς πλείστους τῶν ναῶν τῶν Βαλκανίων [1].

Ἡ δευτέρα ζώνη τῶν εἰκόνων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κιονοκράνων καὶ φθάνει μέχρι 0.47 μ. ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων. Περιλαμβάνει δ' αὕτη κατὰ μὲν τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ τὴν Παναγίαν ὁλόσωμον, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρὰς εἰκόνας ἁγίων ἐν προτομῇ (Μαρτυρίου, Μαρκιανοῦ κλπ.), ὑπεράνω δὲ τὴν μεγάλην σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῆς ἄντυγος τῶν τόξων εἰκονίζονται ἅγιοι μελωδοὶ καὶ μάρτυρες τῆς πίστεως ἔτι δὲ καὶ οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί. Ἐκ τῶν ἁγίων δὲ τούτων ἄλλοι μὲν παρίστανται ὁλόσωμοι, ἄλλοι δ' ἐν προτομῇ, εἰκονιζόμενοι ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων μιμουμένων τὰ ξύλινα τῶν φορητῶν εἰκόνων πλαίσια, ὧν μάλιστα ζωγραφεῖται καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ σιδηροῦν ἄγκιστρον, δι' οὗ ἀνηρτῶντο ἀπὸ τῶν τοίχων (εἰκ. 58) [2].

Ἡ ἐπὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 54) πληροῖ τὴν κόγχην διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς της ἐμφανίσεως. Ὀρθία, ἐν στάσει δεήσεως, ἄνευ τοῦ παιδίου καὶ τῶν ἀγγέλων, συμβολίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν Παρθένον [3]. «Ἁπλοῦσα τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας» πρὸς τὸν Ὕψιστον δέεται ἡ Θεοτόκος ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας. Οὕτω μεμονωμένη καὶ ἐν κατανυκτικῇ προσευχῇ παρίσταται ἡ Παναγία συνήθως εἰς τὴν κόγχην ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου [4] καὶ εἰς τὴν Ν. Μονὴν τῆς Χίου [5].

Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι φορεῖ ἡ Θεοτόκος ἐσωτερικῶς λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐζωσμένον, ἔχει δὲ τὸ στῆθος καὶ τὴν ράχιν κεκαλυμμένα διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς πίπτοντος καὶ ἀναδιπλουμένου ἐρυθροῦ μαφορίου, ὅπερ σχηματίζει κατὰ τοὺς κροτάφους χαρακτηριστικὰς γωνιώδεις πτυχάς, ἐπιτυχῶς πλαισιούσας τὸ ὡραῖον ᾠοειδὲς τῆς παρθένου πρόσωπον. Μικρὸν στόμα, μακρὰ ρίς, ὀφθαλμοὶ πλήρεις γλυκύτητος παρέχουσιν εἰς τὴν Θεοτόκον ζωηρὰν ἔκφρασιν εὐγενείας καὶ σεμνότητος. Εἰκονιζομένη ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος ἡ Θεοτόκος παρουσιάζει σχέδιον μὲ σχήματα ὁμόλογα καὶ ρυθμικά.

[1] Π. χ. ἐν Ὁμορφῃ Ἐκκλησιᾷ, Ὀρλάνδος ἡ Ὁμορφη ἐκκλησιὰ Ἀθῆναι 1921 σ. 26, Μονῇ Προφ. Ἠλιοὺ Μεσσηνίας Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β' (1894) σ. 12 κλπ.

[2] Τοιαῦτα ἄγκιστρα ἢ κρίκους ἀναρτήσεως στρογγύλων ἢ ὀρθογωνίων εἰκόνων συναντῶμεν ἀπεικονισμένα καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους τῆς Καστορίας (εἰκόνες Ἁγ. Φωτίου καὶ Ἀνικήτου) καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Βατσκόβῳ τῆς Βουλγαρίας (Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 πίν. I, B). Μίμησιν φορητῶν εἰκόνων παρέχουσιν ἐπίσης καί τινες τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 86, 14).

[3] Πβλ. Strzygowski, Maria Orans, Römische Quartalschrift 1893 σ. 9.

[4] F. Šmit, La basilique de Ste Sophie de Kiev, Moscou 1914.

[5] A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 18,1.

Εἰκ. 54. Ἡ δεομένη Παναγία τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

Οὕτω π. χ. τὸ περίγραμμα τοῦ μαφορίου της διαγράφει κύκλον **ἐφαπτόμενον εἰς τὸν κύκλον** τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν φωτοστεφάνου, αἱ δὲ **εἰς δέησιν**

Εἰκ. 55. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἀνατεταμέναι χεῖρες σχηματίζουσι μετὰ τῆς ζώνης δεύτερον μέγαν **κύκλον** ὁμόκεντρον τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τέμνοντα τὸν πρῶτον.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 55) -- σύνθεσις προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως περὶ τοῦ θανάτου τῆς Παναγίας, — εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῇ τυπικῇ αὐτῆς ὕπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου θέσει, ἣν κατέλαβεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος. Εἰς τὸν πίνακα τοῦ Ταξιάρχου ἡ νεκρὰ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸν συνήθη χιτῶνα καὶ τὸ μαφόριον, εἶναι ἐξηπλωμένη ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης ἐπενδεδυμένης διὰ κεντητοῦ ὑφάσματος καὶ λευκῆς πτυχωτῆς σινδόνος. Τὴν κεφαλὴν ἔχει πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἀκκουμβῶσαν ἐπὶ προσκεφαλαίου μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμιανοίκτους[1], τὰς δὲ χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὄπισθεν τῆς κλίνης, σχηματίζουσα τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς εἰκόνος εὑρηται ὑπερμεγέθης ἡ μορφὴ τοῦ Ἰησοῦ προβαλλομένη ἐπὶ ρομβοειδοῦς φωτεινοῦ πλαισίου. Ὁ Χριστὸς ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τ' ἀριστερὰ προσβλέπει τὴν μητέρα του κρατῶν εἰς τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖράς του βρέφος περιτετυλιγμένον διὰ κειριῶν. Τὸ βρέφος τοῦτο συμβολίζει, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας[2], ἣν ἑτοιμάζονται νὰ παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανούς, οἱ ἄνωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἑκατέρωθεν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τὰς χεῖρας πρὸς τοῦτο κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου των (εἰκ. 55).

Τὸν ὑπόλοιπον τῆς εἰκόνος χῶρον πληροῦσι κάτω μὲν ἀνδρικαὶ ἀσκεπεῖς μορφαί, ἄνω δὲ γυναικεῖαι — αἱ ἅγιαι σύντροφοι τῆς Παναγίας παρθένοι[3], προβάλλουσαι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀπὸ τῶν παραθύρων τῆς εἰς τὸ βάθος εἰκονιζομένης οἰκίας, ἥτις ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἴτε ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς Μαρίας ἢ ἐν τῷ λεγομένῳ δωματίῳ τῆς Σιὼν ἐν τῷ ὄρει Σιὼν τῆς Ἱερουσαλήμ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης ἀναφέρονται παρθένοι παριστάμεναι εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Tischendorf, Apocalypses apocryphae Lipsiae 1866, σ. 97-99).

Ἐκ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ὀκτὼ μὲν εἰκονίζονται δεξιᾷ ἤτοι πρὸς τὸ μέρος τῶν ποδῶν τῆς κλίνης, ἓξ δὲ ἀριστερᾷ. Ἐκ τῆς πρώτης ὁμάδος εὐκόλως ἀναγνωρίζεται εἰς τὸ πρῶτον κάτω ἐπίπεδον ἡ προσκλίνουσα μορφὴ τοῦ Παύλου, ἐκ τῆς φαλακρᾶς αὐτοῦ κεφαλῆς, ἐκ δὲ τῶν τῆς δεξιᾶς ἡ τοῦ πολιοῦ

[1] Ὁμοίως εἰκονίζονται οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς Παναγίας καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1 χ/φφ τῆς Μ. Ἰβήρων καὶ ἐν Queledjlar τῆς Καππαδοκίας G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce 1er Album Paris 1925 πίν. 60, 3.

[2] Ἡ τοιαύτη παράστασις τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας συμφωνεῖ πρὸς τὰς περὶ ψυχῆς δοξασίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καθ' ἃς ἡ ψυχὴ ὑφίσταται κεχωρισμένη τοῦ σώματος πβλ. A. Dumont, ἐν Revue Archéologique Nouv. Serie XXII Paris 1870-71 σ. 343.

[3] Ἀνάλογοι παραστάσεις τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀπαντῶσιν ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ. ὡς π. ἐν χ/φφ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (Harley 1810) Dalton, Byzantine art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 265 εἰκ. 161, ἔνθα αἱ τρεῖς Παρθένοι εἰκονίζονται προκύπτουσαι ἀπὸ ἑνὸς πᾶσαι παραθύρου. Ὁμοίως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα βλέπομεν τὰς ἁγίας γυναῖκας καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ, Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 116, 4 καὶ ἀλλαχοῦ.

Πέτρου θυμιῶντος καὶ ἡ τοῦ ὄπισθεν τῆς κλίνης προσκύπτοντος Ἰωάννου. Τέλος ἐκ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ ποικίλας στάσεις θλίψεως, (ὧν τινας ἀποδίδει λεπτομερέστερον ἡ εἰκὼν 56), δύναταί τις νὰ ταυτίσῃ

Εἰκ. 56. Ἡ δεξιὰ ὁμὰς τῶν ἀποστόλων. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

πρὸς τὸν Φίλιππον καὶ τὸν Θωμᾶν τὰς δύο παρίσους ἀγενείους νεανικὰς μορφάς[1], αἵτινες εἰκονίζονται εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν καὶ τὸ ἄνω δεξιὸν ἄκρον

[1] Πβλ. σχετικῶς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 151.

τῆς εἰκόνος. Μεταξὺ τῆς πρὸς τ' ἀριστερᾷ ὁμάδος τῶν ἀποστόλων εὑρίσκονται καὶ δύο μορφαί, αἵτινες, ὡς περιβεβλημμέναι φαιλόνια καὶ ἐπιτραχήλια καὶ κρατοῦσαι ἀνὰ χεῖρας εὐαγγέλια, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς ἐπισκόπους. Γνωρίζομεν δὲ πράγματι ἐκ σχετικῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, ὅτι κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρίσταντο καί τινες ἐπίσκοποι ὡς π. χ. ὁ Ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ Ἅγ. Ἱερόθεος, ὁ Ἅγ. Τιμόθεος καὶ ὁ Ἅγ. Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων[1]. Δύο λοιπὸν ἐκ τούτων θὰ εἰκονίζωνται ἀναμφιβόλως καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας εἰκόνος.

Ἡ περιγραφεῖσα παράστασις τῆς Κοιμήσεως περιλαμβάνει καὶ ἱκανὰ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα: Οὕτω π.χ. ἔχομεν ἐν τῷ ἄνω μέρει τῆς εἰκόνος δύο μόνον ἀγγέλους πετῶντας, τοῦθ' ὅπερ ἀπαντᾷ συνήθως εἰς παραστάσεις τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. Ἔπειτα πλὴν τῶν ἀποστόλων εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο μόνον ἐπίσκοποι, καὶ οὐδὲν ἄλλο ξένον πρόσωπον, ἐν ᾧ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ πλείονες ἐπίσκοποι εἰκονίζονται[2], καὶ ἄλλα ξένα πρόσωπα παρεμβάλλονται. Ἡ μεγάλη κλῖμαξ ὡσαύτως, ὑφ' ἣν σχεδιάζεται τὸ οἴκημα τοῦ βάθους, εἶναι ἐνδεικτικὴ ἀρχαϊκότητος· τοῦτ' αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ τῆς ἀπουσίας ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου[3]. Ἐν τούτοις τὰ ἀρχαϊκὰ ταῦτα στοιχεῖα δὲν πρέπει νὰ ἀγάγωσιν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως ἀνήκει εἰς παλαιοτέρους τοῦ 14ου αἰῶνος χρόνους· διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων φιληδοῦσιν εἰς τὴν μίμησιν παλαιῶν προτύπων.

Ἰδιαιτέρως ἁρμονικοὶ καὶ ἁπαλοὶ παρουσιάζονται οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ τῆς εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως. Κυριαρχεῖ ἰδίᾳ ὁ γλυκὺς γαλάζιος τόνος διὰ τοὺς χιτῶνας, ὁ χρυσοκίτρινος καὶ ὁ ἀνοικτὸς ἰόχρους διὰ τὰ ἱμάτια.

Ἐνίοτε διὰ συνδυασμοῦ χρωμάτων ἀποδίδονται καὶ ἀντανακλάσεις μαρτυροῦσαι τὴν ὑφὴν τῶν ὑφασμάτων. Οὕτω π. χ. τὸ γαλάζιον φόρεμα τῆς Παναγίας μὲ τὰς καστανάς του ἀποχρώσεις μαρτυρεῖ προφανῶς τὴν μεταξωτὴν ὑφήν του. Πλάσιμον τῶν σαρκῶν μὲ ἰσχυρὰς ἀντιθέσεις δὲν ὑπάρχει, τῆς ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιὰν μεταβάσεως γινομένης ἠρέμα καὶ ἐλαφρῶς, ὡς συνηθίζεται ἄλλως τε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων. Ὁ προπλασμὸς τῶν σαρκῶν εἶναι γενικῶς σιτόχρους, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τίθενται ὀλίγαι πράσιναι σκιαὶ καὶ λευκαὶ ψιμμυθιαὶ εἰς τὰ φωτιζόμενα σημεῖα. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων παρουσιάζουσι καὶ αὐταὶ μαλακότητα, ἀποδίδονται δὲ διὰ γραμμῶν τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὕφασμα ἀλλὰ σκοτεινοτέρου τόνου.

[1] Ὅρα τὰς σχετικὰς μνείας παρὰ Wratislav Mitrovič-Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 139.

[2] Ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρᾶ π. χ. ἔχομεν τέσσαρας Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 4.

[3] Ὡς γνωστὸν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐμφανίζεται μόνον ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος, Wratislav-Mitrovič Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 151 ἐπικρατεῖ δὲ κυρίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ., Millet, Rev. Archéol. XX, 1912.

Ἄξιαι προσοχῆς εἶναι αἱ τρυφεραὶ χειρονομίαι καὶ αἱ πλήρεις συγκινήσεις στάσεις τῶν ἀποστόλων, ὧν ἑκάστη εἶναι διάφορος τῆς ἄλλης. Ἡ ἔκφρασις ἐπίσης τῶν μορφῶν εἶναι εὐγενής, τῆς ἐσωτερικῆς ὀδύνης ἀποδιδομένης ζωηρῶς διὰ τῆς γωνιώδους συσπάσεως τῶν βλεφάρων.

Γενικῶς εἰπεῖν ἡ Κοίμησις τοῦ Ταξιάρχου πρέπει νὰ θεωρηθῇ πλησιεστέρα πρὸς μνημεῖα προηγουμένων αἰώνων ἢ πρὸς τοὺς πλέον ἀνεπτυγμένους τύπους τῆς Κοιμήσεως, οὓς συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου μ. Χ. αἰῶνος.

Ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως ἀλλ' ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους, ἤτοι κατὰ τὰς γωνίας, εἰκονίζοντο ἀνὰ εἷς μελωδὸς καὶ δὴ κατὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς* κατὰ δὲ τὴν Β. Δ. ὁ ποιητὴς *Κοσμᾶς* ὁ Μαϊουμᾶ. Οἱ Σῦροι οὗτοι ποιηταὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος περιλαμβάνονται, ὁσάκις ὑπάρχει διαθέσιμος χῶρος, ἐντὸς τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως[1], ἐνταῦθα ὅμως, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως γειτονικῶν τοίχων. Ἡ δ' ἐν τῇ εἰκόνι τῆς Κοιμήσεως παρουσία τῶν μελωδῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μὲν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἔγραψεν ὕμνους εἰς τὴν Κοίμησιν, ὁ δὲ Κοσμᾶς ἦτο σύντροφος καὶ θετὸς ἀδελφὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ. Εἰκονίζονται δ' οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐνταῦθα φοροῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὰ ἀνατολικὰ φακιόλια (σαρίκια) καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἀναγράφονται ἀποσπάσματα ἐξ ὕμνων ἢ κανόνων. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ εἰλνταρίῳ τοῦ Κοσμᾶ ἀναγινώσκομεν τὸ ἑξῆς ἀπόσπασμα ἐξ ὕμνου πρὸς τὴν Θεοτόκον «*Πεποικιλ|μένη τῇ θ|είᾳ δόξῃ | ἱερὰ καὶ | εὐκλεὴς | παρθένε*».

Προχωροῦντες ἤδη περαιτέρω ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους ἀντικρύζομεν ὑπεράνω μὲν ἑκάστου τόξου ἀνὰ ἓν ζεῦγος «φορητῶν» εἰκόνων μὲ ἁγίους ἐν προτομῇ, μεταξὺ δ' αὐτῶν, ἤτοι ὑπὲρ τοὺς κίονας καὶ τὰς παραστάδας, ὁλοσώμους ἁγίους. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας: Ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ποιητὴς *Κοσμᾶς*, ὁ ἅγιος *Πηγάσιος*, ὁ ἅγ. *Ἀκίνδυνος*, ὁ ἅγ. *Ἀνεμπόδιστος*, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. *Ἀφθόνιος*, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. *Ἐλπηδιφόρος* (εἰκ. 57), ὁ ἅγ. *Σώζων* (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. *Ἀττίπας* (εἰκ. 58) (=Ἀντίπας), ὁ ἅγ. *Ἐλευθέριος* (εἰκ. 58) καὶ τέλος κατὰ τὴν Β. Α. γωνίαν ὁ ἅγ. *Ἐφρεὲμ ὁ Σῖρος* (εἰκ. 59). Ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς κατὰ μὲν τὴν Β. Α. γωνίαν μελωδός τις κατεστραμμένος, πιθανώτατα ὁ Ρωμανός, ὅστις, καθ' ὃ διάκονος, ἔχει ἐνταῦθα τὴν θέσιν του, ἐφεξῆς δὲ ὁ ἅγ. *Κλήμης* καὶ ὁ ἅγ. *Γρηγόριος ὁ θαυματουργός*, ὁ ἅγ. *Τρύφων*, ὁ ἅγ. *Πλάτων*, ὁ ἅγ. *Πορφύριος*, ὁ ἅγ. *Γουρίας*, ὁ ἅγ. *Σαμωνᾶς*, ὁ ἅγ. *Ἄβιβος* καὶ τέλος κατὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

[1] Οὕτω π. χ. ἐν Bačkovo (Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 πίν. IV). Τυρνόβῳ (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XL). Kalotino (Grabar ἔ. ἀ. πίν. L). Poganovo (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XLIII) Βεροίᾳ (1315) (Diehl, Manuel d'art byzantin ἔκδ. 2α Paris 1925-26 σ. 819 εἰκ. 407) Ἄθῳ (Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Paris 1916 πίν. 132, 163, 197, 261).

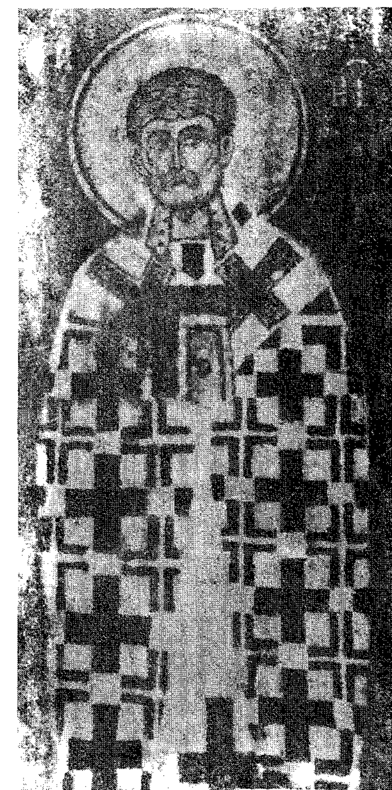

Εἰκ. 57. Οἱ ἅγιοι Ἀνεμπόδιστος, Ἀφθόνιος, Ἐλπιδοφόρος καὶ Σώζων τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 58. Οἱ ἅγιοι Ἀντίπας καὶ Ἐλευθέριος.

Πάντες οἱ μνημονευθέντες ἅγιοι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον ἀλλ' οἱ ὀφθαλμοί των δὲν προσβλέπουσι τὸν θεατήν. Καὶ ὅσοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μάρτυρες τῆς πίστεως παρίστανται διαδεδεμένοι τὴν κεφαλὴν δι' ὁρμοσχήμου στέφους καὶ κρατοῦντες τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, ἐνδεδυμένοι δὲ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ἐζωσμένον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ χλαμύδα πορπουμένην ἄλλοτε μὲν πρὸ τοῦ λαιμοῦ, (ἅγ. Ἀνεμπόδιστος εἰκ. 57) ἄλλοτε δὲ παρὰ τὸν ὦμον (ἅγ. Σώζων εἰκ. 57)· ὅσοι δὲ πάλιν διετέλεσαν ἀρχιερεῖς φοροῦσι τὴν ἀντίστοιχον στολὴν ἤτοι φαιλόνιον μετ' ἐπιτραχηλίου κρατοῦσι δὲ πρὸ αὐτῶν ὀρθὸν τὸ εὐαγγέλιον (ἅγ. Ἀντίπας (εἰκ. 58) Ἐλευθέριος, (εἰκ. 58) Κλήμης, Γρηγόριος).

Εἰκ. 59. Ὁ ἅγ. Εὐφραὶμ ὁ Σῦρος.

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ παράστασις Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (εἰκ. 59)· διότι οὗτος δὲν εἰκονίζεται ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον (πβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β', 83) οὐδὲ περιβεβλημένος τὴν οἰκείαν ἀνατολικὴν στολήν, ἀλλὰ φέρει τὴν ἀμφίεσιν ἀρχιερέως ἤτοι πολυσταύριον φαιλόνιον μετ' ὠμοφορίου, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀνακρίβειαν· διότι γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Ἐφραὶμ μόλις μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου ἐχειροτονήθη [1].

Πλὴν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ μέσου κλίτους κοσμοῦνται διὰ τοιχογραφιῶν καὶ αἱ ἄντυγες τῶν τόξων ἀμφοτέρων τῶν κιονοστοιχιῶν. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα ἅγιοι ἐν προτομῇ, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστου τόξου, ἀντινώτως διατεταγμένοι. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἑξῆς κατὰ σειράν, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ Β. Δ. τόξου: Ὁ ἅγ. *Παντελεήμων* (κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἰατρικόν τι ἐργαλεῖον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κιβώτιον περιέχον φάρμακα), ἀντινώτως δὲ πρὸς αὐτὸν ἕτερος ἰατρὸς ἅγιος, οὗτινος ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει σήμερον ἀποσβεσθῆ διατηρουμένων μόνον τῶν γραμμάτων ..ΕC.. Ἐπὶ τοῦ μεσαίου τόξου εἰκονίζονται οἱ Εὐαγγελισταὶ *Λουκᾶς* καὶ *Ματθαῖος* (εἰκ. 60), ἐπὶ

[1] Ὅρα Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, Freiburg im Breisgau τ. 4 σ. 342.

δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ οἱ ἅγιοι *Ἀφιλόχιος* καὶ *Νήφων*. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν τόξων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν οἱ ἅγ. *Βλάσιος* καὶ *Ἀχίλλιος*, ἐπὶ τοῦ μεσαίου οἱ Εὐαγγελισταὶ *Ἰωάννης* ὁ Θεολόγος καὶ *Μᾶρκος*, καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν οἱ ἰατροὶ ἅγιοι *Δαμιανὸς* καὶ *Κοσμᾶς*. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης μεταξὺ τῶν ἀντιστοίχων τόξων ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ὑπάρχει καὶ ἀντιστοιχία παραστάσεων· διότι εἰς

Εἰκ. 60. Οἱ Εὐαγγελισταὶ Μᾶρκος καὶ Λουκᾶς.

μὲν τὰ πρῶτα ἀπὸ δυσμῶν εἰκονίζονται ἰατροὶ ἅγιοι ἤτοι ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν Παντελεήμων καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, εἰς τὰ δεύτερα Εὐαγγελισταί: Λουκᾶς καὶ Ματθαῖος—Ἰωάννης καὶ Μᾶρκος καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο πρὸς τὸ ἱερὸν τόξων ἱεράρχαι τῶν γειτονικῶν τόπων: Κλήμης, Ἀχίλλειος κλπ. Ἰδιαιτέρως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ θέσις ἐν ᾗ ἐτοποθετήθησαν οἱ Εὐαγγελισταί, οἵτινες, ἐλλείψει λοφίων, ἐφ᾿ ὧν συνήθως εἰκονίζονται, ἐτέθησαν ὑπὸ τὰ τόξα τῶν μεσαίων μετακιονίων. Εἶναι δ᾿ αἱ παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν τούτων πλήρεις ζωῆς καὶ κινήσεως (εἰκ. 60) καὶ ἰσχυρᾶς ποιητικῆς ἐξάρσεως, ἧς στεροῦνται ἀπολύτως αἱ ἐν παγερᾷ ἱερατικῇ ἀκινησίᾳ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ τῶν μαρτύρων ἐπὶ τῶν ὑπεράνω τοιχωμάτων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰκόνων τῆς δευτέρας ζώνης παρατηροῦμεν ὅτι ὑπάρχουσι δύο ὁμάδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν εἰκόνων τοῦ κλίτους, ἡ δὲ ὑπὸ ὀλίγων παρὰ τὸ ἱερὸν εὑρισκομένων (ἅγ. Σωφρόνιος, Ἰγνάτιος κλπ.).

Αἱ εἰκόνες τῆς πρώτης ὁμάδος ἀποσπῶνται πᾶσαι ἀπὸ ζωηρῶς κυανοῦ ἀέρος· αἱ μορφαὶ τῶν ἁγίων ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον στάσιν (Ἅγ. Προκόπιος, Ἅγ. Νέστωρ (εἰκ. 49) Ἅγ. Δημήτριος, Ἅγ. Γεώργιος κλπ.) ἄλλοτε δὲ πάλιν εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (Ἅγ. Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης). Οἱ ὀφθαλμοὶ των σπανίως προσβλέπουσι τὸν θεατήν· ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ κόραι των στρέφονται πρὸς ἄλλο τι σημεῖον. Τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν εἶναι βαθέως ἐρυθρὸν αἱ δὲ σάρκες ἔχουσι ζωηρῶς σιτόχρουν τόνον. Ἡ ἀπὸ τῶν φωτεινῶν εἰς τὰ σκιερὰ μέρη μετάβασις γίνεται ὁμαλῶς. Τὰ ἐξέχοντα μέρη τονίζονται διὰ λευκῶν φώτων (ψιμμυθιῶν) ὡς π. χ. ἡ ῥάχις τῆς ῥινός, οἱ ῥώθωνες, ἡ σιαγών, αἱ ῥυτίδες τοῦ λαιμοῦ, τὸ περίγραμμα τῶν ὤτων κλπ. Τὰ σκοτεινὰ μέρη βάφονται διὰ καστανοῦ χρώματος, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου, χάριν ἐξάρσεως, τίθενται λευκαὶ ψιμμυθιαί, ὡς π. χ. ὑπεράνω τῶν ὀφρύων. Τὰ ὦτα παρουσιάζουσιν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, ἰσχυρῶς δ᾿ ἐσχηματοποιημένη ἀποδίδεται καὶ ἡ κόμη.

Ὡς πρὸς τὰς πτυχὰς καὶ τοὺς τόνους τῶν ἐνδυμάτων ἰσχύει ὅ,τι εἴπομεν σχετικῶς πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως πρόσωπα.

Ἡ ἔκφρασις τῶν μορφῶν εἶναι πάντοτε ἤρεμος καὶ γλυκεῖα ἀλλ᾿ ἐστερημένη πνευματικοῦ βάθους, ὅπερ ὅμως συναντῶμεν εἰς τὰς εἰκόνας τῆς δευτέρας ὁμάδος, αἵτινες παρουσιάζουσι πρόσωπα αὐστηρὰ καὶ ἐπιμήκη, ἁδρὸν πλάσιμον μὲ ἐντόνους φωτοσκιάσεις καὶ ἐλευθερίαν ἀποδόσεως τῆς κόμης (ὅρα εἰκ. 50 καὶ 60). Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν ἢ ὅτι δύο τεχνῖται εἰργάσθησαν εἰς τὸν Ταξιάρχην ἢ μᾶλλον ὅτι αἱ πρὸς τὸ ἱερὸν εἰκόνες τῆς δευτέρας ὁμάδος εἶναι ἀνανέωσις τῶν ἐνταῦθα προϋπαρχουσῶν παλαιοτέρων, τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ὁποίων διετήρησεν ὁ μεταγενέστερος τεχνίτης. Ὅτι δ᾿ ὑπῆρχε στρῶμα παλαιότερον φαίνεται σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ, ἔνθα, ἀποπεσόντος τμήματός τινος τοῦ νεωτέρου στρώματος, ἐνεφανίσθη κάτωθεν τὸ παλαιότερον. Τὴν προϋπαρξιν ἄλλωστε παλαιοτέρων τοιχογραφιῶν ὑποδηλοῖ καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ἀναφέρουσα, ὅτι ἡ παροῦσα τοιχογραφία ἀποτελεῖ «*ἀνακαινισμόν*». (Βλ. σ. 97).

Ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη ζώνη, ἤτοι αἱ δύο ἀνώταται, παρουσιάζουσαι τὰ αὐτὰ τεχνικὰ στοιχεῖα πρὸς τὰς κάτω, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι κυρίως ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως καὶ περιλαμβάνουσι συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἶναι δ᾿ αἱ συνθέσεις αὗται διατεταγμέναι χρονολογικῶς ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς Β. Α. γωνίας τῆς ἀνωτάτης ζώνης καὶ καταλήγουσαι εἰς τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς τρίτης ζώνης. Ὡς πρῶτον θέμα τῆς σειρᾶς πρέπει νὰ θεωρηθῇ

ἡ ὑπὲρ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἣν ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις καὶ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, σωζόμεναι πᾶσαι δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τέταρτον, λόγῳ καταστροφῆς τῆς καμάρας ἣν ἐκάλυπτον. Τὰς εἰρημένας παραστάσεις διαδέχονται ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης τοῦ βορείου τοίχου αἱ παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τοῦ Νιπτῆρος καὶ τῆς Προσευχῆς ἐν Γεθσημανῆ καὶ αὗται δυστυχῶς ὁμοίως πρὸς τὰς τοῦ νοτίου τοίχου κατεστραμμέναι. Ἔρχονται μετὰ ταῦτα ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς αἱ εἰκόνες τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, τοῦ Ἰησοῦ ἑλκομένου ἐπὶ σταυρόν, τῆς ἀναβάσεως ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς Σταυρώσεως, μεθ' ἃς ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου αἱ τῆς Ἀποκαθηλώσεως, τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου, τῶν Μυροφόρων καὶ τέλος τῆς εἰς Ἅδου καθόδου (= Ἀναστάσεως). Πρὸς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀντιστοιχεῖ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ ἡ τῆς Μεταμορφώσεως.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη εἰκονογραφικῶς τὰς ἀκεραίας σῳζομένας παραστάσεις τῆς τρίτης ζώνης, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου[1]. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ παράστασις τοῦ *ἐπὶ σταυρὸν ἑλκομένου* Χριστοῦ (εἰκ. 61) εἰκονίζει κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν μέρος Σίμωνα τὸν Κυρηναῖον βαίνοντα πρὸς δεξιά, κύπτοντα δ' ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ πελωρίου σταυροῦ, ὃν οἱ στρατιῶται ἠγγάρευσαν αὐτὸν νὰ φέρῃ (Ματθ. κζ', 32, Μαρκ. ιε', 21, Λουκ. κγ' 27). Ὄπισθεν τοῦ Σίμωνος εἰκονίζεται, διευθυνόμενος πρὸς τὰ δεξιά, στρατιώτης φέρων κράνος καὶ θώρακα. Οὗτος, στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς δεικνύει τὸν ἀκολουθητέον δρόμον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σχοινίον, δι' οὗ ἔχει δεδεμένον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Χριστὸς περιβεβλημένος τὸν ἐσωτερικὸν μόνον ἀχειρίδωτον μακρὸν χιτῶνα[2], ἵσταται εὐθυτενής, μὲ τὰς χεῖρας ἐμπρὸς δεδεμένας διὰ κλοιοῦ ἢ πέδης. Ὄπισθέν του σπεῖρα στρατιωτῶν μὲ κράνη, ἀσπίδας καὶ λόγχας ὠθεῖ αὐτὸν ἵνα προχωρήσῃ, ἄλλος δὲ στρατιώτης ἐν ξίφει καὶ λόγχῃ, ἔμπροσθεν τοῦ Ἰησοῦ ἱστάμενος τείνει πρὸς αὐτὸν ἀγγεῖον ἵνα πίῃ.

Ἡ ὅλη σκηνὴ παριστᾷ προφανῶς τὴν ὑπὸ τῶν «στρατιωτῶν τοῦ ἡγεμόνος[3]» μεταφορὰν τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοῦ πραιτωρίου εἰς τὸν Γολγοθᾶν. Ἡ παράστασις στρατιωτῶν ἀντὶ Ἰουδαίων δηλοῖ, ὅτι ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὰ κατὰ Ματθαῖον (κζ' 27) καὶ Μᾶρκον (ιε', 16) εὐαγγέλια· διότι οἱ

[1] Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου (1.85) ἡ φωτογράφησις τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἦτο εὔκολος· τούτου ἕνεκα προὐτίμησα τὴν διὰ διαφανοῦς χάρτου ἀντιγραφὴν αὐτῶν.

[2] Τὴν «κοκκίνην χλαμύδα» ἔχουσιν ἤδη ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτοῦ οἱ στρατιῶται πβλ. Ματθ. κζ', 32.

[3] Ματθ. κζ', 27.

λοιποὶ δύο εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσιν, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ἀπήγαγον καὶ ἐσταύρωσαν τὸν Ἰησοῦν (Λουκ. κγ', 26. Ἰωάν. ιθ', 17). Οἱ δύο πρῶτοι ἄλλως τε Εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσι καὶ τὸ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενον ἐπεισόδιον τοῦ στρατιώτου, ὅστις προσφέρει εἰς τὸν Ἰησοῦν δοχεῖον πεπληρωμένον ὄξους μετὰ

Εἰκ. 61. Ὁ Ἰησοῦς ἑλκόμενος ἐπὶ σταυρόν.

χολῆς κατὰ Ματθαῖον (κζ', 33-34) ἢ οἴνου ἐσμυρνισμένου κατὰ Μᾶρκον (ιε' 23-24).

Ἡ ἡμετέρα παράστασις ἐμφανίζει συνδυασμὸν ἀνατολικῶν καὶ βυζαντινῶν στοιχείων. Οὕτω π. χ. ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων συνηθίζεται ἰδίᾳ ἐν Ἀνατολῇ[1] μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτοστέφανον. Ὡσαύτως ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ διὰ σχοινίου πρόσδεσις τοῦ Χριστοῦ ἀπαντᾷ

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie l'évangile, Paris 1916 σ. 362.

συχνάκις εἰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας [1], τῶν Βυζαντινῶν ἀρκουμένων εἰς τὴν πέδησιν τῶν χειρῶν μόνον [2]. Βυζαντινὴ ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ μετ' ἀχειριδώτου χιτῶνος παράστασις τοῦ Ἰησοῦ [3].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας τούτων μεγάλη χρῆσις γίνεται κατὰ

Εἰκ. 62. Ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασις.

τὸν 14ον αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει, ἐξ Ἰταλίας δὲ μετεδόθη ἡ χρῆσίς των εἰς παλαιὰν Σερβίαν (Mateič̌a, Nagoriča). Οἱ Βυζαντινοὶ συνηθίζουσι τὴν παράστασιν τῶν στρατιωτῶν, ἐν ᾧ ἐν Ἀνατολῇ προτιμᾶται ἀντ' αὐτῶν ἡ παράστασις τῶν Ἰουδαίων. Ἄδηλον εἶναι ἂν ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἠρύσθη τοὺς στρατιώτας ἐξ Ἰταλίας ἢ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

[1] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce Κελεδζλὰρ πίν. 50, 2.
[2] Millet, Recherches σ. 363.
[3] Millet, ἔ. ἀ. σ. 364. Ὁμοίως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς καὶ ἐν τετραευαγγέλῳ Ἀθηνῶν κωδ. 93 φ. 84. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der N. Bibl. in Athen σ. 17.

Τὸν Ἑλκόμενον διαδέχεται ἡ παράστασις τῆς ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 62), σκηνή, ἥτις εἰς μὲν παλαιότερα μνημεῖα παραλείπεται συνηθίζεται ὅμως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ.

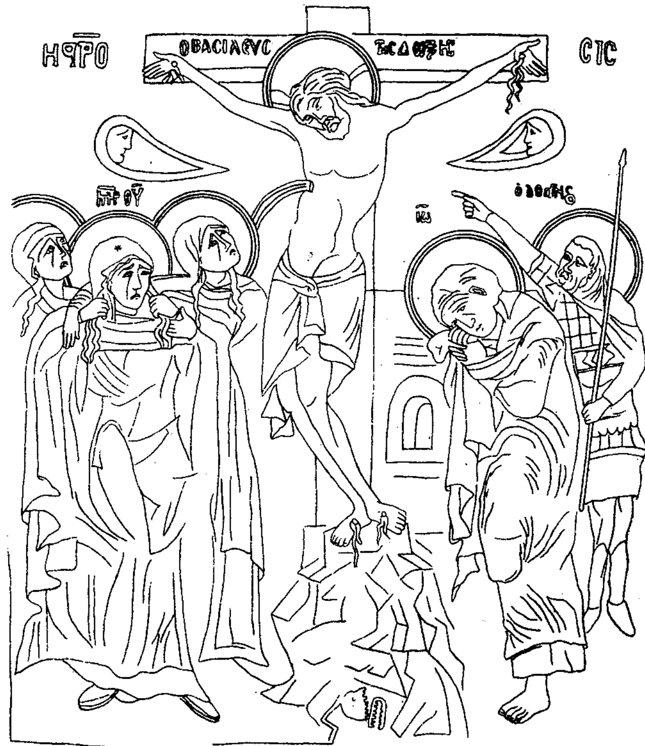
Τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος σχηματίζει ἐνταῦθα μέγας, προοπτικῶς εἰκονιζόμενος σταυρός, ὀρθούμενος ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ἐντὸς κοιλώματος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κρανίον καὶ σιαγών. Δύο κλίμακες πτυκταὶ ἔχουσι στηθῆ ἡ μὲν δεξιᾷ, ἡ δὲ ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ, ἐφ' ἑκατέρας δὲ τούτων εἶναι ἀναβιβασμένοι δήμιοι Ἰουδαῖοι, ἀριστερᾷ μὲν εἷς, δεξιᾷ δὲ δύο, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο βοηθοῦσι τὸν Χριστὸν ν' ἀνέλθῃ, ἐν ᾧ ὁ τρίτος, κρατῶν κάνιστρον πλῆρες ἥλων, δίδει τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν σταύρωσιν ὁδηγίας. Ὁ Ἰησοῦς ἄνευ ἱματισμοῦ, εἶναι ἐζωσμένος μόνον τὸ περίζωμα. Ἐστραμμένος ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ προσπαθεῖ ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ δι' ὀπισθοχωρήσεως καὶ διὰ μὲν τοῦ δεξιοῦ ποδὸς πατεῖ κατὰ γῆς, ἐν ᾧ τὸν ἀριστερὸν ἔχει ἤδη τοποθετήσει ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Τοῦτον δὲ τὸν πόδα ἀσχολεῖται ἤδη νὰ καθηλώσῃ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου μικρὸς τεχνίτης. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀνὰ εἷς ἄγγελος ἐν προτομῇ, κλαίοντες καὶ τὰς χεῖρας ἔχοντες κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου των. Μεταξὺ τῶν ἀγγέλων εἶναι γεγραμμένη ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστος.

Τὴν σκηνὴν τῆς εἰς τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως δὲν περιγράφουσι τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας εἰκόνος εἶναι εἰλημμένα εἴτε ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφον εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου [1] εἴτε — μέσῳ τῆς Δύσεως — ἀπὸ τὰς Meditationes, αἵτινες λεπτομερῶς περιγράφουσι τὴν προετοιμασίαν τῆς Σταυρώσεως [2]. Εἰς τὰς παλαιοτέρας βυζαντινὰς παραστάσεις ὁ Ἰησοῦς ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τῇ βοηθείᾳ κλίμακος, ἐν ᾧ ἐνταῦθα ἐπὶ κλιμάκων ἵστανται μόνον οἱ δήμιοι, ὁ δὲ Χριστὸς κρατούμενος ὑπ' αὐτῶν ἀναβιβάζεται βιαίως, τοῦθ' ὅπερ ἐξαίρει τὴν σκληρότητα τῶν δημίων. Τὴν παραλλαγὴν ταύτην συναντῶμεν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ [3]. Μεγάλην ἰδίᾳ συγγένειαν παρουσιάζει ὁ τύπος τῆς Καστορίας πρὸς τὸν τοῦ Çurçer τῆς Σερβίας [4] μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ ὁ Ἰησοῦς στηρίζει τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ σκίμποδος καὶ οὐχὶ κατὰ γῆς, ὡς ἐν Καστορίᾳ, ὁ δὲ ἀρχιδήμιος δὲν εἶναι ἀναβιβασμένος ἐπὶ τῆς κλίμακος ἀλλὰ πατεῖ κατὰ γῆς. Ὁ τεχνίτης εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐπηρεασθῇ ἐξ ἰταλικοῦ προτύπου ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία, ἣν ἔδωκεν εὑρίσκεται πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασιν ἀκολουθεῖ ἡ εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 63). Ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος μόνον τὸ περίζωμα εἶναι καθηλωμένος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἱδρυμένου ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις περιλαμβάνει ἐντὸς

[1] Tischendorf, Evangelia apocrypha Lipsiae 1853 I B, κεφ. X, 3.
[2] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile σ. 381.
[3] Χελανδάρι Strzygowski, Serbischer Psalter 42.
[4] Millet, Recherches sur l'icographie de l'Évangile, Paris 1916, εἰκ. 420.

κοιλότητος κρανίον καὶ σιαγόνα. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ καμπυλοῦται μὲ ἐλαφρὰν κυματοειδῆ καμπύλην, αἱ δὲ χεῖρές του δὲν εἶναι ὁριζοντίως τεταμέναι ἀλλὰ σχηματίζουσι μετὰ τῆς πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ κεκλιμένης κεφαλῆς ἀμβλεῖαν γωνίαν. Αἷμα εἰκονίζεται ρέον ἀπὸ τῶν καθηλωμένων χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ

Εἰκ. 63. Ἡ Σταύρωσις.

σταυροῦ εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: Ὁ *βασιλεὺς τῆς δώξης*. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ εἰκονίζονται μηνοειδεῖς ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη προσωποποιημένοι. Δύο ὁμάδες προσώπων ἵστανται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἤτοι δεξιᾷ μὲν κεκαμμένος ὑπὸ τῆς θλίψεως ὁ Ἰωάννης, φέρων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας συμπεπλεγμένας πρὸς τὴν παρειὰν αὐτοῦ [1], ὄπισθεν δ᾽ αὐτοῦ ὁ Ἑκατόνταρχος *Λογγῖνος*, ἐνδεδυμένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ δεικνύων διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς χειρὸς τὸν

[1] Ἐκ παραδρομῆς προφανῶς γράφει ὁ Millet (Recherches σ. 450) ὅτι κατ᾽ ἐξαίρεσιν εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Καστορίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης «λαμβάνων δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του τὴν χεῖρα τῆς Παναγίας», ἐν ᾧ πράγματι ἵσταται χωριστά, συμμετρικῶς πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 63), συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν.

Ἐσταυρωμένον. Ἀριστερὰ δὲ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες ἤτοι ἡ Παναγία καὶ δύο μυροφόροι. Ἡ Παναγία δακρυρροοῦσα ἕλκει δι᾽ ἑκατέρας χειρὸς τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης της εἶναι δ᾽ ἑτοίμη νὰ λιποθυμήσῃ, δι᾽ ὃ καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τῶν ὤμων καὶ ὄπισθεν ὑπὸ τῶν συνοδευουσῶν αὐτὴν ἁγίων παρθένων. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ·

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις ἀνταποκρίνεται κατὰ τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμὰς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν: ὀλίγα πρόσωπα, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διατεταγμένα· καμπύλη τοῦ σώματος τοῦ ἐσταυρωμένου ἁπαλή, ἁρμονική, μὲ πολὺ ἀνοικτὸν τόξον. Στερεῖται ὅμως ἡ παράστασις τῆς αὐστηρότητος ἐκείνης καὶ τῆς συγκρατημένης θλίψεως, ἣν συναντῶμεν εἰς ἀρχαιότερα μνημεῖα (11ου καὶ 12ου αἰῶνος)· διότι ὁ τεχνίτης παρέστησεν ἐνταῦθα τὴν Παναγίαν ἡττωμένην ὑπὸ τῆς συγκινήσεως καὶ τίλλουσαν τὴν κόμην [1]. Τὸ δραματικὸν τοῦτο στοιχεῖον θὰ ἐνεπνεύσθη ὁ εἰκονογράφος ἐκ τοῦ ἀποκρύφου εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου [2] ἢ ἐκ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου [3]. Ἐπειδὴ δ᾽ ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει καί τινας λεπτομερείας ἰδιαζούσας εἰς σύγχρονα Ἰταλικὰ ἔργα [4], δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐλήφθησαν ταῦτα ἐκεῖθεν· πάντως ὅμως καὶ ταῦτα συνεχωνεύθησαν πλήρως ἐν τῷ ἁγνῶς βυζαντινῷ συνόλῳ τῆς εἰκόνος, ἥτις κατὰ τἆλλα παρουσιάζει μεγάλην τὴν συγγένειαν πρὸς σύγχρονον τοιχογραφίαν τοῦ Βατοπεδίου [5].

Ὁ συνεχόμενος πρὸς τὴν Σταύρωσιν πίναξ εἰκονίζει τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 64). Ἡ πρᾶξις αὕτη παρίσταται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς· διότι ἔχει ἀποκαθηλωθῆ μόνον ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ Ἰησοῦ, οὗτινος τὸ σῶμα κρατεῖ ἀπὸ τῶν μασχαλῶν, ἵνα μὴ πέσῃ, ὁ ὄπισθεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀναβιβασμένος Ἰωσήφ [6], ἐν ᾧ ὁ Νικόδημος [7], κρατῶν μεγάλην ἡλάγραν, ἀσχολεῖται ν᾽ ἀποκαθηλώσῃ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Κυρίου. Τὸ πίπτον θεῖον σῶμα ὑποδέχεται ἡ δεξιὰ ἱσταμένη Παναγία, ἀσπαζομένη τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ, καθ᾽ ὃν χρόνον ὁ Ἰωάννης ἀσπάζεται τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Ἰησοῦ. Ὄπισθεν τῆς Παναγίας ἵστανται τρεῖς μυροφόροι [8], ὧν μόνον τῆς μιᾶς διακρίνεται ἡ μορφή, τῶν ὑπολοίπων δηλουμένων μόνον διὰ τῶν φωτοστεφάνων.

[1] Τὸ θέμα τοῦτο μόνον εἰς τὴν ἐνταῦθα Σταύρωσιν ἀπαντᾷ, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω.

[2] Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853. Εὐαγ. Νικοδ. I B, X, 2.

[3] E. Legrand, Rev. Ét. Grecques 9 σ. 64 στ. 941.

[4] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile σ. 449. Εὐθεῖα τάσις χειρὸς Λογγίνου.

[5] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 445.

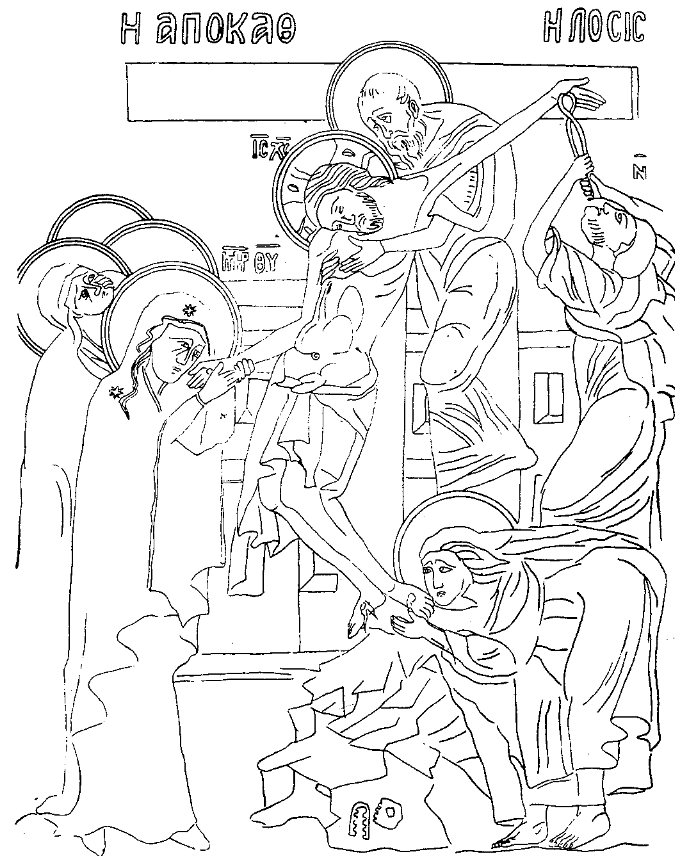
[6] Πρόκειται περὶ Ἰωσὴφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθείας τοῦ «καθελόντος ἀπὸ τοῦ ξύλου σὺν Νικοδήμῳ» τὸν Κύριον πβλ. κανόνα Μ. Σαββάτου Τριῴδιον, Ἀθῆναι 1896 σ. 429 A καὶ Πεντηκοστάριον Ἀθῆναι 1897 σ. 61 B.

[7] Χαρακτηριζόμενος ἐνταῦθα διὰ τοῦ γράμματος Ν (εἰκ. 64).

[8] Αὗται θὰ εἶναι βεβαίως «Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία» ἀφ᾽ οὗ αὗται ἀναφέρονται μετ᾽ ὀλίγον καθήμεναι «ἔναντι τοῦ μνημείου» (Ματθ. κζ΄, 61).

Τέλος εἰς τὸ βάθος ὄπισθεν τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, εἰκονίζονται κτήρια— πιθανῶς ὁ ναὸς ἢ ἡ συναγωγή.

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῆς ἀποκαθηλώσεως παρουσιάζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον· διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἀγαπῶσι νὰ εἰκονίζωσι τὴν ἀρχὴν τῆς

Εἰκ. 64. Ἡ ἀποκαθήλωσις.

πράξεως [1]. Τὸ μόνον ἀνατολίζον αὐτῆς στοιχεῖον εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις φιλεῖ τοὺς πόδας τοῦ Κυρίου [2].

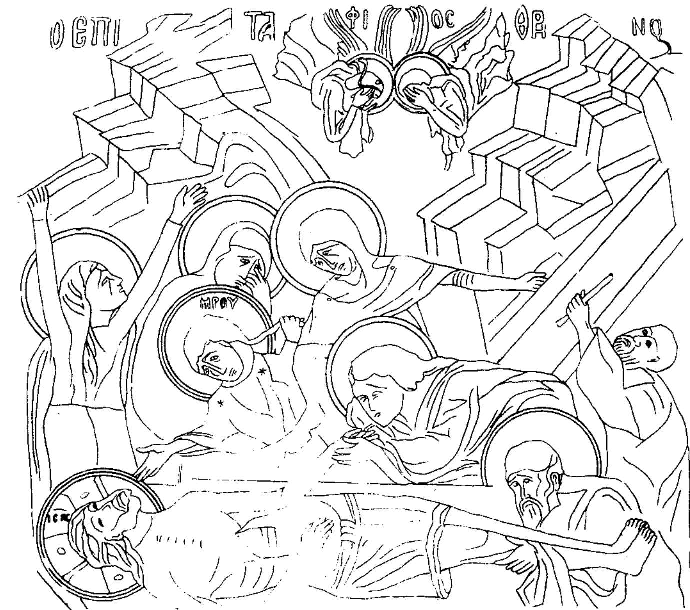
Τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια δὲν ἀναφέρουσιν ἂν ἡ Παναγία παρίστατο κατὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν· τοὐναντίον τ' ἀπόκρυφα μνημονεύουσι ρητῶς τὴν παρουσίαν αὐτῆς [3]. Τὴν στάσιν δὲ μάλιστα, ἣν ἔχει ἐνταῦθα ἡ Παναγία ἀκριβῶς

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σ. 469.
[2] Millet, Recherches σ. 472
[3] Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853 Εὐαγ. Νικοδ. Ι Β, Χ ι.

περιγράφει καὶ Γεώργιος ὁ Νικομηδείας [1], λέγων ὅτι αὕτη «τὰ ἀπολυόμενα μέλη τοῦ Χριστοῦ περιπτυσσομένη κατεφίλει».

Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ δεξιὸν αὐτῆς μέρος στενὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ Çurcer [2], διαφέρει ὅμως ἐκείνης ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ.

Ἡ συνέχεια τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Πάθους παρίσταται ἐν τῷ γειτονικῷ *ἐπιταφίῳ θρήνῳ* (εἰκ. 65). Ἐπὶ τοῦ τετραγώνου τούτου πίνακος εἰκονίζεται κάτω

Εἰκ. 65. Ὁ ἐπιτάφιος θρῆνος.

προοπτικῶς ὁ νεκρὸς Ἰησοῦς, ὅστις ἐξηπλωμένος ἐπὶ πλακὸς ἢ σινδόνος, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, φορεῖ μόνον τὸ περίζωμα. Ὑπεράνω αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ περίπου ἡ Παναγία ὀλοφύρεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύουσα τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνασπῶσα τὴν κόμην. Πέριξ τῆς Παναγίας ἵστανται θρηνῳδοῦσαι τρεῖς μυροφόροι· ἐκ τούτων ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰκονιζομένη, εἶναι ἀναμφιβόλως Μαρία ἡ Μαγδαληνή, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν. Παραπλεύρως τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης, ὅστις, κύπτων πλήρης θλίψεως, λαμβάνει ἵν' ἀσπασθῇ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, καθ' ὃν χρόνον ὁ παρὰ τοὺς

[1] Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488 Α.
[2] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches εἰκ. 515.

πόδας τοῦ Κυρίου εὑρισκόμενος Ἰωσὴφ λαμβάνει αὐτοὺς διὰ τῶν χειρῶν του. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς εἰκόνος παρίσταται ἐν ἱματίῳ ἀποστόλου ἀλλ' ἄνευ φωτοστεφάνου ὁ Νικόδημος, κρατῶν διὰ τῶν ὑψωμένων αὐτοῦ χειρῶν ἐπιμήκη ὀρθογώνιον πλάκα, ἀναμφιβόλως τὸν λίθον τῆς εἰσόδου τοῦ λαξευτοῦ μνημείου, ἔνθα πρόκειται νὰ τεθῇ ὁ Ἰησοῦς. Τὸ βάθος τῆς ὅλης εἰκόνος σχηματίζουσι τὰ πλαισιοῦντα τὸν Γολγοθᾶν δύο βουνά, εἰκονιζόμενα κατὰ τὸν γνωστὸν κλιμακοειδῆ συμβατικὸν τρόπον. Μεταξὺ τῶν βουνῶν εἰκονίζονται πετῶντες εἰς τὸ διάστημα δύο ἄγγελοι ἔχοντες ὑπὸ τῆς λύπης κεκαλυμμένον τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν.

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐπιταφίου περιλαμβάνει πάντα τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρησιμοποιούμενα πρόσωπα, ἅτινα ἀναφέρει καὶ τὸ Τριῴδιον[1]. Γεώργιος ὁ Νικομηδείας[2] γράφει, ὅτι ὅταν τὸ ἅγιον σῶμα κατεβιβάσθη ἀπὸ τοῦ σταυροῦ καὶ ἐτοποθετήθη κατὰ γῆς, ἡ Παναγία ἐρρίφθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ «θερμοτάτοις κατέλουσε δακρύοις». Αὕτη λοιπὸν ἀκριβῶς ἡ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μὲ δύναμιν ὅμως δραματικήν, ἥτις δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ μιμήσεως ἰταλικοῦ τινος προτύπου. Εἰς τοῦτο ἰδίᾳ ἄγει ἡμᾶς ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, ἥτις ἐνθυμίζει τὰς θρηνωδούς, ἃς ὁ Giotto παρέστησε τολμηρῶς στρεφούσας τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν ἢ ἐκείνας, ἃς ὁ Lorenzetti εἰκόνισεν ἐν Σιέννῃ κατὰ κρόταφον ὑψούσας τοὺς βραχίονας. Πάντως καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχει τις ἰταλικὴ ἐπίδρασις τὸ σύνολον τῆς εἰκόνος παραμένει ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ πλαισίου. Συγγενῆ πρὸς τὴν ἡμετέραν εἰκόνα εὑρίσκομεν ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ ὑπ' ἀρ. 735 τετραευαγγέλου τῆς Μ. Βατοπεδίου, ἔνθα ὁμοίως ἡ Παναγία ἀνασπᾷ, ὡς ἐνταῦθα, τὴν κόμην αὐτῆς.

Ἡ τελευταία σκηνή, ἣν λεπτομερῶς θὰ περιγράψωμεν εἰκονίζει τὰς μυροφόρους πρὸ τοῦ τάφου (εἰκ. 66). Ἐνταῦθα ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *ὁ λίθος*· διότι οὕτω συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τὴν ἐπιγράφωσι. Πρόκειται περὶ τοῦ λίθου, ὅστις ἐκυλίσθη ὑπὸ ἀγγέλου ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μνημείου (Μάρκ. ιϛ', 1-4) καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον (κη' 2) Εὐαγγέλιον, ἐκάθησεν ὁ ἐξ οὐρανοῦ κατελθὼν ἄγγελος. Ἐνταῦθα ὁ λίθος ἔχει σχῆμα κυβικόν, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα σύγχρονα ἢ προγενέστερα μνημεῖα[3]· ἀπομιμεῖται μάλιστα ὁ ζωγράφος καὶ τὸ ἔγχρωμον μάρμαρον ἢ ἀμυγδαλίτην λίθον. Ὁ ἄγγελος ἐνδεδυμένος λευκὰ (Ματθ. κη', 4) καὶ κρατῶν σκῆπτρον διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰς ἀριστερᾷ εἰκονιζομένας τρεῖς μυροφόρους, αἵτινες πλήρεις «τρόμου καὶ

[1] Ἄγγελοι 425Α, Μυροφόροι 428Α, Ἰωσὴφ καὶ Νικόδημος 430Β.
[2] Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488Α.
[3] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 εἰκ. 548.
[4] Millet, Recherches εἰκ. 570, 573 κλπ.

ἐκστάσεως»[1] προσβλέπουσιν αὐτὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν μνημεῖον, ὅπερ δεικνύει πρὸς αὐτὰς ὁ ἄγγελος. Τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὡς λαξευμένον ἐπὶ τοῦ βραχώδους λόφου μὲ θύραν ὀρθογώνιον ὁμοιάζουσαν πρὸς ὀρθὴν σαρ-

Εἰκ. 66. Αἱ μυροφόροι πρὸ τοῦ μνημείου

κοφάγον. Ἐντὸς τοῦ θυρώματος τούτου εἰκονίζονται τὰ «ὀθόνια»[2] καὶ τὸ «σουδάριον» ἤτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ λίθου δεξιᾷ εἰκονίζονται κοιμώμενοι τέσσαρες στρατιῶται φέροντες τὰς στολὰς αὐτῶν καὶ τὰ δόρατα.

Εἰς τὸ βάθος σχεδιάζονται καὶ πάλιν τὰ περιβάλλοντα τὸν Γολγοθᾶν δύο σχηματικὰ βουνά.

[1] Μαρκ. ιϛ', 8. Λουκ. κδ', 13. Ἰωάν. ιθ', 40 κ', 6.
[2] Ἰωάν. κ', 7.

Ὡς ἔχει ἡ σύνθεσις τῆς περιγραφείσης εἰκόνος παρουσιάζει πάντα τὰ ἐν Μακεδονίᾳ συνηθιζόμενα κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα στοιχεῖα. Εἶναι δηλ. βυζαντινὴ μὲ τρεῖς μυροφόρους καὶ τὸν ἄγγελον καθήμενον ἐπὶ μεγάλου κυβικοῦ λίθου, τοῦ ὁποίου μάλιστα συνήθως ἀπεικονίζονται καὶ αἱ φλέβες [1]. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει συνδυασμὸν τῶν χωρίων ις´ 1-4 τοῦ Μάρκου καὶ κη´, 2 τοῦ Ματθαίου· διότι κατὰ μὲν τὸν Μᾶρκον «διαγινομένου τοῦ Σαββάτου Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Σαλώμη (ἤτοι τρεῖς γυναῖκες ὡς καὶ ἐνταῦθα) ἠγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἀλείψωσιν αὐτὸν (τὸν Ἰησοῦν)... καὶ ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον... καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκύλισται ὁ λίθος· ἦν γὰρ μέγας σφόδρα· καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιοῖς περιβεβλημένον στολὴν λευκήν». Κατὰ δὲ τὸν Ματθαῖον «εἰς μίαν σαββάτων ἦλθε Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία θεωροῦσαι τὸν τάφον. Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς ἐγένετο μέγας· ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπ᾽ αὐτοῦ· ἦν δὲ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιών».

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας, οἵτινες εἰκονίζονται ὡσεὶ ἀπονεκρωμένοι παρὰ τὴν βάσιν τοῦ λίθου, τούτων ἡ παράστασις εἶναι συνήθης παρὰ βυζαντινοῖς συνοδεύεται δὲ πολλάκις ὑπὸ τῆς ἐκ τῶν ψαλμῶν εἰλημμένης φράσεως «καὶ οἱ φυλάσσοντες ἀπενεκρώθησαν».

Ἡ τελευταία πρὸς ἀνατολὰς παράστασις τοῦ βορείου κλίτους εἰκονίζει τὴν εἰς Ἅδου κάθοδον (Ἀνάστασιν) κατὰ τὸν συνήθη βυζαντινὸν τρόπον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης εἰκονιζομένας δεσποτικὰς ἑορτὰς ταύτας δὲν θὰ περιγράψωμεν· διότι, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι λίαν κατεστραμμέναι. Θὰ προσθέσωμεν μόνον ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τὸ Ἅγιον Μανδήλιον—παράστασις τυπικῶς εἰκονιζομένη ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς—ὑπεράνω δ᾽ αὐτοῦ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἔτι ὑψηλότερον ἡ Ἀνάληψις. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, εὐθὺς ὑπεράνω τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως, εὕρηται ἡ εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Γενικῶς εἰπεῖν εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου κυριαρχεῖ μία μεγαλειώδης ἐκδήλωσις πάθους, μία δραματικὴ ἀλλὰ συγκρατημένη πάντοτε συγκίνησις. Εἶναι ἔργα τεχνίτου δεξιοῦ μὲ λεπτὴν τὴν αἴσθησιν, μὲ ἁβρὰν τὴν τεχνικήν, τελείως δὲ κατόχου τῆς ἁρμονίας τῶν χρωμάτων, ἐν ἑνὶ λόγῳ μὲ ἀξιόλογον ζωγραφικὴν καλλιέργειαν. Καὶ τοιοῦτος τεχνίτης δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ μετεκλήθη ἐκ τῆς Πρωτευούσης ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου βασιλέως Συμεών, ὃν ἀναφέρει ἡ ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφή, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη μεταβαίνομεν.

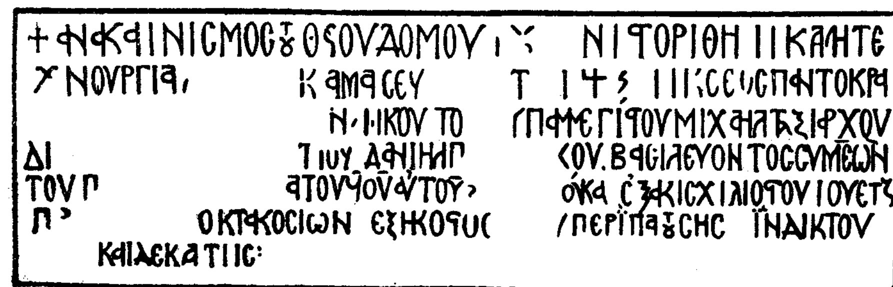
[1] Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 21 κώδικι τῆς Πετρουπόλεως, οὗ εἰκόνα ὅρα παρὰ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, 570.

Η ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον (διαστάσεων 0.36×0.71) περιβάλλεται δὲ ὑπὸ ταινιωτοῦ πλαισίου. Τὰ γράμματα ἔχουσι γραφῆ διὰ μελαίνης χροιᾶς ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους· ἐπειδὴ ὅμως τὸ χρῶμα εἶναι ἐξίτηλον ἀπεπλύθησαν ἱκανὰ αὐτῆς τμήματα κατὰ τοὺς ἑκάστοτε γενομένους χάριν τῆς ἀναγνώσεως αὐτῆς καθαρισμούς.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ταξιάρχου ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1886) ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου [1], ἀργότερον δὲ (1922) ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Γερμ. Χρηστίδη [2] καὶ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Stransky [3], ὅστις ὅμως δὲν ἔλαβε, ὡς φαίνεται, τὸν κόπον νὰ κάμῃ ἰδικήν του ἀνάγνωσιν ἀλλὰ μεταγράφει τό τε κείμενον καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ σχόλια τοῦ Ἀντωνίνου, χωρὶς κἂν ν᾽ ἀναφέρῃ πόθεν τὰ παρέλαβε. Ἐκ τῶν ἀναγνώσεων ἡ τοῦ Ἀντωνίνου εἶναι πολύτιμος· διότι ἐγένετο τὸ 1865, ὅτε ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκετο εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν· τοὐναντίον ἡ τοῦ ἀρχιμ. Γερμ. Χρηστίδη οὐ μόνον χασμάτων ἀλλὰ καὶ σφαλμάτων σπουδαίων [4] δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη.

Παραθέτω ἐνταῦθα πανομοιότυπον τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 67), ὡς καὶ μεταγραφὴν αὐτῆς μετὰ τῶν σχετικῶν συμπληρώσεων, ἔχουσαν οὕτω:

Εἰκ. 67. Πανομοιότυπον τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

ἀνακαινισμὸς τοῦ θείου δόμου τούτου· ἀνιστορίθη ἡ καλητε-
χνουργία . . . . *καμασευ* . . . . [θ]*εὸς παντοκρά*
[τωρ . . . . οἴ]*κου* [τούτ]*υ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου*
δι᾽ [ἐξόδου τοῦ πανοσιωτ]*άτου Δανιὴλ ἱ*[*ερομονάχ*]*ου βασιλεύοντος Συμεὼν*
τοῦ Π [αλαιολόγου ἅμ]*α τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ* [Ἰωάννου τοῦ Δο]*ύκα ἑξακισχιλιοστοῦ*
τοῦ ἔτους
π[ληρουμένων] *ὀκτακοσίων ἑξηκοστο*[υ] *ὀ*[γδόο]*υ περιπατούσης ἰνδίκτου*
τρισ]*καιδεκάτης.*

[1] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σ. 150 σημ. 1. Πβλ. καὶ πίν. IX.
[2] Γρηγόριος Παλαμᾶς τ. 6 σελ. 130.
[3] Actes du IV Congrès intern. des Études byzantines (X τόμος τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου) II σ. 45.
[4] Βαρὺ π. χ. σφάλμα εἶναι τὸ «ἰνδικτιῶνος ἑκκαιδεκάτης». (σ. 130).

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις διαφέρει τῆς τοῦ Ἀντωνίνου κατά τινα σημεῖα: Οὕτω π. χ. ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ μετὰ τὸ δόμου ὁ Ἀντωνῖνος ἀναγινώσκει *καί*, ἐν ᾧ τὰ σωζόμενα λείψανα δικαιολογοῦσι μᾶλλον τὴν ἀνάγνωσιν *τούτου*. Περαιτέρω ὁ Ἀντωνῖνος ἀναγινώσκει «τῇ καλιτέχνου παλάμηροι τε» ἐγὼ δὲ σαφῶς «ἡ καλη|τεχνουργία».

Ἐν τῷ 6ῳ στίχῳ μετὰ τὴν λέξιν «ἑξηκοστο» σώζεται τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ ἑνὸς ο μικροῦ, περαιτέρω δὲ τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἑνὸς υ ψιλοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γραμμάτων κενὸν εἶναι ὅσον χρειάζεται πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀριθμητικοῦ *ὀγδόου*, συνεπλήρωσα τὴν λέξιν ταύτην, δι' ἧς εὐοδοῦται καὶ ἡ τρισκαιδεκάτη ἰνδικτιών. Κατὰ ταῦτα τὸ ἔτος εἶναι οὐχὶ τὸ 1352, ὡς ὑπέθεσαν τινές[1], ἀλλὰ τὸ 1359/60. Συμπίπτει δὲ τὸ 1359 πρὸς τὴν ἐν Καστορίᾳ παρουσίαν τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευομένου βασιλέως Συμεὼν Οὔρεσι τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ἦτο κατά τινας[2] μὲν υἱὸς τοῦ κράλη τῆς Σερβίας Στεφάνου Δουσὰν καὶ Μαρίας τῆς Παλαιολογίνης, θυγατρὸς Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, κατ' ἄλλους δὲ νόθος ἀδελφὸς τοῦ Δουσάν[3]. Περὶ τοῦ Συμεὼν τούτου ὁ Muralt[4] στηριζόμενος εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ[5] καὶ εἰς τὸν Κανταχουζηνὸν[6] σημειόνει ὅτι κατέλαβεν ἐκ νέου[7] τὴν Καστορίαν καὶ ἀνεκηρύχθη βασιλεὺς τῶν Σέρβων περὶ τὸν Μάϊον ἢ Ἰούνιον τοῦ 1359. Ὡς ὅμως ἀπέδειξεν ὁ Βογιατζίδης[8], ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Συμεὼν θὰ ἔλαβε χώραν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1355 καὶ 1358 ἤτοι κατὰ τὴν τριετίαν, καθ' ἣν μόνον ἦρξεν ὁ δεσπότης τῆς Ἑλλάδος Βλαχίας καὶ Αἰτωλίας Νικηφόρος, ὅστις ἐλθὼν τὸ 1355 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἄρταν ἐξεδίωξε τὸν ἐπιβάτην τῆς ἀρχῆς, ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ Συμεὼν καὶ ἐξετόπισεν αὐτὸν εἰς Καστορίαν μετὰ τῆς Θωμαΐδος[9], ἐκεῖ δ' ἐκεῖνος ἀνεκηρύχθη ὑπό τινων Σέρβων, Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανιτῶν βασιλεύς[10].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενον υἱὸν τοῦ Συμεὼν Ἰωάννην τὸν Δούκαν, οὗτος εἶναι ὁ ἔπειτα βασιλεὺς Ἰωάννης Οὔρεσις Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας ὁ Παλαιολόγος, ὅστις τὸ 1381 εἶχεν ἤδη περι-

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile σ. 392 καὶ 450.

[2] Γρηγορᾶς XXXVII κεφ. 13.

[3] Ἠπειρωτικὰ σ. 212 (Βόννης). Jireček, Geschichte der Serben, Gotha 1911, τ. I σ. 414.

[4] Essai de chronographie byzantine τ. II St Petersbourg (1871) σ. 662.

[5] Ἔκδ. Βόννης σ. 212.

[6] 30, 22 (ἔκδ. Βόννης).

[7] Εἶχε πράγματι σταλῆ ἤδη τὸ 1356 ὡς διοικητὴς τῆς Καστορίας ὑπὸ τοῦ Δουσάν.

[8] Ἐπετ. Ἑταιρ. βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 173.

[9] Ἠπειρωτικὰ (Ἔκδ. Βόννης) σ. 212, 1.

[10] Ἠπειρωτικὰ σ. 212, 9.

βληθῆ τὸ μοναχικὸν σχῆμα[1] μετονομασθεὶς εἰς Ἰωάσαφ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμόνασεν ὁ Ἰωάσαφ ἐν Ἁγ. Ὄρει, ἔπειτα δ' ἀπέβη ὁ μετὰ τὸν Ἀθανάσιον κτίτωρ τοῦ κυρίως Μετεώρου, ἔνθα εὑρίσκετο ἤδη τὸ 1401[2]. Ἀπέθανε δ' ὁ Ἰωάσαφ κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. Ν. Βέην πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 1422-3[3] καὶ οὐχὶ τὸ 1410, ὡς ἀρχικῶς ὑπέθεσεν ὁ Hopf[4] καὶ παραδέχονται εἰσέτι ἄλλοι[5].

Περαίνοντες τὸν περὶ τῆς ἐπιγραφῆς λόγον παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἔκφρασις *ἐπιτρεχούσης ἰνδίκτου* εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ *ἰνδικτιῶνος συντρεχομένης* κλπ., ἣν εὑρίσκομεν ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1200[6].

ΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου λόγον ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς[7]. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται παριστῶσι πᾶσαι λαϊκὰ πρόσωπα—ἄνδρας, γυναῖκας καὶ παιδία «κοιμηθέντας» ἐν Κυρίῳ, ὡς μᾶς διδάσκουσιν αἱ προσγεγραμμέναι ἐπιγραφαί[8]. Θὰ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κάτωθεν τῶν εἰκόνων τούτων ὑπῆρχον οἱ τάφοι τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, οἵτινες ὅμως κατὰ γενομένην πρὸ τοῦ τοίχου σκαφὴν δὲν ἀνευρέθησαν.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῇ ἀψῖδι τῆς νοτίας πλευρᾶς εἰκονίζεται κάτωθεν τόξου ἀνὴρ ἡλικιωμένος φέρων, ὡς συνηθίζετο τότε, μακρὰν λευ-

[1] Τοῦτο συνάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1381 τῆς Μ. Μεγάλων Πυλῶν, ὅπερ τελευτᾷ διὰ τῆς φράσεως: «Ἰωάννης Οὔρεσις ὁ Παλαιολόγος, ὁ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Ἰωάσαφ μοναχὸς» (*Σακκελίων*, Κατάλογος χειρογράφων Ἐθν. Βιβλιοθήκης σ. 12).

[2] Νῖκος Βέης, Βυζαντὶς τ. Α' (1901) σ. $236^{\lambda\beta}$.

[3] Βυζαντὶς Α' σ. $236^{\lambda\vartheta}$.

[4] Ersch und Gruber, Encyklop. τ. 85 σ. 40. Chroniques grécoromanes σ. 530.

[5] Stransky, Actes du IV Congr. des Études byz. σ. 45.

[6] Λ. Πολίτης ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. 8 (1931) σ. 34.

[7] Συνηθεστάτη εἶναι, εἰς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων ἀπεικόνισις δωρητῶν ἢ θανόντων ἐνοριτῶν, οἵτινες ἐθάπτοντο εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ· ὅρα σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 290 εἰκ. 39, σ. 334 εἰκ. 43. Miljukov, Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92. Stransky, Actes du IV Congrès Intern. des Études byzant. Sofia 1934.

[8] Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμ. Ἀντωνίνου (Iz Rumelij. Πετρούπολις 1886 σ. 150 σημ. 1) εἶτα δ' ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Γερμανοῦ Χρηστίδη (Γρηγόριος Παλαμᾶς τ. 6 [1922] σ. 130) καὶ τέλος ὑπὸ τοῦ Stransky (Actes du IV Congrès Intern. des Études byzantines σ. 46) ὅστις καὶ πάλιν ἀντιγράφει τὸν Ἀντωνῖνον χωρὶς νὰ τὸν ἀναφέρῃ. Καλυτέρα ὅλων εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀντωνίνου, ἀφ' ἧς ἡ ἰδική μου ἀφίσταται μόνον εἴς τινα σημεῖα.

μένην κόμην (εἰκ. 68) κάμπτων δὲ πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιὰ χεῖρα εἰς σχῆμα δεήσεως, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς θωπεύων μικρόν, παρ' αὐτὸν ἱστάμενον παιδίον. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ μανδύαν βαθυπράσινον ἐρριμμένον ἐπὶ ποδήρους ἀνοικτοχρώμου ἐπικαμίσου (καφτὰν) ἐζωσμένου δι' ἐρυθρᾶς ζώνης, ἥτις δένεται δεξιᾷ εἰς ἅμμα (φιόγκον) [1]. Ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς ἤτοι ἐν τῷ ἡμικυκλικῷ τυμπάνῳ τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐντὸς ἐπαλλήλων ῥομβοειδῶν πλαισίων περιβαλλομένων ὑπὸ ἑξαπτερύγων ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς κάτωθεν αὐτοῦ ἱσταμένους. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη κάτωθεν τοῦ Ἰησοῦ λέγει: *ὁ ἐλεήμων*.

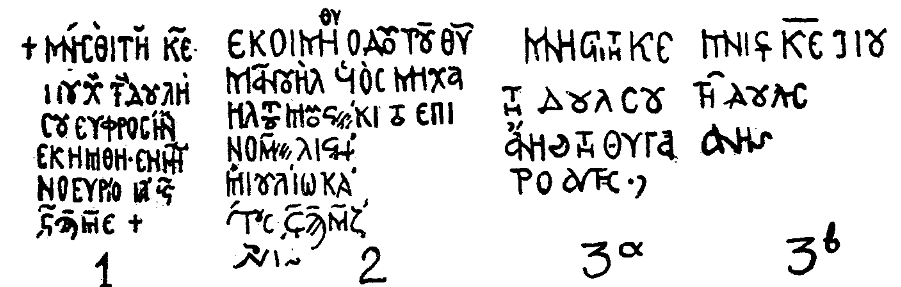
Εἰκ. 68. Τοιχογραφία ἐντὸς τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψῖδος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ταξιάρχου.

Ἀριστερᾷ τοῦ ἀνδρὸς εὕρηται ταινία κατακόρυφος κοσμουμένη διὰ συνθέτου ἑλικοειδοῦς κοσμήματος. Ἡ ὅλη ἀψὶς περιβάλλεται ὑπὸ ἑλικοειδοῦς πλέγματος φερομένου ὑπὸ δύο γραπτῶν κιόνων.

Ἡ ἐπὶ τῆς δευτέρας τυφλῆς ἀψῖδος τοιχογραφία κατεστράφη λόγῳ τοῦ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀνοίγματος θύρας, διετηρήθησαν ὅμως δύο ἐν μικρᾷ κλίμακι ἐκτελεσμέναι ἀνδρικαὶ μορφαὶ ἁγίων, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν περιβαλλόντων τὰς κεφαλὰς αὐτῶν φωτοστεφάνων. Διετηρήθη ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου εἰκὼν ἐν προτομῇ τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης.

Ἐντὸς τῆς γειτονικῆς (3ης) ἀψῖδος εἰκονίζονται κάτω δύο γυναῖκες ἤτοι δεξιᾷ μὲν μία ἡλικιωμένη, ἀριστερᾷ δὲ κοράσιον. Παρὰ τὴν δεξιὰν γυναῖκα εὕρηται ἡ ἐπιγραφή : (εἰκ. 69, 3α).

[1] Τοιαῦται ζῶναι συνηθίζονται εἰς παραστάσεις λαϊκῶν ἀνδρῶν τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου αἰ. ἐν Μακεδονίᾳ τε καὶ ἀλλαχοῦ· ὅρα σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33 (Ἀχρίδος), Vl. Petkovič, La peinture serbe du moyen-âge, Beograd πίν. 25α, Ἀ. Ὀρλάνδῳ ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΔ' σ. 483 (Λογκανίκος).

Εἰκ. 69. Πανομοιότυπα ἐπιγραφῶν τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ταξιάρχου.

Μνηστ(ιτη) Κ(υρι)ε (μ)ου | τῆ δουλης (σου) Ανης, παρὰ δὲ τὸ κοράσιον *Μνηστιτη Κ(υρι)ε | τη(ς) δουλ(ης) σου | Ἄνη(ς) καὶ τη(ς) θυγα|τρο(ς) αυτης*

Ὑπεράνω τῶν γυναικῶν εἰκονίζεται ἐπὶ ἐπαλλήλων ῥομβοειδῶν πλαισίων [1] ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον.

Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου ὀρθογωνίου πίνακος γεγραμμένου πλέον ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἐν στάσει δεήσεως ὁλόσωμος ὑψηλόκορμος δέσποινα, δεξιᾷ δ' ἐντὸς πολυγώνου πλαισίου φερομένου ὑπὸ κιονίσκου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἑξαπτερύγων ὁ Χριστός, σπεύδων πρὸς τὴν δεομένην [2] (εἰκ. 71). Ἐπιγραφὴ παρὰ τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ λέγει ΙϹ-ΧϹ *ὁ ἐλεήμων*

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ στολή, ἣν φορεῖ ἡ δέσποινα, ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ ἐσωτερικοῦ πορτοκαλόχρου ὑποκαμίσου φέροντος ἐνυφασμενα ἀνθέμια [3], καὶ ἐρυθρᾶς μετὰ μαργαριτῶν παρυφᾶς ὑπεράνω δὲ μανδύαν βαθυπράσινον, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους πεποικιλμένον δὲ διὰ λευκῶν τετραγώνων σχεδίων φερόντων ἐντὸς καὶ μεταξὺ αὐτῶν τετράφυλλα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ ὑψηλὸν προπόλωμα κοσμούμενον διὰ μαργαριτῶν καὶ κρήδεμνον καταπῖπτον ὄπισθεν ἐπὶ τῶν ὤμων (εἰκ. 71). Τὸ κάλυμμα τοῦτο (κοκόσνικ) μιμεῖται τὰ *τυμπάνια* [4], ἅτινα ἔφερον αἱ βυζαντιναὶ αὐτοκράτειραι καὶ αἱ κυρίαι τῆς αὐλῆς μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Κ/πόλεως, καὶ ἅτινα διεδόθησαν

[1] Τοιαῦτα πλαίσια συναντῶμεν συχνὰ ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, οὕτω π. χ. ἐν Dečani Vl. Petkovič, La peinture serbe du moyen-âge, Beograd 1930 πίν. 95 β Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 140, 2. (Παντάνασσα).

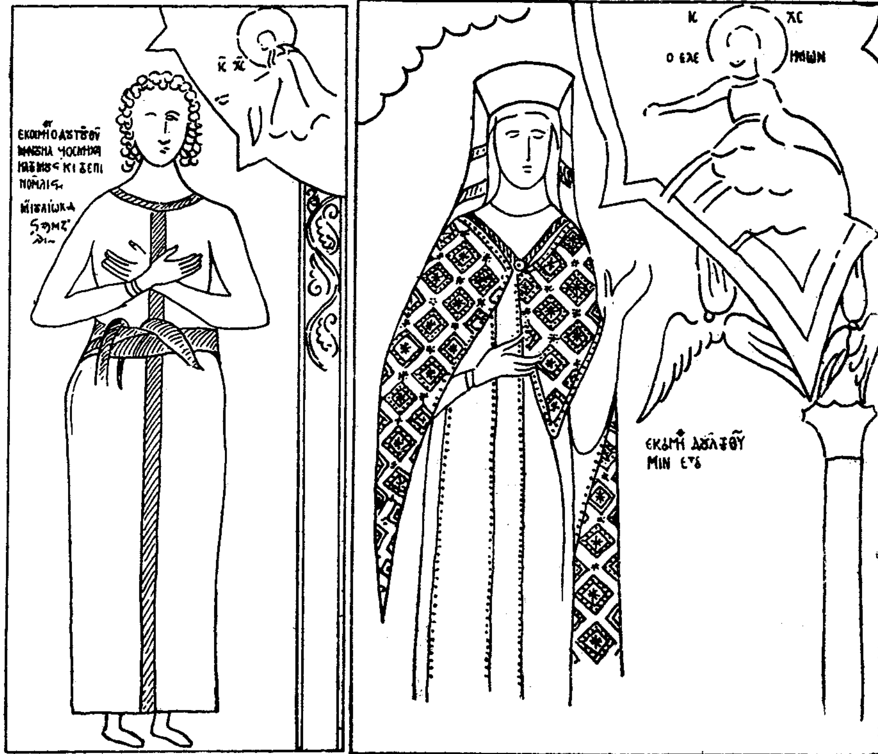
[2] Τοιαῦται παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ εἶναι συνήθεις εἰς εἰκόνας δεομένων πβλ. Strzygowski, Serb. Psalter σ. 51 εἰκ. 25 κλπ.

[3] Ταῦτα ἐκ παραδρομῆς παρελείφθησαν ἐκ τῆς εἰκόνος 70.

[4] Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance σ. 126-8. Κ. Πορφυρογεννήτου Βασ. ταξ. παράρτ. εἰς βιβλ. Ι σ. 500, Ι 41 σελ. 214, Ι 50 σ. 258, 259.

ἀργότερον καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας[1], ἔνθα ἐφέροντο ὑπὸ τῶν εὐγενῶν δεσποινῶν, οἷα βεβαίως ἦτο καὶ ἡ ἐνταῦθα εἰκονιζομένη.

Δεξιᾷ τῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ἡ δούλη τοῦ θεοῦ... μηνὶ... ετους...*

Εἰκ. 70. Προσωπογραφία τοῦ Μανουὴλ Μουστάκι.

Εἰκ. 71. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ταξιάρχου.

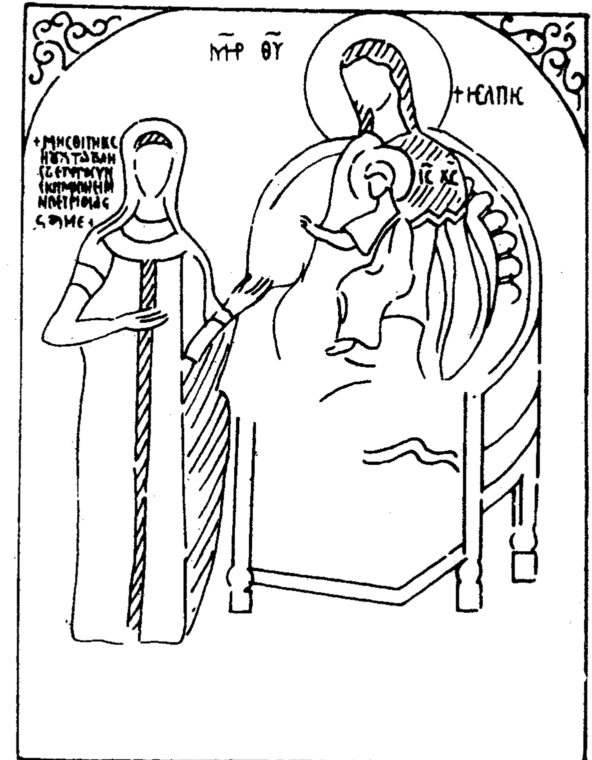
Ὁ ἑπόμενος πίναξ (διαστ. 0.65×1.48) εἰκονίζει νέον ἀγένειον (εἰκ. 70) ἱστάμενον κατ' ἐνώπιον καὶ ἔχοντα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους ἤτοι ἐν στάσει προσευχῆς. Φορεῖ ἁπλοῦν ποδήρες, ἀνοικτόχρωμον ἐπικάμισον, σχιστὸν ἐμπρὸς μὲ ἐρυθρὰς παρυφὰς καὶ ἐζωσμένον διὰ ζώνης μελαίνης. Ἡ κόμη του εἶναι οὔλη καὶ πυρρά. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικοῦ πλαισίου, ὁ Χριστὸς σπεύδων πρὸς τὸν νεανίαν. Ἀριστερὰ παρὰ

[1] Πβλ. τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἑλένης Δουσὰν ἐν Mateiča τῆς Σερβίας ὡς καὶ τὸ τῆς Μαρίας Λιβερίνας, συζύγου τοῦ σεβαστοκράτορος Ὀλιβέρ. Millet, L'ancien art serbe εἰκ. 13 καὶ 14. Βλέπε ἐπίσης ὅμοιον κάλυμμα καὶ ἐν Πρέσπᾳ Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ πόλεως τ. IV, 1 σ. 105 εἰκ. 35.

τὴν κεφαλὴν τοῦ νέου ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Μανουὴλ υἱὸς Μιχαὴλ τοῦ Μουστάκι τὸ επινομα ληστί. Μηνὶ Ιουλ[ίῳ] ς϶μζ' ινδ.*

Τὸ ἔτος 6947 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1439.

Ὁ τελευταῖος πρὸς τ' ἀριστερὰ ἤτοι ὁ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πίναξ (διαστ. 1.50×1.11) εἰκονίζει κάτωθεν τόξου δεξιὰ μὲν τὴν Παναγίαν καθημένην ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου μὲ καμπύλον ἐρεισίνωτον καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτῆς τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα (εἰκ. 72), ἀριστερᾷ δὲ γυναῖκα ὀρθίαν τείνουσαν δεητικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἡ γυνὴ φορεῖ ἐσθῆτα ποδήρη κοκκίνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἐρριμμένος μανδύας σκοτεινοτέρου χρώματος. Τὴν κόμην ἔχει λυτὴν πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

Εἰκ. 72. Προσωπογραφία τῆς Εὐφροσύνης δεομένης. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ταξιάρχου.

† Μνησθιτη κ(υρι)ε μου Χ(ριστὲ) τη δουλη σου Ευφροσυνη Εκημηθη εν μηνι Νοευριο ια' ετους ς϶με'.

Τὸ ἔτος 6945 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1436.

Κατὰ ταῦτα ἡ κατασκευὴ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἀρχαιοτέρα τοῦ ἔτους τούτου.

Πλὴν τῆς νοτίας καὶ ἡ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου εἶναι κατάγραφος. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα οἱ Ταξιάρχαι τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἤτοι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ὁ μὲν δεξιᾷ, ὁ δὲ ἀριστερᾷ τῆς θύρας εἰς ὑπερφυσικὸν ἀμφότεροι μέγεθος. Ἐκ τῶν δύο ἀρχαγγέλων ὁ μὲν Μιχαὴλ εἶναι ἐπεσκευασμένος, ὁ δὲ Γαβριὴλ παρίσταται, ὡς συνήθως, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὴν γηίνην σφαῖραν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν.

Κάτωθεν τοῦ Μιχαὴλ ἤτοι δεξιᾷ τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἓν ζεῦγος δεομένων ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν ἀνὴρ δεξιᾷ δὲ γυνὴ ὑψοῦντες πρὸς τὰ πλάγια συμμετρικῶς τὰς χεῖράς των (εἰκ. 73). Ὁ ἀνὴρ φέρει σχετικῶς βραχεῖαν κόμην καὶ γένειον φορεῖ ἐπικάμισον ποδῆρες μετὰ παρυφῆς[1] ἐσωτερικῶς δὲ χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ ζώνης φέροντα ἐνυφασμένα *ἐξέμπλια* ἤτοι λευκοὺς ἀετοὺς

Εἰκ. 73. Προσωπογραφίαι ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ταξιάρχου.

μονοκεφάλους ἐντὸς κύκλου. Τὰ ὑφάσματα ταῦτα ὠνομάζοντο εἰδικῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *ἀετοὶ* ἢ *ἀετάρια*[2]. Γενικῶς δ' εἰς τὰ ὑφάσματα ἐδίδετο συχνάκις ὀνομασία ἀπὸ τῶν διακοσμούντων αὐτὰ θεμάτων ὡς π. χ. χλαμύδες *λεοντάρια*[3].

[1] Ὁ Grabar, (Peint. religieuse en Bulgarie σ. 304) τὸ ἔνδυμα τοῦτο ταυτίζει πρὸς τὸ καββάδιον, ὅπερ ἦτο ἡ ἐπίσημος στολὴ τῶν μεγάλων δομεστίκων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος πβλ. Ebersolt, Arts somptuaires σ. 77, 122.

[2] Οἱ συνεχ. τὸν Θεοφάνη 19, 4 Γενέσιος, Βασιλ. 7, 2 Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. ταξ. I 578, 4. Ὅρα εἰκόνας σχετικὰς παρὰ Strzygowski, Serbischer Psalter σ. 116 εἰκ. 41 μετὰ δικεφάλων ἀετῶν Stanojevič-Mirkovič-Bochkovič, Manastir Manasija 1928 πίν. XX, B. Filov, Les miniatures de l'évangile de Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934, πίν. 135, Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33, Ebersolt, La miniature byz. πίν. LVIII. Σπ. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρατόρων πίν. 84, Markovič-Tatič-Markov. manastir εἰκ. 52, Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie εἰκ. 113 καὶ σ. 165 σημ. 4.

[3] Πρβ. Alb. Vogt, Le livre des cérémonies Commentaire, Paris 1935, σ. 118.

Ἡ δεξιᾷ ἱσταμένη μὲ εὐγενῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου γυνὴ φορεῖ ἐσωτερικῶς μακρὸν ἐπικάμισον μετὰ ζώνης καὶ ὑψηλοῦ λαιμοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρουν μανδύαν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φορεῖ σαρικοειδὲς κάλυμμα κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ μετώπου προβάλλει ταινία διαδήματος. Εἰς τοὺς λοβοὺς τῶν ὤτων φέρει μεγάλα κυκλικὰ σχολαρίκια.

Παρὰ τὸ ζεῦγος εἶναι προσγεγραμμένη ἐπιγραφή, ἥτις εἶναι ἐσβεσμένη[1] εἰς ἱκανὰ αὐτῆς σημεῖα. Ὡς ἔχει σήμερον ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς:

† Δεησις του δου
λου του ϑ(εο)υ Μι
. . . . . . με
γαλου βασιλεως
Α]σανη

Πρὸ δεκαετίας ὅμως ὁ ἐν Καστορίᾳ καθηγητὴς κ. Χ. Καραγκούνης ἀντιγράψας αὐτὴν ὅτε ἐσώζετο πληρέστερον ἀνέγνωσε:

† Δεησις τοῦ δου	*και της μη*
λου του ϑ(εο)υ Μιχαηλ	*τρος [αυτου] Ειρηνης*
Α]σανι υιου του· με	*Θ[εοδώρου] Κυ[ριας ΚCΤ[οριας]*
γ]αλου βασιλε[ως τὸυ	
Α]σανι	

Κατὰ ταῦτα πρόκειται πιθανώτατα ἐνταῦθα περὶ πριγκίπων ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀσάνη.

Σημειωτέον ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι ἐζωγραφημέναι ἐπὶ παλαιοτέρου στρώματος.

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ταξιάρχου ὑπάρχουσι δι' ἀκίδος κεχαραγμένα πολλὰ ἐνθυμήματα, ὧν τινα χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος. Εὑρίσκονται δ' ἐπίσης καὶ τὰ συνήθη σχέδια καραβίων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἠρέσκοντο νὰ χαράσσωσιν οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί.

Σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου εἶναι καὶ αἱ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εὑρισκόμεναι, αἵτινες, δυστυχῶς, εἶναι πολὺ ἐφθαρμέναι, λόγῳ τῆς εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐπὶ αἰῶνας. Διακρίνονται ἐντούτοις ἀμυδρῶς αἱ ἑξῆς παραστάσεις: 1) ἐν τῷ ὕπερθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας τυμπάνῳ ὁ Ἰησοῦς μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων (Ταξιαρχῶν) εἰκονιζομένων ἐν προτομῇ 2) ὑπεράνω τῆς εἰς τὸ νότιον κλῖτος ἀγούσης θύρας ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ εὐλογῶν καὶ 3) ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοίχου μέγας Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ θρόνου.

Σημειῶ δὲ ἐν τέλει ὅτι ἐν τῇ μικρᾷ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου ἱερεὺς Ζαχαρίας.

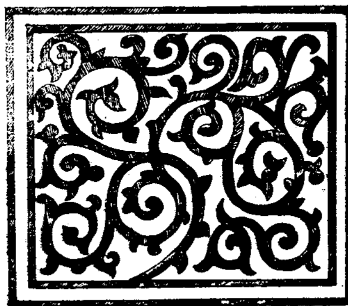
[1] Ὁ Ἀντωνῖνος καὶ οἱ λοιποὶ οὐδόλως μνημονεύουσι τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Κατὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὁμοιάζει πολὺ ὁ Ταξιάρχης πρὸς τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους· διότι εἶναι καὶ αὐτὸς τρίκλιτος, θολοσκεπής, μὲ πολὺ ὑψωμένον φωταγωγὸν, διατρυπώμενον ὑπὸ ἀραιῶν παραθύρων, ἅτινα ἐδῶ, λόγῳ τῆς μικροτέρας κλίμακος τοῦ κτηρίου, εἶναι μονόλοβα· καταλήγει καὶ αὐτὸς πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν καὶ μόνην ἡμικυλινδρικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ φέρει ὁμοίως εἰς τὰς τρεῖς ἐξωτερικὰς παρειάς του τυφλὰς διακοσμητικὰς ἀψῖδας. Στερεῖται ὅμως τοῦ μικροῦ ἀετώματος, ὅπερ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι καὶ ἔχει λιτωτέραν τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν· διότι ἀντὶ τῶν πυκνῶν >|< τῶν ἁγ. Ἀναργύρων συναντῶμεν εἰς τὸν Ταξιάρχην μόνον ἀβακωτὴν ζωοφόρον.

Ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ, ἡ χρῆσις κιόνων ἀντὶ πεσσῶν καὶ ἡ κλῖμαξ τῆς ἐκτελέσεως προσεγγίζουσι τὸν Ταξιάρχην ὄχι τόσον πρὸς τὸν ἅγ. Νικόλαον τὸν Ὀρφανὸν τῆς Θεσσαλονίκης [1]—ἡ πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοιότης εἶναι μόνον ἐξωτερική—ὅσον πρὸς τὸν ἅγ. Στέφανον (Νέαν μητρόπολιν) τῆς Μεσημβρίας [2] (ὅστις ὅμως φέρει ἐξωτερικῶς τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας) καὶ τὴν ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης [3], ἂν καὶ ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι ξυλόστεγοι καὶ μεταγενέστεροι (12ου καὶ 13ου αἰῶνος).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς, δύναται ὁ Ταξιάρχης νὰ θεωρηθῇ κατά τι μεταγενέστερος τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, λόγῳ κυρίως τῆς ἀπουσίας τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν μικροῦ ἀετώματος, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ κτίσις του πίπτει ἐντὸς τοῦ 11ου αἰῶνος.

¹ Millet, L'ecole grecque dans l'architecture byzantine σ. 30.
² A. Rachenov, Églises de Mesembria, Sofia 1932, σ. 14 εἰκ. 12 καὶ σ. 8 14
³ Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' σ. 90 εἰκ. 3.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

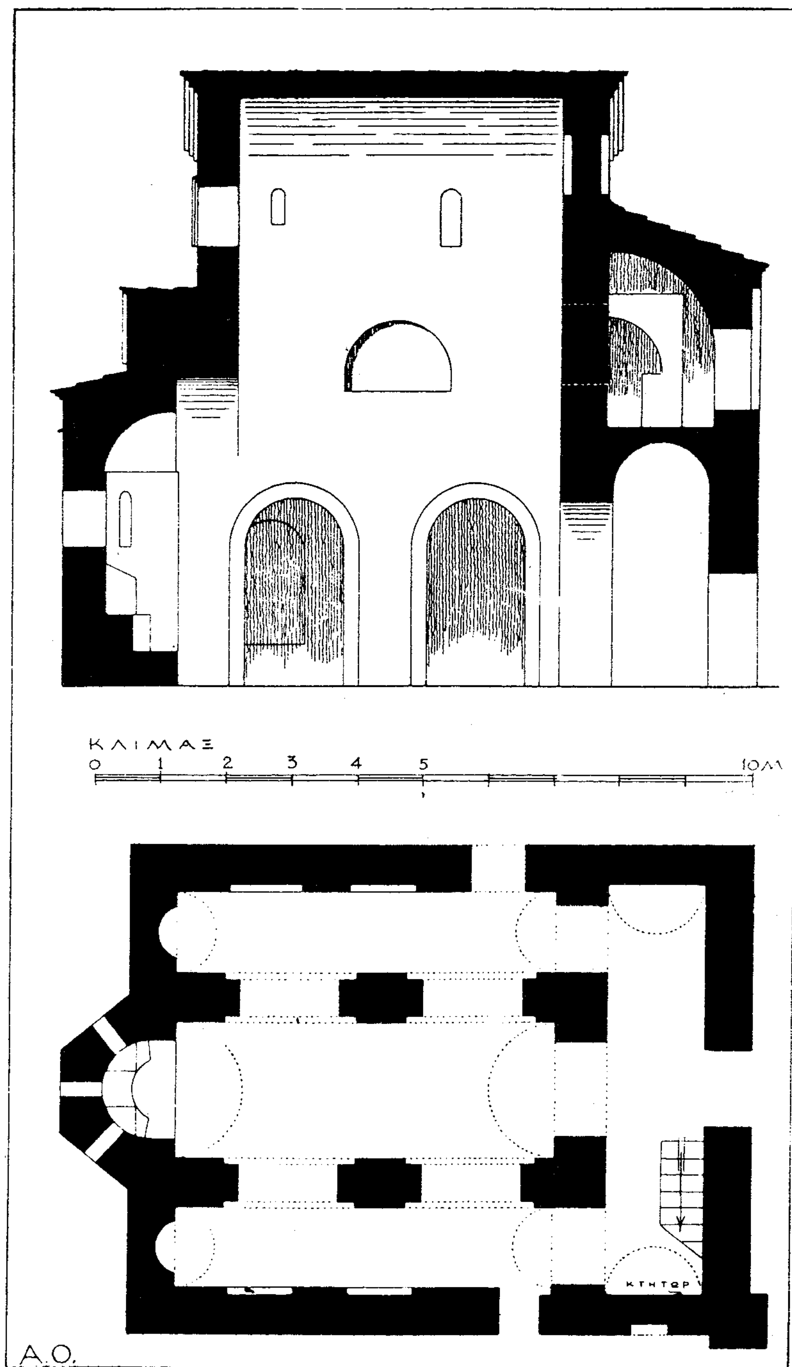
Κάτοψις (εἰκ. 74). Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ὁλικῶν διαστάσεων 9.50×7.45. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ κατὰ μῆκος τοίχων εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μὲν μέσον ἔχει πλάτος 2.05 τὰ δὲ ἄκρα 1.20. Οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι διατρυπῶνται ἑκάτερος ὑπὸ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, κλιμακωτῶν ἑκατέρωθεν. Ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπάρχουσιν ἐσωτερικῶς τυφλαὶ ἀψῖδες, δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς. Τὸ μέσον κλῖτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν μεγάλην ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καὶ ἐνταῦθα εἰς μικρὰς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, στερουμένας δὲ παραθύρων. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μέσου κλίτους σῴζεται μικρὸν κτιστὸν σύνθρονον φέρον ἐν τῷ μέσῳ τὴν διὰ τὸν ἐπίσκοπον προωρισμένην ἕδραν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λοιποὺς τρικλίτους ναοὺς τῆς Καστορίας ὁ Ἅγιος Στέφανος παρουσιάζει ἐξωτερικῶς οὐχὶ ἡμικυλινδρικήν, ἀλλὰ τρίπλευρον τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, μὲ ἓν μονόλοβον παράθυρον ἀνοιγόμενον ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς.

Ὁ νάρθηξ καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, συγκοινωνεῖ πρὸς ἕκαστον κλῖτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ φέρει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ. Διὰ κτιστῆς ἐσωτερικῆς λιθίνης κλίμακος, τοποθετημένης κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν, συγκοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτοῦ ὑπάρχοντα ὄροφον.

Τομὴ (εἰκ. 74). Τὰ κλίτη καλύπτονται πάντα δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, ἐξ ὧν πάλιν ὁ τοῦ μέσου ὑπερέχει τῶν πλαγίων κατὰ πολύ [1], δὲν φθάνει ὅμως, ὅπως ὁ τῶν πλαγίων κλιτῶν, μέχρι τῆς γραμμῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀλλ' εἶναι κατὰ 1.05 μ. ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολοίπου τμήματος καλυπτομένου διὰ χαμηλὰ τοποθετημένου ἀετώματος (ὅρα εἰκ. 74 καὶ 78).

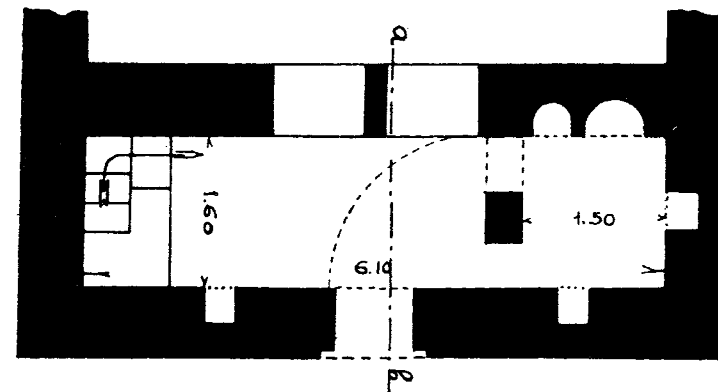
Ὁ ὑπερυψωμένος μέσος θόλος φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς μονόλοβα παράθυρα ἀνὰ δύο μὲν κατὰ τὰς μακράς, ἀνὰ ἓν δὲ κατὰ τὰς στενάς, ἐξ ὧν τὸ δυτικὸν εἶναι σήμερον πεφραγμένον λόγῳ τῆς ὑψηλὰ ἀνερχομένης στέγης τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκος [2]. Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶναι στενὰ (πλά-

¹ Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μέσου θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνέρχεται εἰς 8.95 μ.
² Ἀντὶ παραθύρου ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τυφλὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχη (εἰκ. 74).

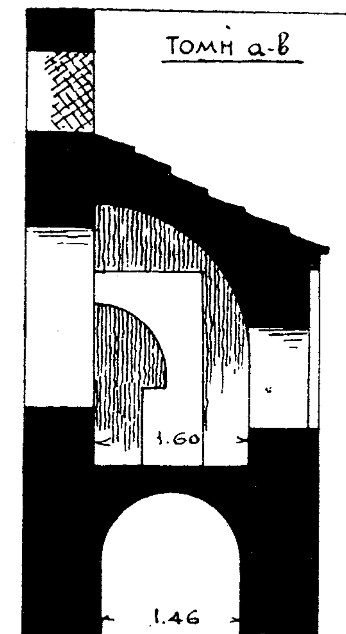
Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου.

τους 0.20 - 0.30, ὕψους 0.55 - 0.90) καὶ ἀσυμμέτρως τοποθετημένα καὶ θὰ ἦσαν ἀνεπαρκῆ διὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ ναοῦ ἂν δὲν ὑπῆρχον καὶ ἄλλα μονό-

Εἰκ. 75. Κάτοψις τοῦ γυναικωνίτου.

λοβα παράθυρα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀσυμμέτρως πρὸς τὰς τυφλὰς ἀψῖδας τοποθετημένα. Ὁ νάρθηξ στερεῖται παντελῶς παραθύρων εἰς τὸ ἰσόγειον καλύπτεται δὲ διὰ μιᾶς συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας διηκούσης ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ὁ ὄροφος, ὃν φέρει ὁ νάρθηξ, βλέπει πρὸς τὸ μέσον κλῖτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος διαιρουμένου διὰ μικροῦ πεσσοῦ εἰς δύο φῶτα (εἰκ. 75). Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὸν γυναικωνίτην ὕψος ὑπάρχουσιν ἐπί τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ φωταγωγοῦ ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις (εἰκ. 74), αἵτινες μόνον διακοσμητικὸν σκοπὸν δύνανται νὰ ἔχωσιν. Ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος καλύπτεται διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου σχήματος, ὅπερ συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς[1]. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ γυναικωνίτου εἶναι διαμορφωμένον ὡς παρεκκλήσιον (εἰκ. 75), ὅπερ οἱ ἐντόπιοι ὀνομάζουσιν ἀσκηταριό, ἴσως διότι ἠσκήτευε ποτὲ ἐν αὐτῷ καλόγηρός τις. Τὸ μικρὸν τοῦτο εὐκτήριον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου γυναικωνίτου δι' ἰσχνοῦ καὶ χαμη-

Εἰκ. 76. Τομὴ τοῦ γυναικωνίτου.

[1] Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1923 σ. 14 καὶ ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 61 σημ. 1.

λοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος ἄνω μικρὸν ἄνοιγμα σχήματος τετάρτου κύκλου, φέρει δ' ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο ἡμικυκλικὰ κογχάρια (εἰκ. 76) τὸ μὲν μεγαλύτερον (διαμ. 0.65) χρησιμεῦον ὡς κυρίως ἱερόν, τὸ δὲ μικρότερον ἀριστερὸν ὡς πρόθεσις. Μικραὶ δ' ἐπίσης ὀρθογώνιοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ ἐπὶ

Εἰκ. 77. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀγ. Στεφάνου.

τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ γυναικωνίτου, ὅστις ἐφωτίζετο διὰ μεγάλου ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένου τοξωτοῦ παραθύρου, ὅπερ, κατεστραμμένον σήμερον, ἦτο ἀρχικῶς πιθανώτατα δίλοβον.

Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις. Ὁ ἅγ. Στέφανος ἔχει τὰς ἐξωτερικάς του ἐπιφανείας πάσας ἐπιπέδους, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, ἃς φέρουσιν οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι καὶ ὁ Ταξιάρχης. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἰσόδομος, ἀλλὰ δι' ἀκανονίστων, σκληρῶν, λευκαζόντων λίθων κατεσκευασμένη. Αἱ στρώσεις χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων πάντοτε

διὰ δύο σειρῶν πλίνθων (εἰκ. 77 καὶ 78) οἱ δὲ λίθοι κατακορύφως εἴτε διὰ μιᾶς εἴτε διὰ δύο κατακορύφων πλίνθων εἴτε καὶ διὰ τοῦ σχήματος |< δεξιοστρόφου ἢ ἀριστεροστρόφου >| ἢ τέλος καὶ διὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων λοξῶς τεθειμένων· τὸ σύνθετον σχῆμα >|< εἶναι σπάνιον εἰς τὸν ἅγ. Στέφανον

Ὀδοντωταὶ ταινίαι ὑπάρχουσιν εἰς τὰ ἀετώματα, διπλαῖ δὲ σχηματίζουσι τὸ γεῖσον τῶν μακρῶν πλευρῶν· χρησιμοποιοῦνται δ' ὡσαύτως καὶ ὡς περι-

Εἰκ. 78. Ἄποψις τοῦ Ἀγ. Στεφάνου ἀπὸ Ν. Α.

βλήματα τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων διήκουσαι ἕως κάτω χωρὶς νὰ συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλας. Αἱ τελευταῖαι δ' αὗται ταινίαι ἔχουσι τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: ὅτι δὲν εὑρίσκονται, ὡς εἰς πάντας τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς [1] — καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἅγ. Στεφάνου — εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια, ἀλλ' ἐξέχουσιν αὐτῶν, ἤτοι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, κατὰ 0.10 σχηματίζουσαι τρόπον τινὰ προφυλακτικὰ τῶν παραθύρων γεῖσα (εἰκ. 78).

Τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἅγ. Στεφάνου καθιστᾷ πλουσιωτέραν καὶ ἡ παρουσία ἄλλων κεραμοπλαστικῶν στοιχείων ὡς π. χ. τῶν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν

[1] Ὁμοία διάταξις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μόνον εἰς τὸν ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ὅρα εἰκόνα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 131 εἰκ. 10.

πλευρὰν τοῦ φωταγωγοῦ δύο «ἡλίων» (διαμ.0.84) (εἰκ. 77), ὡς καὶ τῶν πηλίνων τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλακῶν, αἵτινες, κοσμούμεναι διὰ διαγωνίων χαραγῶν [1], ἐπενδύουσι τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων (εἰκ. 77) καὶ σχηματίζουσι μίαν συνεχῆ ζῳφόρον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ [2] ὡς καὶ κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ [3] (εἰκ. 77). Αἰσθητικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἁγ. Στεφάνου βλάπτει ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος, ὅστις ὑψούμενος ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη πνίγει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ φωταγωγοῦ, ὅστις ἔχει ἐνταῦθα τὴν περισσότερον πρὸς τρουλλοκαμάραν πλησιάζουσαν μορφὴν ἐξ ὅλων τῶν τρικλίτων ναῶν τῆς Καστορίας, λόγῳ κυρίως τοῦ περιορισμοῦ τοῦ μήκους του διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν χαμηλοῦ ἀετώματος.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου αἱ μὲν τῶν ἄνω μερῶν διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει, αἱ δὲ τοῦ ἰσογείου, ἐπανειλημμένως διὰ κακῶν ὑλικῶν ἐπισκευασθεῖσαι, ἔχουσιν ἀλλοιωθῆ καταστᾶσαι δυσδιάκριτοι. Τοῦ ἱεροῦ οἱ τοῖχοι ἔχουσι πρὸς τούτοις καὶ ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου, διακρινομένης μόνον ἐν τῇ προθέσει ὁλοσώμου μορφῆς ἁγίου δεομένου, πιθανώτατα τοῦ Ἁγ. Στεφάνου.

Ἐκ τῶν ὀλίγων εἰς τὸ ἰσόγειον διατηρουμένων τοιχογραφιῶν ἀναφέρω τὰς ἑξῆς: ἐπὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ τέμπλον νοτίου πεσσοῦ παράστασιν καλυπτομένην σήμερον διὰ μεγάλης νεωτέρας φορητῆς εἰκόνος κάτωθεν τῆς ὁποίας διασώζεται ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *Δεησις του δουλου του θεου Κωνσταντινου και της σινβηου αυτου Αννης*. Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς βασιλείου πύλης σώζεται ὡραία κεφαλὴ στυλίτου τινὸς ἁγίου παρ' αὐτὴν δ' αἱ εἰκόνες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ἀπέναντι αὐτῶν αἱ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου τῆς πύλης αἱ εἰκόνες τῶν Ἁγίων Χριστοφόρου καὶ .... *μανητος*. Κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν βλέπουσαν παρυφὴν τοῦ τόξου τῆς βασιλείου πύλης σώζονται ὄρθιαι τινὲς μορφαὶ τείνουσαι πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιάν των χεῖρα· εἰκάζω δ' ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εὐθὺς ὑπεράνω θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις, ἧς μέρος ἀπετέλουν αἱ εἰρημέναι μορφαί. Εἰς τὸν νάρθηκα ἔχομεν ἑκατέρωθεν τῆς βασιλείου πύλης ἀφ' ἑνὸς τὸν Χριστὸν ἐν μέσῳ ἀγγέλων ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Παναγίαν φέρουσαν τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ἐφ' ὅλου δὲ τοῦ μήκους τῆς κυλινδρικῆς ὀροφῆς παραστάσεις οὐρανίων δυνάμεων.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιαι εἶναι δύο τοιχογραφίαι εἰκονίζουσαι ἁγίους μετὰ λαϊκῶν εὑρισκόμεναι δ' ἀμφότεραι ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ ἰσογείου. Ἡ μία τούτων εὕρηται εἰς τὴν δευτέραν ἀπ' ἀνατολῶν τυφλὴν ἐσωτερικὴν ἁψῖδα, εἶναι δὲ δυστυχῶς λίαν ἐπεσκευασμένη· εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα δεξιᾷ μὲν ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν καὶ συνοδευομένη ἑκατέρωθεν ὑψηλὰ ἀπὸ δύο ἀγγέλους ἐν προτομῇ, ἔχοντας τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ (ἐπὶ τοῦ πεδίου εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ ΜΡ-ΘΥ *ἡ Γουργοεπήκοως*) κάτω δ' ἀριστερᾷ, εἰς μικροτέραν κλίμακα, πεσμένος εἰς προσκύνησιν ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνος, (εἰκ. 79) ὡς μᾶς ἐξηγεῖ ἡ κάτωθεν διὰ μελανοῦ χρώματος γεγραμμένη, ἔμμετρος ἐν μέρει, ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

Δέησιν προσαγω σοι αγνη Παρθεναι
εξ ολης της ψυχης προς σε τω α
γόνοι κλινας Γεωργιος ο ελαχιστος και σος
ἱκέτης πονα δην πεδος του Βαριβύλυ
εργ(ον) Αθανασηου ιερεος ετος ,ςωμς'

Εἰκ. 79. Ὁ ἀφιερωτὴς προσκυνῶν τὴν Θεοτόκον.

[1] Μία ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα φέρει ἐγχάρακτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ὄρπηκες. Ὅμοιαι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας (Κουμπελίδικη, Ἅγ. Νικόλαος Κασνίτζη, κλπ.) ὡς καὶ εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἠπείρου (ἄνω Λαμπόβου Κοίμησις Θεοτόκου Β ε ρ σ ά κ η ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α).

[2] Ἡ τῆς βορείου πλευρᾶς καταστραφεῖσα συνεπληρώθη δι' ἀκανονίστων λίθων.

[3] Διατηροῦνται ἐκεῖ εἰσέτι 2 πήλιναι πλάκες ἀλλ' εἶναι σαφὴς ἡ κοίτη, ἐφ' ἧς εἶχον τεθῆ αἱ πλάκες τῆς ζῳφόρου ταύτης.

Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν δωρητής, οὗτινος ἡ στάσις εἶναι λίαν συνήθης καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα καὶ προγενέστερα ἔργα [1], ὠνομάζετο Γεώργιος, ὁ δὲ ζωγράφος τῆς εἰκόνος Ἀθανάσιος, τυγχάνων ἅμα — ὅπερ συνηθέστατον — καὶ ἱερεύς. Δυσκολίαν γεννᾶ ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἑρμηνεία τοῦ $4^{ου}$ στίχου *πονα δην πεδος του Βαριβιλη*, ὅστις κατ᾽ ἐμὲ θὰ πρέπει ἴσως ν᾽ ἀναγνωσθῇ *πόν(ημα)· δ᾽ ἦν παιδὸς τοῦ Βαρυβίλη*· ἀλλ᾽ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διερωτᾶται τις πῶς ἀφ᾽ οὗ

Εἰκ. 80. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τοῦ κτίτορος.

ἡ εἰκὼν ἦτο πόνημα τοῦ υἱοῦ τοῦ Βαρυβίλη ἦτο συνάμα καὶ ἔργον τοῦ ἱερέως Ἀθανασίου; Τὸ πρᾶγμα εὐοδοῦται ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος ἦτο υἱὸς Βαρυβίλη [2].

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ,ϛωμϛ´ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1338 ἡ τοιχογραφία ἑπομένως αὕτη εἶναι τοῦ α´ ἡμίσεος τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος, εἰς ἣν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἀναχθῇ πιθανώτατα καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸν νάρθηκα, κάτωθεν τῆς στενῆς εἰς τὸν ὄροφον ἀναγούσης κλίμακος, ἀπεικονιζομένη τοιχογραφία, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη καὶ μεταβαίνομεν.

[1] Παράβαλε τὸν ναύαρχον τῆς Μαρτοράνας τοῦ Παλέρμου (Colasanti, Arte bizantina in Italia πίν. 34), τὸν ἡγούμενον ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1932 σ. 153) τὴν Παλαιολογῖναν Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 10 σ. 45 κλπ.).

[2] Ἡ ἐπιγραφὴ ἐξεδόθη ὑπό τε τοῦ Ἀντωνίνου, (Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (Ρωσ.) σ. 152 σημ. 1 καὶ τοῦ Γερμ. Χρηστίδη Γρηγ. Παλαμᾶς τ. VI (1922) σ. 130 καὶ τοῦ Stransky, Actes du IV Congrès des Études byz. σ. 46, ὧν τινὲς μὲν δὲν ἀνέγνωσαν τὸν $4^{ον}$ στίχον ἄλλοι δὲ παρέλιπον νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ *πονάδην*.

Ἡ παράστασις (εἰκ. 80) εἰκονίζει ἄνδρα προκεχωρημένης ἡλικίας ἀσκεπῆ, γενειοφόρον, μὲ γρυπὴν τὴν ῥῖνα καὶ μεγάλους ἐκφραστικοὺς ὀφθαλμούς, ὅστις κύπτων ἐλαφρῶς, προσφέρει ὁμοίωμα ναοῦ εἰς τὸν ἔναντι αὐτοῦ δεξιᾷ ἱστάμενον ὄρθιον, ἐν στολῇ διακόνου ἅγ. Στέφανον, ὅστις καὶ εὐλογεῖ τὸν προσφέροντα. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τῆς συνήθους παραστάσεως δωρητοῦ, οὗτινος τὸ ὄνομα μανθάνομεν ἐκ τῆς προσγεγραμμένης διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους τῆς εἰκόνος ἐπιγραφῆς ἐχούσης οὕτω: (εἰκ. 81)

Εκοιμηθη ὁ δου|λος του θ(εο)ῦ Θεοδωρος
ιερευς ο Λυ|μνεωτης
[μηνὶ] *Ιαννουαρί[ῳ* ἔτους...] [1].

Τόσον ἡ θέσις ἐν ᾗ εὕρηται ἐζωγραφημένη ἡ εἰκών, ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦσι σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα εἶχε ταφῇ ὁ δωρητὴς Θεόδωρος Λυμνεώτης [2], ὅστις, περιέργως, φέρει τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὄνομα καὶ ἐπώνυμον πρὸς τὸν δωρητὴν τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται ὡς ἱερεύς. Πρόκειται ἆρα γε περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἱερωθέντος ἀργότερον, ἢ περὶ ἄλλου ὁμωνύμου; Δυστυχῶς δὲν περιεσώθη τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Λιμνεώτου· ἐκ τῆς τεχνοτροπίας ὅμως τῆς εὐτυχῶς ἀθίκτου διατηρηθείσης προσωπογραφίας τοῦ δωρητοῦ (εἰκ. 80) ἤτοι τῆς ζωντανῆς ἀποδόσεως τῶν χαρακτηριστικῶν, τῶν λίαν μελετημένων φωτοσκιάσεων τοῦ προσώπου, τῆς λεπτολόγου ἀποδόσεως τῶν τριχῶν, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἔργον τοῦ $14^{ου}$ ἢ τὸ πολὺ τοῦ τέλους τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος. Ὁ εἰκονιζόμενος ὅμως δωρητὴς δὲν εἶναι ὁ πρῶτος κτίτωρ τοῦ ναοῦ — οὗτινος ἡ κτίσις ἀνέρχεται εἰς τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα — ἀλλὰ πιθανώτατα ὁ δαπανήσας διὰ τὴν δευτέραν τοιχογράφησιν αὐτοῦ.

Εἰκ. 81. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἤτοι τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ. Εἰς τρεῖς ζώνας διαιροῦνται αἱ ἄνωθεν τῶν πεσσοστοιχιῶν τοιχογραφίαι· ἐκ τούτων ἡ κατωτάτη, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ γυναικωνίτου, περιλαμβάνει σκηνὰς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, ἡ δευτέρα σειρὰν προφητῶν καὶ ἡ τρίτη, ἐκτεινομένη κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας, παριστάνει τὸν Χριστὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας.

[1] Ἡ σπουδαιοτάτη ἐπιγραφὴ αὕτη διέλαθε περιέργως πάντας τοὺς δημοσιεύσαντας τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καστορίας.

[2] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ ἐντοπία παράδοσις ἀναφέρει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου εὑρέθη τάφος ἀποδιδόμενος εἰς τὸν κτίτορα πβλ. Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 131.

Αἱ παραστάσεις τῆς κατωτάτης ζώνης ἔχουσι τοῦτο τὸ ἰδιάζον: ὅτι εἶναι συντεθειμέναι εἰς μεγάλην κλίμακα, τούτου δ' ἕνεκα καὶ ὀλίγαι εἶναι καὶ εἰς μίαν μόνον σειρὰν τεταγμέναι, ἐν ᾧ, ὡς εἴδομεν, καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην ἔχομεν δύο σειράς, ἑπομένως περισσότερα θέματα ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐκτελεσμένα.

Ἓξ ἐν συνόλῳ θέματα εἰκονίζονται ἐν τῇ κάτω ζώνῃ, ὧν ἀνὰ ἓν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἢ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τοῦ φωταγωγοῦ καὶ ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν. Χρονολογικῶς τὰ θέματα ἄρχονται καὶ ἐνταῦθα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου, ἔνθα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, συνεχίζονται εἶτα ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου μὲ τὴν Γέννησιν καὶ τὴν Ὑπαπαντήν, προεκτείνονται μὲ τὴν Ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου καὶ τερματίζονται μὲ τὴν Βαϊοφόρον καὶ τὴν Ἀνάστασιν εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Οὐδόλως λοιπὸν περιλαμβάνονται εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον αἱ σκηναὶ τοῦ πάθους πλὴν τῆς Σταυρώσεως, ἥτις, ὡς εἴδομεν, εἰκονίζετο χαμηλότερον ὑπὲρ τὴν βασίλειον πύλην.

Ἡ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἰδιάζον. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μόλις καταπτὰς ἐξ οὐρανοῦ εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν ἀπέναντι, ἐντελῶς κατενώπιον ἱσταμένην Παρθένον, ἥτις ὀρθία πρὸ τοῦ σκάμνου της, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἠλακάτην ἐν ᾧ ὑψώνει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω.

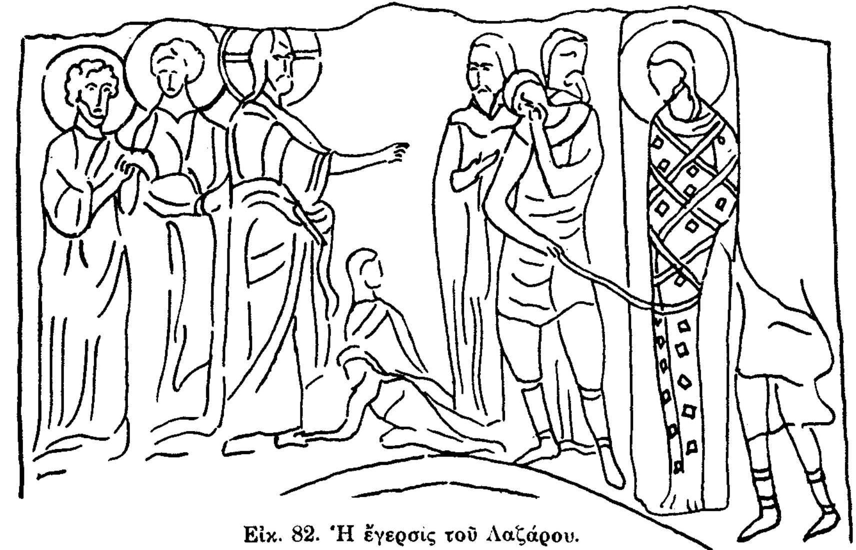
Ἡ γειτονικὴ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν σπηλαίου, τὸ θεῖον βρέφος, ὅπερ φωτίζει ὁ ἀστὴρ τῆς Βηθλεὲμ καὶ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Παραπλεύρως ἡ Θεοτόκος ἐξηπλωμένη φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν. Ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται τρεῖς ἄγγελοι διευθυνόμενοι πρὸς τὸ σπήλαιον, κάτωθεν δ' αὐτῶν πεζοὶ οἱ τρεῖς μάγοι φέροντες τὸ περσικὸν κορυμβοειδὲς πιλίδιον καὶ κρατοῦντες τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα κυλινδρικὰ κιβώτια. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος παρίσταται ἄγγελος Κυρίου ἀναγγέλλων τὸ θαῦμα εἰς τοὺς ποιμένας, οἵτινες εἶναι δύο: εἷς νεαρός, καθήμενος ἄνω ἐπὶ βράχου καὶ αὐλῶν καὶ εἷς γηραιὸς κάτω φορῶν μηλωτὴν καὶ εἰκονιζόμενος ὄρθιος μεταξὺ τῶν προβάτων του. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος παρίσταται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, δεξιᾷ δὲ τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου, ὅπερ φροντίζουσιν ἡ μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη.

Ἡ ἀκολουθοῦσα παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ κάτωθεν κιβωρίου [1] τὸν ἱερέα Συμεὼν κρατοῦντα εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ὅπερ τείνει τὰς χεῖρας πρὸς τὴν ἀριστερᾷ ἱσταμένην καὶ

[1] Τοῦτο παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (Βασ. Τάξ.) συχνὰ ὀνομάζεται προσφυέστατα *καμελαύχιον* πβλ. I σ. 66, ξν, 120, ϡκ, 170, κ. (ἔκδ. Vogt), εἰς δὲ τὴν Ἑρμηνείαν *κουβούκλιον*.

προσβλέπουσαν αὐτὸ μητέρα του, ὄπισθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωσὴφ κρατῶν ζεῦγος τρυγόνων. Δεξιᾷ τοῦ Συμεὼν εἰκονίζεται ἡ γηραιὰ προφῆτις Ἄννα, ἥτις τὴν μὲν δεξιὰν ὑψώνει εἰς προφητικὴν χειρονομίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἱλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *τοῦτο τὸ πεδίον οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσεν*. (Λουκ. β', 22-38).

Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, ὕπερθεν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου εἰκονιζομένη Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, (εἰκ. 82) ἔχει τὰ πρόσωπα

Εἰκ. 82. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.

κατανεμημένα εἰς δύο ὁμάδας: μίαν ἀριστερᾷ μὲ τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὸν Λάζαρον, ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν, — τοῦ ἀγενείου Θωμᾶ [1] καὶ τοῦ Πέτρου — καὶ προσκυνούμενον ὑπὸ τῆς Μάρθας καὶ τῆς Μαρίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν Μάρθα εἶναι πρηνής, ἡ δὲ Μαρία γονατιστὴ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Λάζαρον, καὶ μίαν δεξιᾷ μὲ τὸν νεκρὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μνημείου περιτετυλιγμένον μὲ τὰς κειρίας, ὧν τὸ ἄκρον κρατεῖ μία ἀριστερᾷ πρὸ τοῦ μνημείου ἱσταμένη ἀνδρικὴ μορφὴ φέρουσα τὴν χεῖρα εἰς τὴν ῥῖνα ἵν' ἀποφύγῃ τὴν ἀναδιδομένην δυσοσμίαν, ἐν ᾧ ἄλλη μορφή, ἡμικατεστραμμένη, ἱσταμένη δεξιᾷ τοῦ μνημείου, θὰ ἐκράτει πιθανῶς τὴν πλάκα, ἥτις ἔφρασσε τὸ μνημεῖον. Οἱ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μνημείου ἄνδρες φέρουσι βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα.

[1] Ἡ εἰς τὴν ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου παρουσία τοῦ Θωμᾶ βεβαιοῦται ἐξ ἐπιγραφῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας. Ὅταν ὁ Ἰησοῦς ἐδήλωσεν, ὅτι πορεύεται ἵνα «ἐξυπνήσῃ τὸν Λάζαρον», ὁ Θωμᾶς ἐκ πάντων τῶν μαθητῶν ἀνεφώνησεν «ἄγωμεν καὶ ἡμεῖς ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ» (Ἰωάν. ια', 16).

Πλὴν ὅμως αὐτῶν εἰκονίζονται παραπλεύρως καὶ ὄπισθεν τοῦ κρατοῦντος τὰς κειρίας δύο ἄλλαι ἀνδρικαὶ μορφαὶ μὲ μακρὰ ἱμάτια καὶ χιτῶνας καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ λευκὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Εἶναι Ἰουδαῖοι παριστάμενοι εἰς τὸ θαῦμα. Ἐκ τούτων ὁ μὲν προσβλέπει τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ὁ ἄλλος φέρει πρὸ τῆς ῥινὸς τὸ μανδήλιον του.

Ἡ ὅλη παράστασις εἶναι συντεθειμένη καθ' ἁγνῶς βυζαντινὰ πρότυπα. Ἐν πρώτοις ἔχει μεγάλην λιτότητα· διότι ἐλαττώνει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς τὸ θαῦμα παρισταμένων προσώπων. Ἔπειτα παρουσιάζει τὰς δύο ἀδελφὰς ἀνομοίως προσκυνούσας τὸν Κύριον καὶ τέλος τὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τῆς θύρας τοῦ μνημείου, ἐν ᾧ οὗτος ἀργότερον ἐν Μακεδονίᾳ εἰκονίζεται ἐντὸς σαρκοφάγου [1].

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δύο παραστάσεων ἡ Βαϊοφόρος ἔχει τὸν συνήθη τύπον μὲ τὸν Ἰησοῦν ἐν τῷ μέσῳ καθήμενον ἐπὶ τεφροῦ πώλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν καὶ πρὸ αὐτοῦ τοὺς Ἰουδαίους ἱσταμένους πρὸ τῆς πύλης τῆς Ἱερουσαλήμ, καθ' ὃν χρόνον ἄλλα μὲν μικρὰ παιδία παρακολουθοῦσι τὴν σκηνὴν ἀναρριχωμένα ἐπὶ δένδρων ἄλλα δὲ στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των πρὸ τοῦ ζῴου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι κυρίως ἡ τελευταία παράστασις τοῦ βορείου τοιχώματος, ἥτις εἰκονίζει τὴν *Ἀνάστασιν* (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ πατῶν ἐπὶ τῶν τεθραυσμένων καὶ χιαστὶ παριστωμένων πυλῶν τοῦ Ἅδου, ἵσταται κατ' ἐνώπιον, τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του δηλούσης μόνον ἐλαφρὰν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν. Ἐνδεδυμένος ὁλόλευκα κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς μέγαν σταυρὸν (τῆς Σταυρώσεως) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει μὲ ἤρεμον κίνησιν τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου ἐν ἧ παρίσταται μέχρι τοῦ στήθους κεχωσμένος. Ὄπισθεν τοῦ Ἀδὰμ εἰκονίζεται ἡ Εὔα τείνουσα ἐν ἱκεσίᾳ πρὸς τὸν Σωτῆρα τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖράς της, ὄπισθεν δὲ πάλιν τῆς Εὔας εἰκονίζεται ἡ νεαρὰ μορφὴ τοῦ Ἄβελ φέροντος φωτοστέφανον καὶ κρατοῦντος ποιμενικὴν ῥάβδον. Αἱ τρεῖς μορφαί: Ἀδάμ, Εὔας καὶ Ἄβελ εἶναι διατεταγμέναι μὲ κλίσιν 45°, ἡ μία ὄπισθεν τῆς ἄλλης, προβάλλονται δ' ἐπὶ ἀποκρήμνου βράχου. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάρχει δεξιᾷ ἄλλη πάρισος εἰκονίζουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς δύο προφητάνακτας, φέροντας τὰ στέμματά των καὶ ἐξερχομένους ὁμοίως ἀπὸ σαρκοφάγου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν Πρόδρομον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ εὐλογοῦσα χείρ του. Καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ὁμὰς προβάλλεται ἐπὶ ὑψηλοῦ ὄπισθεν βράχου.

Ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ περιγραφείσῃ παραστάσει ἐξαίρεται κυρίως ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἰκονίζεται μὲ μεγαλειώδη, ἤρεμον κατ' ἐνώπιον

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 237.

στάσιν τονίζων τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος. Ἡ ὅλη σύνθεσις ἀφ' ἑτέρου εἶναι εἰς ἄκρον ἁπλοποιημένη περιοριζομένη εἰς μέσα λιτὰ καὶ ὑποβλητικά, ἵνα ἐκδηλώσῃ τὴν διὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ λύτρωσιν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Οὕτω π. χ. ἀντὶ τοῦ προσωποποιημένου καὶ ἀλυσοδέτου Ἅδου, μόνον τὰ χιαστὶ τεθειμένα θυρόφυλλα τῆς πύλης ὑποδηλοῦσι τὸν τόπον τῆς δράσεως. Οἱ χοροὶ

Εἰκ. 83. Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναστάσεως.

τῶν ἐν τῷ Ἅδῃ δικαίων ὡς καὶ ἄλλαι ἀφηγηματικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ θέματος παραλείπονται. Τοιαύτη αὐστηρὰ σύνθεσις ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς χρόνους προγενεστέρους τοῦ 14ου αἰῶνος, καθ' ὃν ἐπικρατεῖ ὁ νατουραλισμός, ἡ γραφικότης καὶ ἡ δραματικὴ συγκίνησις. Πρέπει διὰ ταῦτα ἢ νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἔργον ὡς ἀρχαιότερον (12ου ἢ 13ου αἰῶνος) ἢ νὰ δεχθῶμεν μίμησιν παλαιοτέρων αὐστηρῶν προτύπων μὲ νεωτέραν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, πρᾶγμα ὅπερ συχνὰ παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνταῦθα εἰκονιζομένην μορφὴν τοῦ Ἄβελ αὕτη, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μικρογραφίας τοῦ 11ου αἰῶνος[1], εὕρηται καὶ ἀργότερον εἰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγ. Ὄρους[2].

Ὑπεράνω τῶν εὐαγγελικοῦ κύκλου παραστάσεων εἰκονίζονται οἱ Προφῆται. Ἐνδεδυμένοι τὴν συνήθη ἀρχαίαν στολὴν διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς χειρονομοῦσι διὰ δὲ τῆς ἑτέρας κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένα ἀποσπάσματα προφητειῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κάτωθεν εἰκόνα. Ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς Ν. Α. γωνίας συναντῶμεν τοὺς ἑξῆς προφήτας:

1) *Δαβίδ.* Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου του ἡ ἐπιγραφή:
Ἄκουσον θύγατερ καὶ ἴδε καὶ κλῖνον
τὸ οὖσον καὶ ἐπηλάθου [τοῦ λαοῦ σου καὶ
τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου] (Ψαλμ. μδ΄, 11)

2) *Ἀββακούμ* (;). Ἐπιγραφή:
Ἐξ ὄρους κατασκοίου λόγε ὁ προφήτης
[πιθανῶς: ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος]
(Προσευχ. Ἀμβακούμ. στ. 3).

3) *Σολομών.* Ἐπιγραφή:
Πολαὶ θηγατέρες ἐπίησαν δήναμην πολαὶ
ἐκτή[σαντο πλοῦτον]
(Σολομ. Παροιμ. κθ΄, 29).

4) *Ναούμ.* Ἐπιγραφή:
Καταβίσετε Κ(υριο)ς ὁσί ὑετὸς ἐπὶ πόκον
(Ψαλμ. οα΄, 6).

5) *Σοφονίας.* Ἐπιγραφή:
Τάδε λέγει Κ(υριο)ς· ὑπόμεινόν με εἰς ἡμέ-
ραν [ἀναστάσεώς μου]
(Σοφονίας γ΄, 8).

6) *Ἰεζεκιήλ.* Ἐπιγραφή:
Ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα
(Ἰεζεκ. μγ΄, 27).

Οἱ ἑπόμενοι δύο προφῆται: 7) *Ἀαρὼν* καὶ 8) *Ζαχαρίας* εἰκονίζονται ὑπεράνω καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου. Οὗτοι ἀντὶ εἰληταρίου κρατοῦσι θυμιατήρια διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον, βεβαίως λόγῳ τοῦ ὅτι ἦσαν καὶ ἱερεῖς.

[1] Π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλλην. εὐαγγελίῳ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων H. O[mont], Evangiles avec peintures byz. du XIe s. de la Bibl. Nationale I πίν. 53, ἔνθα ὁμοίως ὁ Ἄβελ φέρει φωτοστέφανον.

[2] Μονὴ Βατοπεδίου Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures, Paris 1916 πίν. 92.

Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς προφῆται:

9) *Μωϋσῆς.* Ἐπιγραφή:
Ἐλάλησεν Κ(ύριο)ς πρὸς Μωσὶ ἐνώπιος ἐνωπίῳ.
(Ἐξόδ. λγ΄, 11)

10) *Ἰωήλ.* Ἐπιγραφή:
Τάδε λέγει Κ(ύριο)ς τὰ τέκνα Σιὸν χέρετε
καὶ ἐφρέν (εσθε).
(Ἰωὴλ β΄, 23)

11) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:
. . . . *της*

12) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:
τὸν] Θεὸν ἐκσουθενίκατε
(Κι. ι΄, 19)

13) *Δανιήλ.* Ἐπιγραφή:
καὶ πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς] *χόματι ἐγερθήσονται.*
(Δανιὴλ ιβ΄, 2)

14) . . . . . . Ἐπιγραφή:
. . . . . *νεσ ελοφι*

Ἡ ὑπεράνω τῶν προφητῶν τελευταία ζώνη εἰκονίζει, ὡς εἴπομεν, τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλων εἰς τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας (εἰκ. 83) ἤτοι ἀνατολικῶς μὲν ὡς *Ἐμμανουήλ*, δηλαδὴ νέον ἀγένειον, ἁπλῶς ἐνδεδυμένον εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα κύλινδρον (rotulus) — ἐν τῷ μέσῳ ὡς *Παλεὸν τῶν ἡμερῶν*, ἤτοι ὡς γέροντα πολιόν, περιβεβλημένον λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ὁμοίως εὐλογοῦντα καὶ τέλος πρὸς δυσμὰς ὡς *Παντοκράτορα*, ἤτοι ὡς τέλειον ἄνδρα μὲ βαθύχρωμον στολὴν καὶ χειρονομίαν εὐλογίας. Ἡ τελευταία ὅμως αὕτη παράστασις ἔχει δυστυχῶς πολὺ βλαβῆ ἐκ τῆς ὑγρασίας.

Ἡ παράθεσις εἰκόνων τῶν τριῶν «ἡλικιῶν» τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι συνήθης· ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συναντῶμεν ἑκάστην τούτων ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ ἀλλὰ κεχωρισμένως ἤτοι εἰς διάφορα αὐτοῦ σημεῖα[1].

Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν παρίσταται ἐνταῦθα οἷον ὡραματίσθη αὐτὸν ὁ Δανιὴλ (ζ΄, 9): «καὶ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐκάθητο καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιὼν καὶ ἡ θρὶξ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρόν». Εἶναι ταὐτοχρόνως ὁ θεὸς πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς ἀνθρώπου, οἷον διεῖδεν αὐτὸν ἐν τῇ ἀποκαλύψει του ὁ ἅγ. Ἰωάννης γράφων (Ἀποκ. Α΄, 14): «Ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ

[1] Οὕτω π. χ. ἐν Ὁμορφῃ Ἐκκλησιᾷ Ὀρλάνδος, Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921 σ. 27, 31, 32, 33 καὶ ἀλλαχοῦ.

καὶ αἱ τρίχες λευκαὶ ὡσεὶ ἔριον λευκὸν ὡσεὶ χιών». Ἐν τούτοις κατὰ τῶν εἰκονιζόντων τὸν Χριστὸν ὡς γέροντα ἐξηγέρθησάν τινες, ἐν οἷς καὶ ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόδουλον Κιονίτην γράφει [1]: Τινές ὑπέκρουσαν ὅτι παρὰ τὸ δέον πράττει ἡ ἁγιωσύνη σου... καὶ κατητιῶντο, ὅτι αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀγγέλους γηραλέους ἀνιστόρησες».

Εἰκ. 84. Τριπλῆ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἐμμανουήλ, Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ Παντοκράτορος.

Ἀπομένει ἤδη νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν, αἵτινες διετηρήθησαν ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ νάρθηκος, ὅστις βεβαίως ἐχρησίμευεν ὡς γυναικωνίτης. Τούτου, ὡς ἤδη εἴπομεν, τὸ νότιον τμῆμα, ἀποχωρισθὲν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος διὰ χαμηλοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος, χάριν φωτισμοῦ, τεταρτοκύκλιον ἄνοιγμα, διεσκευάσθη ὡς παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης καὶ προθέσεως· φαίνεται δ' ὅτι οὐ μόνον τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ ἄνω ὄροφος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἁγ. Ἄνναν· διότι αὕτη ὁτὲ μὲν βαστάζουσα, ὁτὲ δὲ θηλάζουσα τὴν μικρὰν Παναγίαν εἰκονίζεται οὐ μόνον ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλαγίων χωρισμάτων τοῦ πεσσοῦ, ὅστις χωρίζει εἰς δύο τὸ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ βλέπον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου.

Ἡ ἐν τῇ κόγχῃ παράστασις (εἰκ. 85) εἰκονίζει τὴν ἁγ. Ἄνναν ὁλόσωμον καὶ κατενώπιον ἀριστεροκρατοῦσαν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἥτις παρίσταται περιβεβλημένη ἀποκεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ καὶ ὡς Θεοτόκος εἰκονίζεται ἀργότερον φέρουσα καὶ τοῦτο διότι ἤδη ἀφ' ἧς τριετὴς εἰσήχθη εἰς τὸν ναὸν ἐθεωρήθη ὡς καθιερωμένη τῷ θεῷ καὶ ὡς «παρθένος συζευχθεῖσα τὸν Χριστόν», δι' ὃ καὶ φέρει ἤδη τὸ μαφόριον τῶν ὑπάνδρων [2].

Ἡ Παναγία εἶναι ἐστραμμένη κατὰ τὰ $^3/_4$ πρὸς τὸν θεατὴν τείνει δὲ πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν δεξιὰν αὐτῆς· ἐπειδὴ ὅμως

[1] Migne, Patr. Gr. τ. 99 στ. 957 c.
[2] Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen σ. 17-18.

ἡ ἄκρα χείρ της εἶναι κατεστραμμένη δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐκράτει σύμβολόν τι, οἷον σταυρὸν (ὡς ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τῆς Sta Maria Antiqua) [1] ἢ ἄλλο τι.

Τὸ θέμα τῆς Ἁγ. Ἄννης ἁπλῶς κρατούσης τὴν μικρὰν Παναγίαν δὲν εἶναι πολὺ σύνηθες, ἐμφανίζεται ὅμως ἤδη ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος ἐν τῇ Sta Maria Antiqua [2]. Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα τὸ ἐπανευρίσκομεν εἰς φορητὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου [3] καὶ ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ [4] καὶ τέλος ἐν μικρογραφίᾳ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου [5] τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου (Cod. Vatic. gr. 1162). Καὶ ἐν αὐτῷ δὲ τῷ γυναικωνίτῃ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ Ἁγία Ἄννα δεξιοκρατοῦσα τὴν Παναγίαν ἐπὶ τοῦ χωρίσματος τοῦ πρὸς τὸν ναὸν βλέποντος διδύμου παραθύρου.

Εἰκ. 85. Ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄλλη παράστασις τῆς Ἁγ. Ἄννης ἡ εὑρισκομένη ἐπὶ τῆς ἑτέρας παρειᾶς τοῦ εἰρημένου χωρίσματος παραθύρου καὶ παριστάνουσα αὐτὴν ἐν προτομῇ καὶ ἐλαφρῶς πρὸς δεξιὰ στρέφουσαν ἵνα θηλάσῃ τὴν Μαρίαν (εἰκ. 86). Ἐνταῦθα ὅμως ἡ Παναγία, καθὸ νήπιον, δὲν εἰκονίζεται φέρουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸ μαφόριον ἀλλ' εἶδος τι σαρικίου, οὗ τὸ ἄκρον πίπτει δεξιὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου της. Ἑπομένως οὔτε καὶ ὡς βρέφος εἰκονίζεται, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἄλλως τε παρὰ Βυζαντινοῖς

[1] W. de Grüneisen, Ste Marie antique, Rome 1911 σ. 110 εἰκ. 84. Εἰς μεταβυζαντινὴν φορητὴν εἰκόνα (1632) τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσ. Μπενάκη Ἀθῆναι 1936, πίν. 20) ἡ Παναγία κρατεῖ λευκὸν ἄνθος συμβολίζον τὸν Χριστόν.
[2] W. de Grüneisen ἔ. ἀ.
[3] N. Kondakof, Pamjatniki christijanskago iskustva na Afone, Πετρούπολις 1902 σ. 307 εἰκ. 208, O. Wulff-Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden 1925 σ. 57 εἰκ. 18.
[4] Ch. Diehl, L' art byzantin dans l' Italie méridionale Paris 1894 σ. 87-88.
[5] Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco, Roma 1910 πίν. 15.

συνήθειαν νὰ ἐνδύουν καὶ τὰ βρέφη ὡς μεγάλους. Λαμβάνει δὲ τὸ νήπιον μόνον του τὸν μαστὸν τῆς μητρός του ἵνα θηλάσῃ. Τὴν παράστασιν ταύτην θὰ ἐνεπνεύσθησαν βεβαίως οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου, ἔνθα λέγεται [1]: «πληρωθεισῶν δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπεσμήξατο Ἄννα καὶ ἔδωκε μασθὸν τῇ παιδὶ καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτῆς Μαριάμ» καὶ περαιτέρω (κεφ. VI, σ. 13). «Τίς ἀναγγελεῖ τοῖς υἱοῖς Ρουβίμ, ὅτι Ἄννα θηλάζει; Ἀκούσατε, ἀκούσατε αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι Ἄννα θηλάζει».

Εἰκ. 86. Ἡ ἁγ. Ἄννα θηλάζουσα τὴν Παναγίαν.

Παραστάσεις τῆς Ἁγ. Ἄννης θηλαζούσης τὴν Παναγίαν δὲν σπανίζουσιν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς· οὕτω π. χ. συναντῶμεν τοιαύτας ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρᾶ [2] καὶ ἐν τῷ ἐν Τυρνόβῳ ναῷ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα [3] (12ου αἰῶνος). Καὶ εἰς μὲν τὸν Μυστρᾶν ἡ εἰκὼν ἔχει τελείως διάφορον σύνθεσιν ἐν Τυρνόβῳ ὅμως παρίσταται ἡ Ἁγ. Ἄννα ἐν προτομῇ, ὡς ἐνταῦθα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὐτὴ δίδει τὸν μαστὸν εἰς τὸ νήπιον, εἶναι ἑπομένως ἐγγυτέρα πρὸς τὸ γράμμα τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω διασώζεται ἀμυδρῶς ἐν τῇ ἄνω δεξιᾷ γωνίᾳ τοῦ ἐγκαρσίου τοιχώματος τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου, παρ' ἣν ἡ ἐπιγραφή: *Στέφανος ὁ πρωτομάρ[τυς] καὶ ἀρχηδιάκων* [4].

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ γυναικωνίτου εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς τοῦ κυρίως ναοῦ ἤτοι τοῦ 14ου πιθανώτατα αἰῶνος.

[1] Tischendorf: Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853 κεφ. V σ. 11.

[2] Millet, Monum, byz. de Mistra Paris 1910, πίν. 128. 4.

[3] Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 σ. 104 εἰκ. 120. A. Protič, Mélanges Ouspensky=L'art byz. chez les Slaves, Paris 1930 τ. I σ. 92.

[4] Περὶ τοῦ τύπου διάκων ἀντὶ τοῦ διάκονος ὅρα τὰ λεχθέντα ἐν B. C. H. X. L (1936) σ. 83 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

4. Η ΚΟΥΜΠΕΛΙΔΙΚΗ

Ὁ μικρὸς καὶ κομψὸς οὗτος ναὸς (εἰκ. 87) εὑρίσκεται περίπου εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως παρὰ τὸ νέον οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου, ὅπερ μὲ τὸν λευκόν του ὄγκον καὶ τὸν κλασσικίζοντα ρυθμὸν ἀποτελεῖ πολὺ ἀκατάλληλον βάθος διὰ τὸν βυζαντινὸν ναΐσκον.

Ἐκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Καστορίας μόνον ὁ ὑπ' ὄψιν φέρει *κουμπὲν* [1] ἤτοι τροῦλλον, δι' ὃ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τιμωμένη Παναγία φέρει τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπίθετον Κουμπελίδικη [2].

Οὐ μόνον δ' ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν διαφέρει τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Καστορίας ἡ Κουμπελίδικη· διότι μονὴ αὐτὴ παρουσιάζει τὴν τρίγκοχον διάταξιν [3], (εἰκ. 88) φέρει δηλονότι κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς (ἀνατ., βόρειον καὶ νοτίαν) ἑνὸς βασικοῦ τετραγώνου ἀνὰ μίαν κυλινδρικήν, ἐξέχουσαν κόγχην, ἥτις ὅμως δὲν προσκολλᾶται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ἀλλὰ τῇ μεσολαβήσει στενοῦ κυλινδρικοῦ θόλου. Οἱ τρεῖς δ' οὗτοι θόλοι μετὰ τοῦ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τετάρτου σχηματίζουσι σταυρὸν ἔν τε τῇ κατόψει καὶ τῇ ἐξωτερικῇ ὄψει· διότι ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ὡς τέσσαρες ὑψηλαὶ ἀετοειδεῖς στέγαι, (εἰκ. 88) αἵτινες, ὑψούμεναι πολὺ περισσότερον τῶν ἀντιστοίχων στεγῶν τῶν κογχῶν, διαγράφουσιν εἰς τὸ διάστημα τὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ βαίνει ἡ φέρουσα τὸν τροῦλλον κυβικὴ βάσις (εἰκ. 87 καὶ 89).

Ἀντὶ κόγχης ἡ τετάρτη (δυτ.) πλευρὰ τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἔφερε προσκεκολλημένον στενοεπιμήκη νάρθηκα καλυπτόμενον δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς

[1] Κουμπὲς ὀνομάζεται ἐνίοτε ὁ τροῦλλος εἰς ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ὡς π. χ. ἐν Ἁγ. Ὄρει (πβλ. Millet-Pargoire-Petit, Inscriptions de l'Athos σ. 128), ὅρα ἐπίσης καὶ Διονύσιον ἱερομόναχον τὸν ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 225,223). Οἱ Βυζαντινοί, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιοῦσι τὸν ὅρον *τροῦλλος* (Κεδρηνὸς I 676, 21. 677 2, Θεοφάν. Χρονογρ. 167, 185, 197 Λεων Γραμμ. σ. 453, Συμεὼν Λογοθ. 13, Γεώργ. ἁμαρτ. 13 - Κ. Πορφυρ. Βασ. Ταξ. II 15, 593 (Βόν), Κωδινὸς 141 1, καὶ 6 143, 22 κλπ.) ἢ *τρούλλα* (Χειλᾶ, Χρονικὸν μονῆς ἁγ. Θεοδώρου Κυθήρων Hopf, Chroniques grécoromanes σ. 349 Ἀνωνύμου De loc. Hierosol. 1 - Crusius Turcograecia 208) ἐνίοτε καὶ *τούρλα* (Μαν. Μαλαξός, Χρον.) ἐντεῦθεν καὶ ναὸς *τρουλλωτός* (Κωδινὸς 82. 1, Ἰω. Φωκᾶς, Περιγρ. Ἁγ. Τόπων 12) ἡ ἐκκλησία *τρουλλαία* (*Διονυσίου*, Ἑρμ. ζ. τ. 215).

[2] Ἐσφαλμένως ὁ Millet τὴν ὀνομάζει Κουμπελίτισσαν (École Grecque σ. 94. 260 3, 270 4).

[3] Ὅρα ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Α' σ. 110 - 120.

καμάρας. Ἀργότερον — πάντως πρὸ τῆς ἁλώσεως, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας — εἰς τὸν νάρθηκα αὐτὸν προσετέθη καὶ δεύτερος, ὅστις ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος κατὰ μῆκος· ὁ θόλος ὅμως οὗτος, ἄγνωστον ποτὲ καταπεσὼν ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ ξυλίνης στέγης. Ἡ προσθήκη τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπήνεγκε καὶ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τοίχου, ὅστις

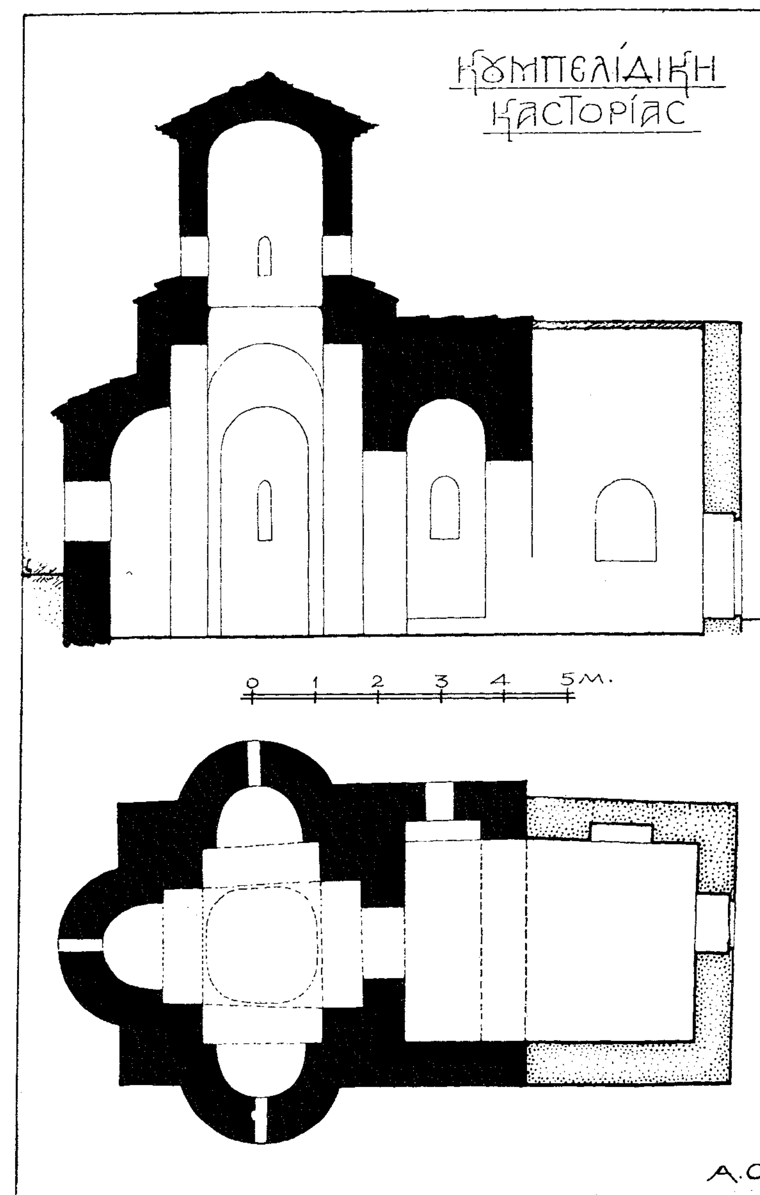

Εἰκ. 87. Ἡ Κουμπελίδικη ἀπὸ ΝΔ.

ἔφρασσε πρὸς δυσμὰς τὸν νάρθηκα ἀντ' αὐτοῦ δὲ κατεσκευάσθη μέγα τόξον.

Τὰ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ὁ ὑψηλὸς κυλινδρικὸς τροῦλλος του (εἰκ. 87, 90). Οὗτος ἐσωτερικῶς ἔν τε ὁριζοντίᾳ καὶ κατακορύφῳ τομῇ ἔχει ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 88) διατρυπᾶται δ' ὑπὸ τεσσάρων μόνον καὶ τούτων στενῶν (0,20) καὶ χαμηλὰ τοποθετημένων παραθύρων (εἰκ. 87) περιβαλλομένων ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης ἕως κάτω. Ὁ τύπος τοῦ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ τρούλλου μὲ τὰ χαμηλὰ στενὰ παράθυρα ἀπαντᾷ εἰς ναοὺς τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὸν ἅγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας[1] καὶ τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης[2] συνη-

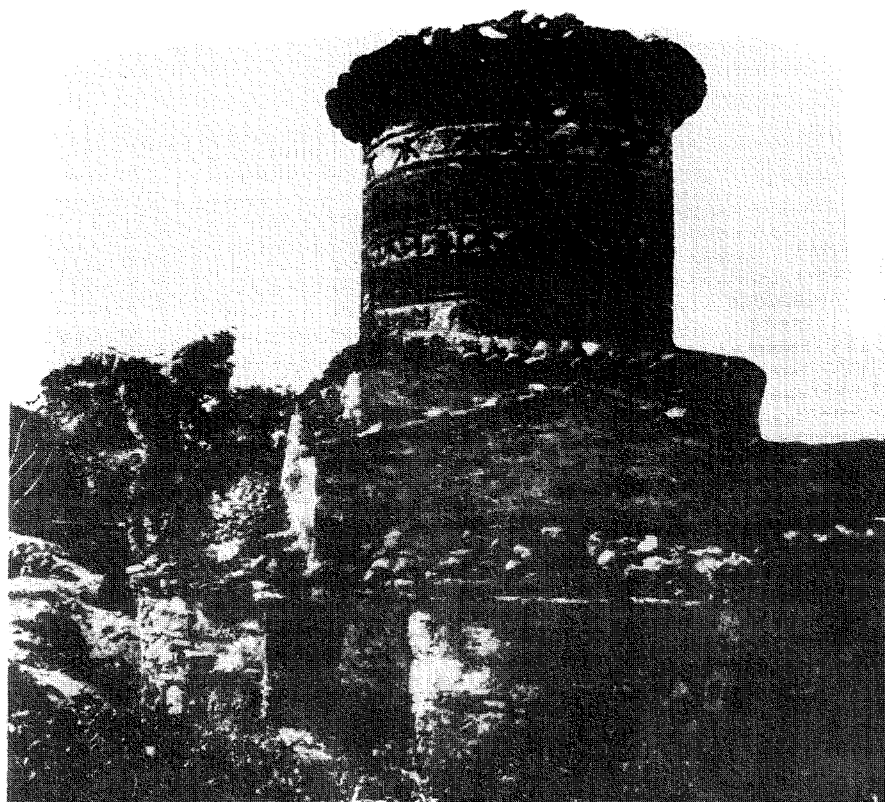
[1] A. Rachenof, Les églises de Mesembria Sofia 1932, 89.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδ. Α' σ. 121, ἑ.

Εἰκ. 88. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Κουμπελίδικης.

θίζεται δὲ καὶ ἀργότερον, μάλιστα ἐν Ἠπείρῳ [1]. Ἐνταῦθα ἰδίας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ κεραμοπλαστική του διακόσμησις.

Καὶ ἡ μὲν τοιχοδομία παρουσιάζει τὸ σύστημα, ὅπερ ἤδη ἐγνωρίσαμεν εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους, ἤτοι τὸ μετ᾿ ἀκανονίστων ἰσοδόμως τεθειμένων

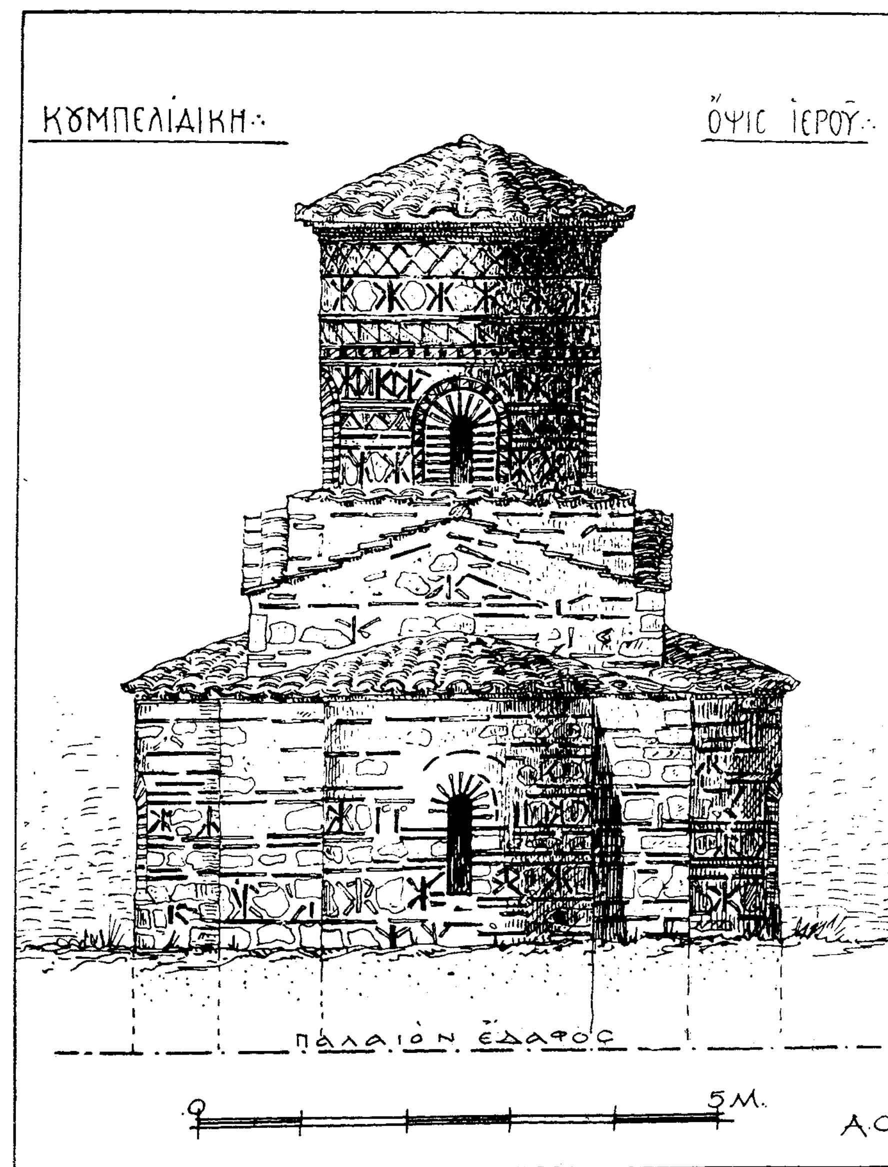

Εἰκ. 89. Ὄψις τῆς Κουμπελίδικης ἀπὸ βορρᾶ.

λίθων χωριζομένων δ᾿ ἀπ᾿ ἀλλήλων διὰ χιαστοῦ συνδυασμοῦ πλίνθων (εἰκ. 89) ἡ δὲ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις παρουσιάζει κάτωθεν μὲν τοῦ δι᾿ ἐξεχουσῶν στρώσεων πλίνθων σχηματιζομένου γείσου τὸ ἀβακωτὸν σύστημα (ζατρικιοειδῆ ζωφόρον) — ὅπερ ἀμελέστερον ἐκτελεσμένον συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην — ἔτι δὲ κατωτέρω τὴν δι᾿ ὀρθογωνίων ἢ τριγωνικῶν πηλίνων

[1] Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν ἄνω Λαμπόβῳ (Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 113 εἰκ. 8) καὶ ἐν Βλαχογοραντζῇ (Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1914 σ. 244). Ὁμοίως ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἄρτης Ἁγ. Δημήτριος Κατσούρη (Ὀρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β′ 57 ἑ.) καὶ Ἅγ. Βασίλειος παρὰ τὴν Γέφυραν (αὐτόθι Β′ σ. 148 ἑ.).

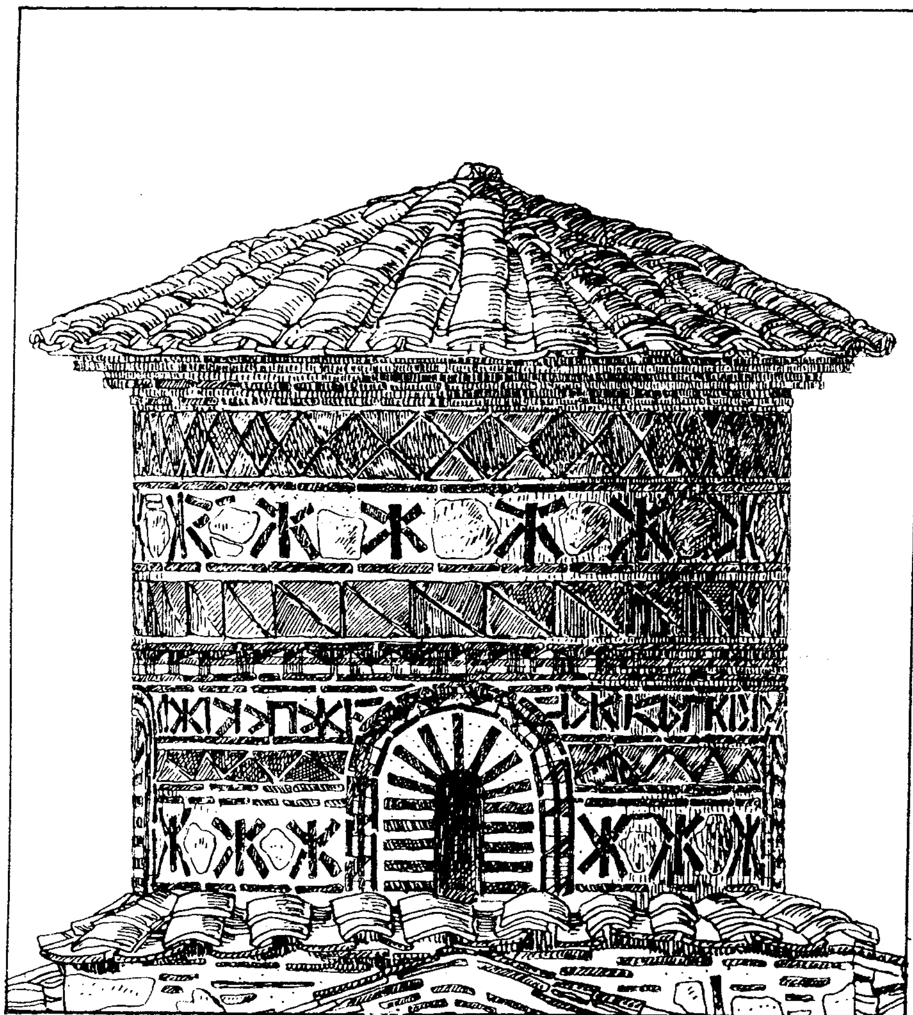
πλακῶν ἐπένδυσιν, ἣν εὕρομεν καὶ εἰς τὸν ἅγ. Στέφανον. Τὴν ποικιλίαν τῶν ζωνῶν διακοσμήσεως αὐξάνει καὶ ὁ δακτύλιος τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὅστις

Εἰκ. 90. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμπελίδικης.

περισφίγγει τὸν τροῦλλον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς ἄντυγος τῶν παραθύρων (εἰκ. 90). Τὸ σκοτεινὸν χρῶμα καὶ ἡ ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν

μετριάζουσι κατὰ πολὺ τὴν βαρεῖαν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ ὁ ὄγκος τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ φέρον αὐτὸν βάθρον. Ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ τρούλλου ἤτοι μικρὰ μονόλοβα παράθυρα ἔφερε καὶ ἑκάστη τῶν τριῶν

Εἰκ. 91. Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου τῆς Κουμπελίδικης.

κογχῶν, ὡς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς νάρθηξ, οὔτινος μάλιστα τὸ παράθυρον περιβάλλεται καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν πλὴν ὅμως κατεστράφη καὶ ἐξηλείφθη διὰ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωνάρθηξ φαίνεται ὅτι ἔφερεν ἀρχικῶς

δίλοβον παράθυρον μὲ ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 87), τοῦτο ὅμως ἐφράχθη ἀργότερον ἀποβὰν ἐσωτερικὴ κόγχη.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁλόκληρος ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, λόγῳ τῆς ὑγρασίας, ἔχουσι καταστῆ δυσδιάκριτοι, ὑπέστησαν δ᾽ ἐπὶ πλέον ἐσχάτως καὶ καταστρεπτικὴν ἐπισκευήν.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σύνηθες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ εἰς μὲν τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται παρατεταγμένοι ἅγιοι (εἰκ. 92) στρατιωτικοί, μάρτυρες τῆς πίστεως, στυλῖται, διάκονοι κλπ. εἰς δὲ τὰς ἄνω θέματα ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Ἐν τῷ τρούλλῳ παρίσταται ὁ Παντοκράτωρ κάτωθεν δ᾽ αὐτοῦ ζώνη ἐκ προφητῶν κρατούντων ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια καὶ ἔτι κατωτέρω ἀγγελικαὶ δυνάμεις, εἰς δὲ τὰ λοφία οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί [1].

Εἰκ. 92. Τοιχογραφία ἁγίου τῆς Κουμπελίδικης.

Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα οὐχὶ ὅμως ὁλόσωμος ἀλλ᾽ ἐν προτομῇ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους ἐν ἐγκολπίῳ τὸν Χριστόν. Ἔχομεν δηλαδὴ ἐνταῦθα τὸν $3^{ον}$ ἐκ τῶν τριῶν τύπων τῆς Βλαχερνιτίσσης, οὓς καθώρισεν ὁ Wulff [2].

[1] Εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἧς μέρος ἀναγνωσθὲν ὑπὸ τοῦ Χρηστίδου (Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) 165) ἔχει οὕτω: *Ορω κατα οικον . . . ανιστορηθεις ο θειος ουτος δόμος . . . Κουτριώτισας ακαταμαχητου δια συνδρομης κοπου και εξοδ . . . .*

[2] Die Koimesiskirche zu Nikäa, Strassbourg 1903. 258-268. Περὶ τοῦ τύπου τῆς Βλαχερνιτίσσης ὅρα καὶ Ebersolt, Sanctuaires de Byzance Paris 1921 σ. 50 καὶ G. Schlumberger, Sigillogr. de l'Empire byzantin σ. 17 καὶ 35.

Κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται συλλειτουργοῦντες οἱ 4 μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἄνωθεν δέ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, εἰκονίζεται ἐντὸς δύο ἐπαλλήλων τετραγώνων, καθήμενος καὶ εὐλογῶν ὁ Χριστός.

Ἐπὶ τῶν δύο γειτονικῶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τόξων εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, τοῦ Γαβριὴλ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς δὲ Παναγίας ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τόξου. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τεταρτοσφαιρίου ἔχομεν τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς, ἐν ᾗ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει ὁ Συμεών, εἰς ὃν προσέρχονται ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωσήφ, ὅστις κρατεῖ ζεῦγος τρυγόνων. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας κόγχης τυμπάνου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις.

Ἐντὸς τοῦ βορείου τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται κάστρον περιβάλλον πόλιν, πρὸ δὲ τῆς πύλης αὐτοῦ ἵστανται περίτρομοι Ἰουδαῖοι φέροντες τὰ γνωστὰ μακρὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἐπὶ τοῦ ὕπερθεν τυμπάνου ἱστορεῖται ἡ Μεταμόρφωσις. Τέλος ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Ἐνδιαφέρουσαι παραστάσεις εἰκονίζονται καὶ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ παλαιοῦ ἐσωτερικοῦ νάρθηκος. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τυμπάνου ἔχομεν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τὰ εἰσόδια αὐτῆς καὶ τὴν σκηνὴν τῆς ἀπορρίψεως τῶν δώρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης. Ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου εἰκονίζεται πιθανῶς ἡ εἴσοδος εἰς Ἱεροσόλυμα (εἰκ. 93) ἐπὶ δὲ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐγκαρσίου τόξου εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα, προφῆται κρατοῦντες εἰλητάρια εἰς δὲ τὸ κάτω νότιον ἄκρον ὁ Ἅγ. *Νούφριος*. Τέλος κάτω, ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ νάρθηκος, εὕρηνται αἱ εἰκόνες τῶν φυλάκων τῆς εἰσόδου ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Ἀλλ' ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ εὑρισκομένη ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ νάρθηκος καὶ εἰκονίζουσα τὴν Ἁγ. Τριάδα **οὐχὶ κατὰ** τὸν συνήθη παρὰ βυζαντινοῖς συμβολικὸν τύπον τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραὰμ ἀλλὰ διὰ προσωποποιήσεως τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ.

Ἐνταῦθα ὁ μὲν Πατὴρ εἰκονίζεται γηραιὸς καὶ λευκόθριξ, ὡς παλαιὸς τῶν ἡμερῶν, παρίσταται δὲ καθήμενος καὶ φέρων ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Υἱόν, ὅστις ἀποδίδεται γενειῶν καὶ εἰς μικροτέραν τῆς τοῦ Πατρὸς κλίμακα. Κρατεῖ δ' ὁ Υἱὸς ἐν τῇ δεξιᾷ λευκὴν περιστερὰν φέρουσαν φωτοστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, κατὰ τὴν Γραφήν, τὸ ἅγ. Πνεῦμα.

Ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἀπεφεύγετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀντικειμένη πρὸς τὴν ἁγ. Γραφὴν λέγουσαν «τὸν Θεὸν οὐδεὶς τεθέαται πώποτε». Δὲν εἶναι ὅμως καὶ μοναδικὴ ἐνταῦθα ἡ παράστασις αὕτη. Ὑπεδείχθη ἤδη [1] ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοία ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ

[1] Ξυγγόπουλος. Πρακτ. Χριστ. ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932 (Ἀθῆναι 1933) Περίοδος Γ' τόμ. Α' σ. 134.

ὑπ' ἀρ. 52 χ/φου Suppl. Gr. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης [1]. Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔρχομαι νὰ προσθέσω καὶ δεύτερον· εἶναι δὲ τοῦτο τοιχογραφία τῆς ἐν ἔτει 1025 ἱδρυθείσης ἑλληνορθοδόξου μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης, ἥτις εἰκονίζει ὁμοίως τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Χριστόν, ὅστις πάλιν κρατεῖ τὴν τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἰκονίζουσαν περιστεράν· τὸ σύμπλεγμα τοῦτο περιβάλλεται ὑπὸ ἀγγέλων. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ. Παραλλήλως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐφηρμόσθη καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, καθ' ὃν ὁ μὲν Υἱὸς κάθηται ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενος εἰς τὴν αὐτὴν κλίμακα πρὸς τὸν δεξιᾷ καθήμενον Πατέρα, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, ἐν εἴδει περιστερᾶς, εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἄνω [2]. Τὸν τύπον τοῦτον παρέλαβον καὶ ἐφήρμοσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας κυρίως οἱ Κρῆτες ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων [3].

Εἰκ. 93. Τμῆμα τῆς Εἰσόδου εἰς Ἱεροσόλυμα.

Καίτοι δ' ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐθεωρεῖτο κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ὡς «νεωτερικὸν ἐφεύρημα» καὶ ὡς «ξένη καὶ

[1] H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei, Wien 1926, 34 πίν. XVIII.

[2] Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München, πίν. 37, 85.

[3] Εἰκὼν Τζὰν Φουρνάρη Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου 2 1931 σ. 89 ἀρ. 300). Εἰκὼν Μιχ. Δαμασκηνοῦ Μουσ. Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων πίν. 30), εἰκὼν Πορφυρίου συλλογῆς Δ. Λοβέρδου καὶ Εἰκὼν συλλογῆς Σισιλιάνου (Σισιλιᾶνος, Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932 σ. 135).

ἀπαράδεκτος τῇ ἀποστολικῇ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ» [1], ὅμως ὁ τύπος οὗτος ἐγενικεύθη παρ' ἡμῖν μάλιστα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ ῥωσικὴν κυρίως ἐπίδρασιν [2].

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κουμπελίδικης παρατηρῶ, ὅτι αἱ μὲν καθ' ἕκαστον μορφαὶ εἶναι ὀρθῶς ἐσχεδιασμέναι τῶν δὲ συνθέσεων ἡ προοπτικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκριβής. Οἱ τόνοι τῶν σαρκῶν — ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν αὐτοὺς ἡ γενομένη «ἐπισκευὴ» — εἶναι ἀνοικτοὶ αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν τεθειμέναι σκιαὶ λίαν ἐλαφραί. Κυριαρχοῦσι γενικῶς αἱ ἁπλαῖ στάσεις, οἱ μέσοι τόνοι καὶ αἱ ἥσυχοι ἁρμονίαι. Εἶναι ἔργα τῆς ἐπισήμου μᾶλλον ἑλληνιστικῆς τέχνης ἄνευ ὅμως ὑψηλῆς πνοῆς, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἐξερχόμενοι εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα ἀντικρύζομεν ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοιχώματος ἐντὸς κόγχης τὸν ἅγ. Γεώργιον ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἕνα τῶν ἁγ. Θεοδώρων, πρὸς οὓς χεὶρ Κυρίου προσφέρει ἀνὰ ἓν στέφος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοιχώματος βλέπομεν τὸν ἅγ. Μηνᾶν ἔφιππον ὑπεράνω δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἤτοι ἐπὶ τοῦ ἐγκαρσίου τόξου εἰκονίζεται ἡ Πεντηκοστή, ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς ἤτοι ὕπερθεν τῆς θύρας, ἡ Χριστοῦ Γέννησις. Αἱ εἰκόνες τοῦ ἐξωνάρθηκος εἶναι μετρίας τέχνης καὶ μεταγενεστέρων χρόνων εἰς ταύτας δ' ἀναφέρεται καὶ ἡ ἑξῆς ὑπὲρ τὴν θύραν γεγραμμένη ἐπιγραφή:

Αν(η)γ(ερ)θη καὶ ἀν(ι)στορίστικε θηων ο πανσεπτο
ναος του Θεου καὶ της Παναγηας Θεοτοκο˙ ετη δεο
μεθα τον κοπηαστο εις τον ναον του θεου.

Τέλος ἐρχόμεθα εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ ναοῦ τοιχογραφίας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τοῦ Ἡρώδου συμπόσιον μὲ τὴν Σαλώμην ὀρχουμένην πρὸ τοῦ βασιλέως. Ἀριστερᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς ὁ Προφήτης Ἠλίας εἰς τὸ σπήλαιον μὲ τὸν κόρακα, ὅστις φέρει εἰς αὐτὸν τροφήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Παναγία τοῦ Πάθους. Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπὶ νεωτέρου στρώματος εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐν προτομῇ καὶ παρ' αὐτὴν ὁ Χριστὸς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν IC XC *ὁ παντοκράτορας*. Τέλος δεξιᾷ τῆς θύρας διακρίνονται δύο στρώματα ἐπὶ τοῦ κατωτέρου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ὁ Πρόδρομος γυμνόπους καὶ φορῶν τὸν τρίχινον σάκκον ἐπὶ δὲ τοῦ νεωτέρου ἡ ἁγ. Παρασκευή.

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὡς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου γραπτὴ ἐπιγραφὴ λέγουσα:

[1] Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη τ. Γ', Βενετία 1872 σ. 317. Πβλ. Μητροπ. Ἰεζεκιὴλ ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932. Περιοδ. Γ' τόμ. Α' σ. 132.
[2] Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932 σ. 134

Δ̃ (έησις) του δουλου του θεου Ανδρονικου και νεος κτιτορ ετει Ζω Δ'.

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ΖΔ' (= 7004) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1495 - 6.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους (εἰκ. 94).

Ἐνταῦθα ἡ Θεοτόκος παρίσταται ἀριστερᾷ ὁλόσωμος, κατὰ κρόταφον, στρέφουσα μόνον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν. Κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸν Χριστόν, ὅστις, λευκὰ ἐνδεδυμένος, στρέφει μετὰ δέους τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενον Ἀρχάγγελον Γαβριήλ. Οὗτος κρατῶν διὰ τῶν διὰ τοῦ ἱματίου του κεκαλυμμένων χειρῶν του τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἤτοι τὸν σταυρόν, τὴν λόγχην, τὸν σπόγγον καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ ὄξους ἐπιδεικνύει αὐτὰ πρὸς τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις, πλήρης φόβου τείνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἵνα πιασθῇ ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς μητρός του ἐν ᾧ εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ διπλωμένον εἰλητάριον.

Εἰκ. 94. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοιχογραφία τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους.

Δεξιᾷ τοῦ ἀρχαγγέλου ἤτοι ὑπεράνω τῆς θύρας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

Ὁ τὸ χαῖρε πρὶν τῇ Παρθένῳ κομίσας | τὰ σύμβολα νῦν τοῦ πάθους προδεικνύει | Χ(ριστὸ)ς δὲ θνη(τὴν) σάρκ' ἐνδεδυμ[ένος] | πότμον δεδοικὼς δειλιᾷ ταῦτα βλέπων.

Ἡ τετράστιχος αὕτη ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς ἡ Παναγία, φέρουσα συνήθως τὸν τίτλον: ἡ ἀμόλυντος, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κρατοῦσα τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ δεικνύει τὰ σύμβολα τοῦ πάθους[1]. Εἰκόνες τινὲς τοῦ τύπου τούτου[2] ὑπογεγραμμέναι παρὰ τοῦ Κρητὸς ζωγράφου Ἀνδρέα Ρίκου ἢ Ρίτζου ἐθεωρήθησαν, ὅτι εἶναι συνθετικὴ δημιουργία τοῦ ἁγιογράφου τούτου. Ἐν τούτοις κατόπιν τῆς ἐν Σερβίᾳ (Ζίτσα[3] καὶ Κόντσε[4]) εὑρέσεως τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἀναγομένων πιθανώτατα εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν δύναται πλέον νὰ στηριχθῇ· διότι ὁ Ρίτζος, συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν του, πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος[5]. Ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία κατέχει χρονολογικῶς μεσάζουσαν θέσιν μεταξὺ τῆς τοῦ Κόντσε καὶ τὴν τοῦ Ρίκου, μεσάζουσαν δ' ὁμοίως θέσιν παρουσιάζει καὶ τυπολογικῶς μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων· διότι ἔχει στοιχεῖα παλαιότερα καὶ ἄλλα μᾶλλον προηγμένα. Οὕτω πρὸς μὲν τὴν τοῦ Κόντσε ὁμοιάζει κατὰ τὴν ὁλόσωμον παράστασιν καὶ πλαγίαν στάσιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν περίτρομον ἔκφρασιν τοῦ μικροῦ Χριστοῦ, πρὸς δὲ τὰς μεταγενεστέρας φορητὰς κατὰ τὴν ἀτάραχον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν τῆς Παναγίας. Ὁπωσδήποτε ἡ βρεφοκρατοῦσα Παναγία τῆς Κουμπελίδικης ἀποτελεῖ, μέχρι τοῦδε, τὴν παλαιοτέραν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους σωζομένην τοιχογραφίαν τοῦ λεγομένου τύπου τοῦ Ρίκου.

[1] Ἐνταῦθα διαφέρει μόνον κατὰ δύο λέξεις τοῦ πρώτου στίχου γράφει δηλ. «τῇ Παρθένῳ κομίσας» ἐν ᾧ εἰς ἐκείνας «τῇ πανάγνῳ μηνύσας».

[2] Ὅρα τὰ παρὰ Wulff-Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei σ. 222-224 καὶ 291 καὶ Mirković, Actes du IV Cong. Intern. des Ét. byz. τ. II σ. 131 καταλεγόμενα παραδείγματα.

[3] Vlad. Petković, Starinar 1909 Τεῦχ. I σ. 64.

[4] Lazar Mirković, ἐν Actes du IV Congrès Intern des études byzantines τ. II, Sofia 1936, σ. 132 εἰκ. 65 (= τομ. X 1936 τῶν Izvestija τοῦ Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου).

[5] N. Kondakov, Ruskaja Icona I σ. 157.

5. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΣΝΙΤΖΗ[1]

Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος καὶ ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην ἀλλὰ μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, τῶν λοιπῶν δύο κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 95).

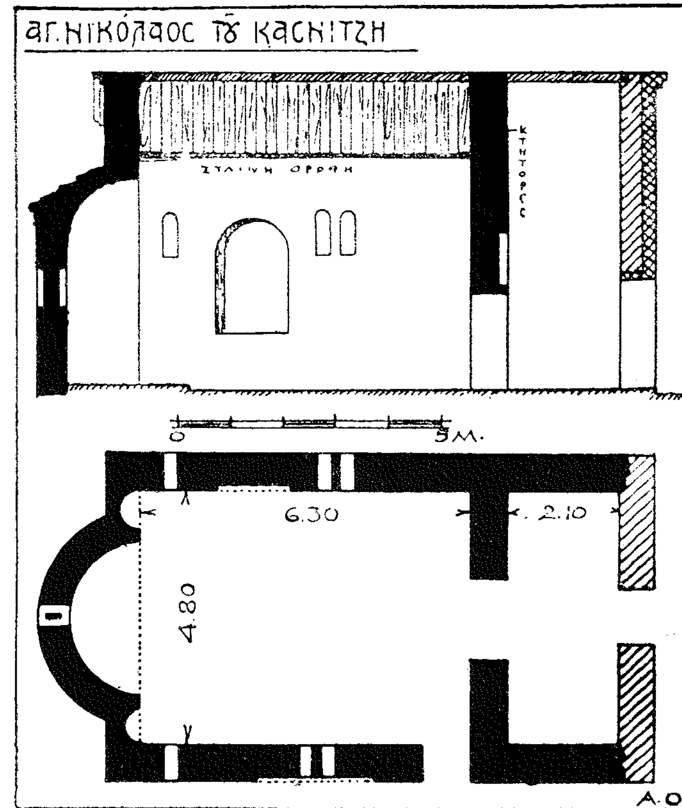
Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν φέρει ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς ἀβαθῆ (0.10) τυφλὴν διακοσμητικὴν ἁψῖδα (πλ. 2.20) (εἰκ. 97), ἥτις, ὡς εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους, δὲν φθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ὁμοίαν ἀλλὰ μικροτέραν (πλ. 1.41) τυφλὴν ἁψῖδα φέρει ἐσωτερικῶς καὶ τὸ νότιον τοίχωμα· χρησιμεύει δ' αὕτη ὡς πλαίσιον τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 95). Ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται εἰς ὕψος 2.55 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνὰ ἓν μονόλοβον (πλ. 0.27) καὶ ἓν δίλοβον τοξωτὸν παράθυρον, οὗτινος ὅμως τὸ χώρισμα δὲν εἶναι μαρμάρινον ἀλλὰ πλίνθινον. Δίλοβον παράθυρον ἀλλὰ μετὰ μαρμαρίνου κιονίσκου (φραχθὲν ἀργότερον) ἔφερε καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96), ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότεραι κόγχαι εἶναι τυφλαί.

Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς μίαν θύραν εἰσόδου, ἑτέραν δὲ χαμηλὴν (1.85) ἐπὶ τῆς δυτικῆς, δι' ἧς συγκοινωνεῖ πρὸς στενὸν νάρθηκα. Ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης ὑπάρχει ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα βλεπούσης πλευρᾶς μικρὰ τυφλὴ ἁψὶς (βάθ. 0.18, ὕψ. 1,00). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε, ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει σήμερον ξυλίνην ὀροφὴν (ταβάνι), ἥτις ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε, τῆς στέγης οὔσης ἐσωτερικῶς ὁρατῆς.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ἥτις παρουσιάζει ψευδισόδομόν τι σύστημα μὲ λίθους σχετικῶς μικροὺς καὶ ἀκανονίστους συνδυαζο-

[1] Ὁ ναὸς ἀποκαλεῖται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ἁπλῶς «τοῦ ἁγ. Νικολάου» προσέγραψα δ' ἐγὼ τὸ «τοῦ Κασνίτζη» ἤτοι τὸ ὄνομα τοῦ παλαιοῦ κτίτορος, χάριν διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δώδεκα ἄλλων ναῶν τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου, οἵτινες ὑπάρχουσιν ἐν Καστορίᾳ. Τὸ πλῆθος τῶν ναῶν τοῦ θαλασσινοῦ Ἁγίου Νικολάου, οἵτινες ὑπάρχουσιν εἴς τινας πόλεις τῆς Β. Μακεδονίας (Καστορία, Ἀχρίς, Πρέσπα) καὶ τῆς Ἠπείρου (Ἰωάννινα), ἐξηγεῖται ἐκ τῆς γειτνιάσεως αὐτῶν πρὸς ἐκτεταμένας λίμνας, αἵτινες εἶναι, τρόπον τινά, μικραὶ θάλασσαι διαπλεόμεναι ἀπὸ πολλὰ μονόξυλα καράβια (ὅρα περὶ τῶν καραβίων τούτων Leake, Travels in northern Greece τ. I σ. 326 καὶ Ἀρ. Ζάχον ἐν Μακεδονικῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ 1936 σ. 161-166).

μένους πρὸς ποικιλίαν πλινθίνων σχημάτων ⟩⟨, ⟨|⟩, ⌃ κλπ. (εἰκ. 97). Ἡ ἀναλογία τῶν πλίνθων πρὸς τοὺς λίθους εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ἀποκομίζει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ τοίχου ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένου (εἰκ. 97). Τοῦτο ἄλλωστε καὶ συμβαίνει πράγματι δι' ὡρισμένα

Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

μέρη ὡς π.χ. τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων καὶ τῆς κόγχης, τὸ τύμπανον τῆς κόγχης κλπ.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων εὐθὺς κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης ὑπάρχει ὀδοντωτὴ ταινία, κάτωθεν δ' αὐτῆς ζωφόρος ἐξ ὀρθογωνίων πηλίνων πλακῶν φερουσῶν διαγωνίους χαραγάς, χωριζομένων δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ κατακορύφων λίθων. Τόσον ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ὅσον καὶ ἡ διὰ πηλίνων πλακῶν ζωοφόρος συνεχίζονται καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπογραμμίζουσαι τὴν βάσιν τοῦ μετ' ἀρκετὰ ἀποτόμου κλίσεως σχηματιζομένου τριγώνου τοῦ ἀετώματος ἂν καὶ διακόπτονται ἐν μέρει ὑπὸ τῆς κορυφῆς

τῆς στέγης τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96). Ἐν τῇ αὐτῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ ὑπάρχει καὶ δευτέρα ὁριζόντιος ὀδοντωτὴ ταινία εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τοξωτοῦ παραθύρου, οὗτινος καὶ περιβάλλει τὸ τοξωτὸν πλαίσιον.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁ ναὸς ἔφερε τοιχογραφίας ἐξωτερικῶς μὲν ἐν μέρει (βόρειος καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ) ἐσωτερικῶς δ' ἐξ ὁλοκλήρου. Τμήματα τῶν ἐξωτερικῶν τοιχο-

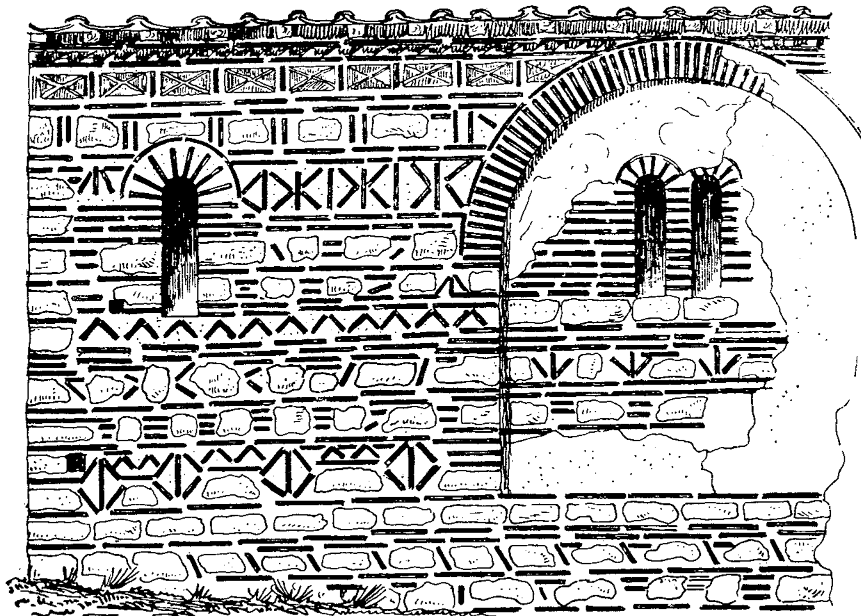
Εἰκ. 96. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

γραφιῶν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα [1]. Αὗται ὅμως, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως εἰς τὰς καιρικὰς μεταβολάς, ἔχουσιν ἀποπλυθῆ, καταστᾶσαι αἱ πλεῖσται δυσδιάκριτοι.

Αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμέναι κατὰ τὸ καθ' ὁριζοντίους ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν, μέχρις ὕψους 2.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, παράταξιν ὁλοσώμων, κατενώπιον ἱσταμένων ἁγίων, — στρατιωτικῶν μὲν κατὰ τὰς μακρὰς πλευράς, ἰατρῶν δὲ κατὰ τὴν δυτικὴν — μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ στενοτέρα ζώνη φέρουσα ἁγίους ἐν προτομῇ, ὕπερθεν δὲ ταύτης ἔρχονται αἱ συνθέσεις.

[1] Ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀετώματι διακρίνεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν προτομῇ μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 96).

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου ἀντικρύζομεν πρῶτον τὸν Χριστόν, εἰκονιζόμενον ὁλόσωμον κάτωθεν ὡραίου τριλόβου τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ὁ Σωτὴρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (. . .). Ἔναντι ἀκριβῶς τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἀβαθὴς κόγχη ἐντὸς

Εἰκ. 97. Τμῆμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

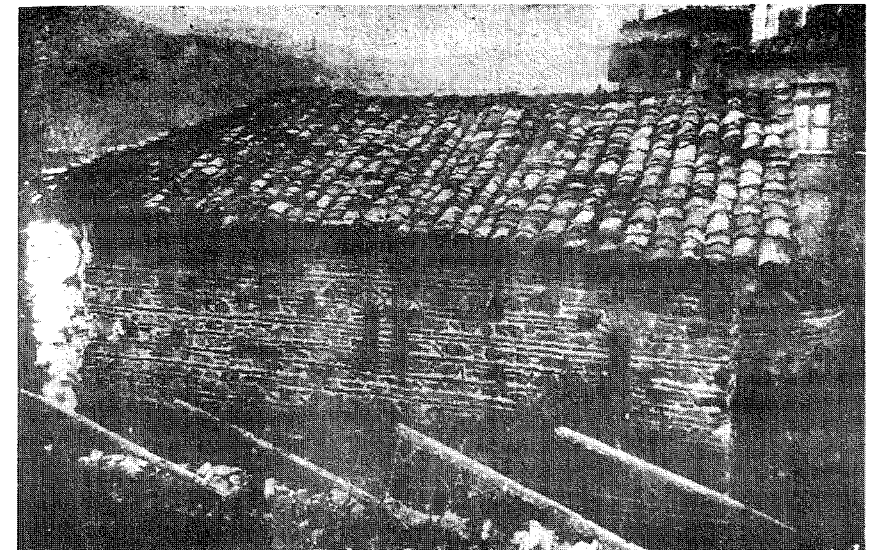
τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ πάτρων τοῦ ναοῦ ἅγ. Νικόλαος περιβεβλημένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν. Εἰς τὰς ἄνω δύο γωνίας εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς τὸν ἅγιον τὸ ὠμοφόριον αὐτοῦ ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Χριστός, ὅστις θέτει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ εὐαγγελίου, ὅπερ κρατεῖ ὁ ἅγιος [1].

Παραπλεύρως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται οἱ ἅγ. Θεόδωροι, ὁ Τήρων καὶ ὁ Στρατηλάτης, παρ' αὐτοὺς δὲ ὁ ἅγ. Προκόπιος καὶ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ὁ ἅγ. Μηνᾶς. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔχομεν παρὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον τὸν ἅγ. Δημήτριον, ἐφεξῆς δὲ τοὺς ἁγίους Γεώργιον, Νέστωρα καὶ Μερκούριον.

[1] Ὅρα τὴν σχετικὴν ἑρμηνείαν τῆς παραστάσεως ταύτης ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντ. Μνημ. τ. Δ' σ. 25.

Ἡ κάτω ζώνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἰατρῶν ἁγίων, οἵτινες γενικῶς ἐτύγχανον μεγάλης τιμῆς καὶ εὐλαβείας ὑπὸ τῶν Καστοριέων. Οὕτω ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας τοὺς ἁγίους Κοσμᾶν, Παντελεήμονα καὶ Δαμιανόν, δεξιᾷ δ' αὐτῆς τοὺς ἁγίους Κῦρον, Ἑρμόλαον καὶ Ἰωάννην τὸν ἀνάργυρον [1].

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἡ στενοεπιμήκης κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ πλάτος

Εἰκ. 98. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

τοῦ ναοῦ, ὕπερθεν δ' αὐτῆς εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, δεξιᾷ δ' ἡ Μεταμόρφωσις.

Ἐκ τῶν ἁγίων τῆς δευτέρας ζώνης, οἵτινες, ὡς εἴπομεν, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἤτοι ἄνευ διαχωριστικῆς ταινίας ἢ πλαισίου, ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι τυγχάνουσιν οἱ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκονιζόμενοι ἅγιοι Εὐστράτιος, Αὐξέντιος, Μαρδάριος, Εὐγένιος καὶ Ὀρέστης (εἰκ. 99). Ἐκ τούτων ἄλλοι μὲν εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον (Μαρδάριος) ἄλλοι δ' εἶναι ἐστραμμένοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα (Εὐγένιος, Ὀρέστης). Ὕπερθεν αὐτῶν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Γέννησις, δεξιᾷ δ' ἡ Ὑπαπαντὴ ἐν ᾗ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει εἰς τὰς ἀγκάλας του ὁ Συμεών.

[1] Τοὺς τρεῖς τελευταίους ἁγίους ἐπικαλεῖται ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἁγιασμοῦ, ὡς συντελοῦντας εἰς τὴν ἴασιν τῶν ψυχῶν.

Εἰς τὸν νάρθηκα ἔχομεν πάλιν κάτω ὁλοσώμους ἁγίους ἰδίᾳ γυναῖκας· διότι ἐνταῦθα, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἵσταντο αἱ γυναῖκες. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκονίζονται αἱ ἅγιαι *Μαρίνα, Βαρβάρα* καὶ *Δουλιανὴ* (Ἰουλιανή;) ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ἡ ἁγ. *Φωτεινὴ* καὶ οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἑλένη*. Τέλος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τῆς θύρας τὴν Παναγίαν ἀριστεροκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν καὶ παρ' αὐτὴν τὸν ἅγ. Ἐλπίδιον δεόμενον, δεξιᾷ δέ, κατ' ἐξαίρεσιν, τὴν Βάπτισιν, ἧς τμῆμα ἀποδίδει ἡ εἰκὼν 100. Ὑπεράνω τῶν δύο τούτων παραστάσεων εὑρίσκονται ἀντιστοίχως οἱ προφῆται Ἠλίας καὶ Ἐλισσαῖος. Ἐπὶ τῶν ὕπερθεν ζωνῶν τῶν πλευρικῶν

Εἰκ. 99. Οἱ ἅγιοι Αὐξέντιος, Μαρδάριος, Εὐγένιος καὶ Ὀρέστης.

τοιχωμάτων εἰκονίζονται τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ ἤτοι ὕπερθεν καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ἀβαθοῦς κόγχης, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Νικόλαος, ἱστοροῦνται αἱ μορφαὶ ἑνὸς ζεύγους λαϊκῶν, οἵτινες, καθὰ διδάσκουσιν αἱ ἄνωθεν ἑκατέρου αὐτῶν γεγραμμέναι ἐπιγραφαὶ εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ μὲν ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγει:

Νικηφόρος μάγιστρος καὶ κτήτωρ ὁ Κασνίτζης,

ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν γυναῖκα:

Ἡ σύνευνος τοῦ κτήτορος Ἄννα.

Ἀμφότεροι οἱ κτίτορες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ ἐστραμμένοι, ὡς συνήθως, κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 101 καὶ 102). Ὁ ἀνήρ, εἰκονιζόμενος γενειοφόρος, φορεῖ ἀπέριττον ποδῆρες, χειριδωτὸν ἔνδυμα, μὲ κλειστὸν λαιμόν, χρώματος ὑποκυάνου, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς σκοῦφον. Τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ μανικίου του περιβάλλει κατάκοσμον περιβραχιόνιον [1], προφανῶς διακριτικὸν σημεῖον τοῦ

[1] Ὅμοιον ἀκριβῶς περιβραχιόνιον φέρει, πλὴν ἄλλων, καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ Καλογιάννης ἐν Bojana (A. Grabar, Bojana, Sofia 1928 πίν. XXI).

ὑψηλοῦ ἀξιώματος τοῦ μαγίστρου, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν, ἔφερεν ὁ κτίτωρ [1].

Ὁ Νικηφόρος παρίσταται ἐνταῦθα ἰσχνὸς καὶ ὑψηλός, ἔκφρασιν σοβαρὰν μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς προσφέρων ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ παράστασις ταύτης, κατὰ τὴν κρατοῦσαν παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ζωγράφοις συνήθειαν, δὲν τηρεῖ τοὺς κανόνας τῆς προοπτικῆς ἀλλὰ παρουσιάζει ἀντὶ δύο τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ (δυτικήν, νοτίαν καὶ ἀνατολικήν), διδάσκει δ' ἡμᾶς

Εἰκ. 100. Τμῆμα τῆς παραστάσεως τῆς Βαπτίσεως.

ἀφ' ἑτέρου πόσον μικρὰν πίστιν ὀφείλομεν ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀπεικονίσεων τῶν ὑπὸ τῶν δωρητῶν προσφερομένων ναῶν οὐχὶ τόσον ὡς πρὸς τὴν γενικὴν μορφήν, ὅσον εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν εἰκονιζομένων ναῶν. Οὕτω π.χ. ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τῆς εἰκόνος ἔχομεν τρία μεγάλα μονόλοβα παράθυρα, ἐν ᾧ εἰς τὴν πραγματικότητα ἔχομεν ἓν μικρὸν δίλοβον καὶ ἓν μικρὸν ἐπίσης μονόλοβον παράθυρον. (Ὅρα εἰκ. 98).

Ἡ ἀπέναντι τοῦ Νικηφόρου ἱσταμένη Ἄννα φέρει τὰς χεῖρας εἰς κίνησιν δεήσεως (εἰκ. 102). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἰσχνὸν ἄνδρα ἡ γυνὴ εἶναι μᾶλλον παχεῖα μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ γραπτὰς καμπύλας ὀφρῦς.

[1] Τὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου ἀντεστοίχει περίπου πρὸς τὸ σημερινὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου τοῦ Βασιλέως. Ὅρα σχετικῶς Du Cange, Glossarium mediae et infimae graecitatis στ. 843 ἐν λ. μάγιστρος.

Περιβεβλημένη ἐσωτερικῶς πορφυροῦν σχιστὸν καμίσιον, φέρει ἐπ' αὐτοῦ χρυσοκέντητον πλουμιστὸν μανδύαν (εἰκ. 102). Ὡς δ' ὁ ἀνὴρ φέρει καὶ ἡ γυνὴ περιβραχιόνιον λευκὸν ὅμως καὶ ἀκόσμητον. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς της, ὅπερ ὁμοιάζει πρὸς σαρίκιον, οὗτινος τὸ εἰς κροσσοὺς καταλῆγον ἄκρον καταπίπτει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου (εἰκ. 102). Τοιούτου εἴδους καλύμματα ἔφερον ἀπὸ τοῦ 14ου ἰδίᾳ αἰῶνος οἵ τε ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες[1] κατ' ἀνατολικὴν βεβαίως ἐπίδρασιν. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ταῦτα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ *προπολώματα* ἢ *τυμπάνια*[2], ὡς ὑπετέθη ὑπό τινων, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὰ *φακιόλια*[3] ἢ *φακεολίδας*.

Εἰκ. 101. Ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ Νικηφόρος.

Ὡς τοιχογραφίαι τοῦ ἁγ. Νικολάου εἶναι ἔργα μᾶλλον ἐμπρεσσιονιστοῦ τεχνίτου. Ἡ κομψότης τῶν μορφῶν, ἡ ἀρρενωπὴ ὡραιότης τῶν προσώπων μὲ τὰ ἔντονα, λαϊκὰ χαρακτηριστικὰ (εἰκ. 100) ἐμποιοῦσι δυνατὴν ἐντύπωσιν καὶ ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνατολικὰ πρότυπα. Τὸ πλάσιμον τῶν σαρκῶν εἶναι δυνατὸν αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ σκιᾶς καὶ φωτὸς ἀπότομοι, αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἰσχυρῶς τονισμέναι ἀλλ' ἁρμονικαὶ καὶ μὲ ἐλαφρὰν σχηματοποίησιν. Αἱ μορφαὶ τῶν μεμονωμένων ἁγίων (εἰκ. 99) παρουσιάζουσι πολλὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὰς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν ἐρυθρὰ

[1] Ὅρα ἕτερα παραδείγματα παρὰ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce Texte II, 1 Paris 1936 σ. 368 εἰκ. 166.

[2] J. Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance σ. 126 ἑ.

[3] Κατὰ τὸν Μαλάλαν (457, 19 Βόν.) ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰνδῶν ἐφόρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς «λινόχρυσον φακιόλιν ἐσφενδονισμένον».

σκιαστικὴ κηλίς. Ἴσως ἄλλος τεχνίτης νὰ ἐζωγράφησε τοὺς ἁγίους καὶ τὰς προσωπογραφίας τῶν κτιτόρων καὶ ἄλλος τὰς συνθέσεις. Πάντως ἀμφότεροι εἶναι σύγχρονοι καὶ πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν ἡ Καστορία ἀνῆκεν εἰς τοὺς δεσπότας τῆς Ἠπείρου.

Εἰκ. 102. Ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος Ἄννα.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὕπερθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος κτιτορικὴν ἐπιγραφήν. Αὕτη γεγραμμένη εἰς στίχους ἰαμβικοὺς ἔχει οὕτω:

Πολλῶν τετευχὼς δωρεῶν σῶν τρισμάκαρ
ἀφ' οὗ περ ἦλθον εἰς τὸ[ν] κλαυθμῶνος τόπον
ἀλιτρός, οἰκτρός, λάτρης, κακεργάτης
τἀνῦν ἀνιστῶ τὸν νεὼν Νικηφόρος
τύχῃ μάγιστρος καὶ τοὐπίκλην Κασνίτζης
βάθρων ἀπ' ἄκρων· πλὴν ζέοντι τῷ πόθῳ
σεπταῖς καταλάμποντα χρωματουργίαις
καὶ παντοδαπαῖς εἰκόνων ποικιλίαις
σοὶ τῷ δοτῆρι τῶν καλῶν.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα ὅτι ὁ μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης ἰδίαις δαπάναις οὐ μόνον ἀνήγειρεν ἀλλὰ καὶ διεκόσμησε διὰ τοιχογραφιῶν τὸν ναόν, ὅν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν «τρισμάκαρα» ἅγιον Νικόλαον, παρ' οὗ «πολλῶν ἔτυχε δωρεῶν». Ἀλλὰ καί τι σπουδαιότερον διδασκόμεθα ἐκ τῆς φράσεως «ἀφ' οὗ περιῆλθον εἰς τὸν κλαυθμῶνος τόπον» ὅτι δηλ. ὁ Νικηφόρος δὲν ἦτο ἐντόπιος ἀλλ' ἦλθεν ὡς ἐξόριστος εἰς τὸν «τόπον τοῦ κλαυθμῶνος» ἤτοι τὴν Καστορίαν, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐχρησίμευεν, καθὼς καὶ ἄλλαι πόλεις τῆς Βορείου καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, ὡς τόπος ἐξορίας ἀνωτέρων τιτλούχων, ὑποπεσόντων εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν ἀρχόντων τῆς βασιλευούσης.

Φέρει δ' ὁ Νικηφόρος τὸ ἐπίθετον Κασνίτζης. Παρὰ Καντακουζηνῷ (IV, 33 Βόν.) συναντῶμεν τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπὸ τὸν τύπον Κασνιτζός[1]. Φέρει δ' αὐτὸ ὁ γενναῖος στρατηγὸς Μπριλοβίκης δράσας περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ποῖος ἀκριβῶς ἦτο ὁ ἐξόριστος μάγιστρος Νικηφόρος δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω[2]· ἀλλ' οὐδὲ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἔζησε γνωρίζομεν· διότι ἡ ἐπιγραφὴ οὐδεμίαν φέρει χρονολογίαν, ἥτις θὰ ἔλυε συνάμα καὶ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν, ὅν μόνον ἐκ τεχνοτροπικῶν στοιχείων ἐπεχειρήσαμεν νὰ συναγάγωμεν.

Ὡς πρὸς τὸ ὕφος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν, εἶναι τὸ ἀρχαΐζον ἐπικὸν μὲ χρῆσιν πολλῶν ὁμηρικῶν λέξεων. Ἡ ἐν τῷ 3ῳ στίχῳ λέξις *ἀλιτρός*, οὖσα συγκεκομμένος τύπος τοῦ ἀλιτήριος ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ καὶ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν[3]. Ἐν συχνῇ χρήσει παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς λογίοις σημαίνει τὸν ἁμαρτωλόν. Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρον[4] τὸ ἀλιτρὸς εἶναι «τῶν ἐπιθέτων, ἅτινα προσελάμβανον οἱ μοναχοὶ προσγράφοντες εἰς ἑαυτοὺς ἁμαρτωλὴν φύσιν». Οἱ ἀντιγραφεῖς ὡσαύτως συχνάκις παραθέτουσι τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἰς τὸ ὄνομά των[5]. Εὑρίσκεται καὶ εἰς τὴν ἔμμετρον κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἁνίας Μονῆς[6].

[1] Ὁ Jireček παράγει τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ kaznač, ὅπερ σημαίνει ταμίας. (Geschichte der Serben, Gotha 1911 τ. 1, 405 σημ. 1). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ τὸ ὄνομα τονίζεται δὶς Κασνίτζης, συμφώνως πρὸς τὴν γνωστὴν βυζαντινὴν ὑποκοριστικὴν κατάληξιν εἰς -ίτζης.

[2] Μάγιστρός τις Νικηφόρος μνημονεύεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1001 (Γούδας, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ', 114) ἀλλ' οὗτος βεβαίως δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἡμέτερος.

[3] Πβλ. Καλλιμάχου. Ὁμηρ. ὕμν. εἰς Ἀπόλλωνα στ. 2.

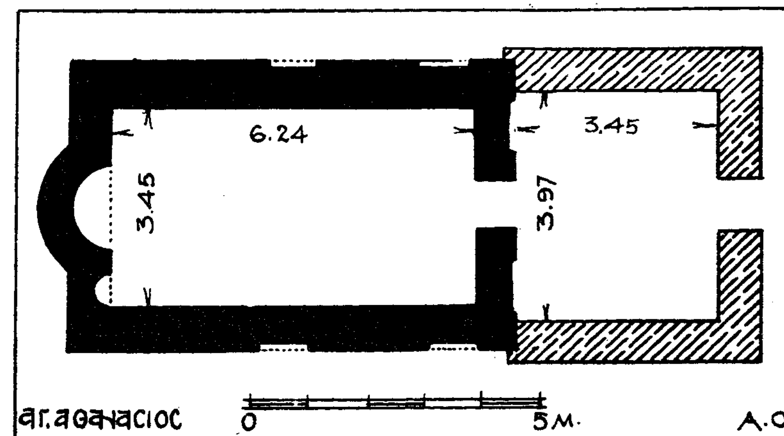
[4] Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' (1907) σ. 379.

[5] Vogel - Gardthausen, Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, σποράδην.

[6] Κ. Ζησίου ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. Α' σ. 522, Μιχ. Λαμπρυνίδου, ἡ Ναυπλία Ἀθῆναι 18. σ.

6. Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Μητροπόλεως. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ ξυλίνης στέγης, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 103). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν

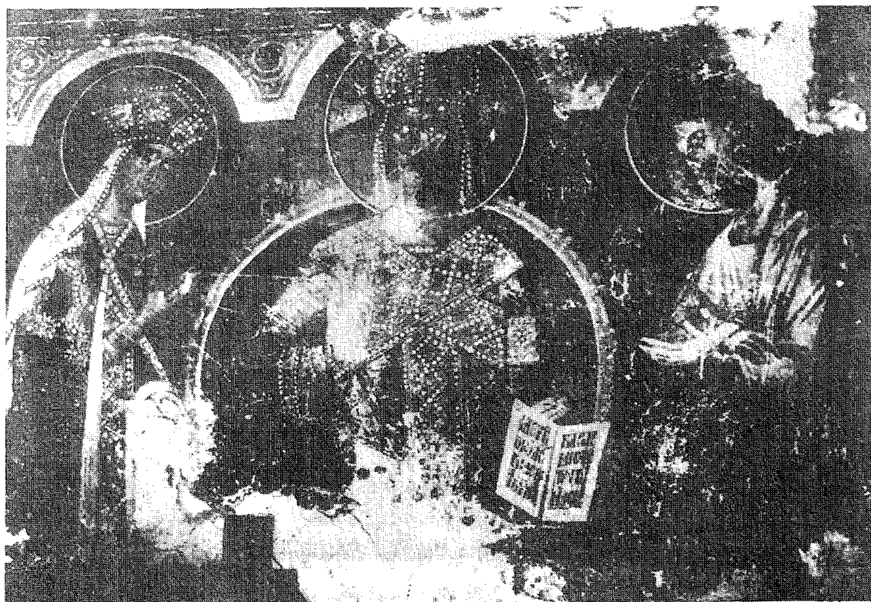
Εἰκ. 103. Κάτοψις τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου.

φέρει προσκεκολλημένον τετράγωνον περίπου νάρθηκα. Ἡ τοιχοδομία του δὲν εἶναι σήμερον ὁρατή, διότι καλύπτεται ὑπὸ πεταχτοῦ κονιάματος, ἔκ τινων ὅμως διαφαινομένων τμημάτων ἀποδεικνύεται, ὅτι ἦτο μᾶλλον ἀκανόνιστος καὶ παραμεμιγμένη μετὰ θραυσμάτων πλίνθων. Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀβαθεῖς τυφλαὶ διακοσμητικαὶ βαθύνσεις (εἰκ. 103), ὅμοιαι δὲ βαθύνσεις ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀνὰ μία ἑκατέρωθεν τῆς θύρας.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐξ εἰκόνων διατεταγμένων καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα διακοσμήσεως. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν πάλιν παράταξιν στρατιωτικῶν ἁγίων, ἄνω δὲ ζώνην ἐκ στηθαρίων, ἔτι δ' ἀνωτέρω σκηνὰς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς κάτω ζώνης παρατηροῦμεν, ὅτι πολλοὶ ἅγιοι δὲν φέρουσι τὰς καθιερωμένας στολὰς ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένοι τὰ πλούσια ἐνδύματα τῶν στρατηγῶν καὶ ὑψηλῶν τιτλού-

χων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Ἡ συνήθεια αὕτη φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, δὲν περιορίζεται δὲ μόνον εἰς τὰς στολὰς ἀλλ᾽ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς τίτλους, δι᾽ ὧν χαρακτηρίζονται οἱ ἅγιοι. Οὕτω π. χ. ὁ ἅγ. Δημήτριος, ὅστις εἰς τὰς πρώτας παραδόσεις οὐδὲ κἂν ἁπλοῦς στρατιώτης εἶναι [1], τιτλοφορεῖται δούξ [2], μέγας δοὺξ [3], μέγας βοεβόδας [4], Ἀπόκαυχος [5] κλπ. Ἐπίσης μέγας δοὺξ τιτλοφορεῖται καὶ ὁ ἅγ. Ἀρτέμιος ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ 1552 τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μ. Μαυριωτίσσης Καστορίας [6].

Εἰκ. 104. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως.

Ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς κάτω ζώνης ἄξιαι προσοχῆς τυγχάνουσιν αἱ ἑξῆς: Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου:

1. Ἡ ἀποκαλυπτικὴ εἰκὼν τοῦ Τριμόρφου ἢ Δεήσεως (εἰκ. 104). Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, κάτωθεν τριῶν συνεχομένων τόξων, ἐν τῷ μέσῳ μὲν ὁ Χριστός, καθήμενος ἐπὶ θρόνου ἔχοντος κογχοειδὲς ἐρεισίνωτον, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή:

[1] Delehaye, Les légendes grecques des Saints militaires, Paris 1909 σ. 104.
[2] Ἐν τοιχογραφίᾳ ναοῦ τοῦ Dragalevci (1486) Grabar, Peinture religieuse en Bulgarie σ. 310.
[3] Ἐν τοιχογραφίᾳ ἁγ. Ἀνδρέου Καστορίας καὶ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Θ΄, 410).
[4] Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ναοῦ τοῦ Bobocevo (1488) Grabar, ἔ. ἀ. σ. 310.
[5] Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας, περὶ ἧς κατωτέρω σ. 153.
[6] Ὅρα περὶ τῆς μονῆς ταύτης κατωτέρω.

Δεῦται οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου κληρονομίσαται τὴν ὑτιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν [ἀπὸ καταβολῆς κόσμου] (Ματθ. κε΄ 34).

Ἑκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *$\overline{IC}$ $\overline{XC}$ ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης*· πράγματι δ᾽ ὡς βασιλεὺς εἶναι ἐνδεδυμένος ὁ Σωτήρ· διότι φορεῖ κατάκοσμον σάκκον μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς ἐπανώκλειστον, τρουλλοειδὲς στέμμα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμανται ἑκατέρωθεν τὰ ἐκ μαργάρων πραιπενδούλια.

Εἰκ. 105. Τοιχογραφία τοῦ ἁγ. Γεωργίου.

Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένη πρὸς τὸν Υἱόν, ἡ Παναγία, τείνουσα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα εἰς δέησιν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἱλητάριον, ἐφ᾽ οὗ θὰ ἦτο ἄλλοτε γεγραμμένη ἐπιγραφή, μὴ σωζομένη σήμερον. Ὡς δ᾽ ὁ Χριστὸς εἶναι καὶ ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη βασιλικὴν στολὴν μὲ στέμμα [1] ἀπὸ τοῦ ὁποίου καταπίπτει ὄπισθεν μακρόν, λευκόν, ἀστεροκόσμητον κρήδεμνον.

[1] Ὅμοιον στέμμα πρὸς τὸ τῆς Παναγίας φορεῖ ἐν Κρεμικόβτσι καὶ ἡ βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγία Κυριακή, ἧς εἰκόνα ὅρα παρὰ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie πίν. XXXIX.

Τέλος **δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Κύριον, ὁ** Πρόδρομος, προσκλίνων **ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων τεθειμένας χιαστὶ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ** στήθους.

Εἰς τὰς παλαιοτέρας παραστάσεις τῆς Δεήσεως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία φέρουσι τὰς συνήθεις αὐτῶν **πατροπαραδότους ἀμφιέσεις. Ἡ ἐνταῦθα ἐμφά**νισίς των μὲ **βασιλικὴν στολὴν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ῥηθεῖσαν τάσιν ἐξομοιώσεως** τῶν ἁγίων πρὸς **αὐλικοὺς τοῦ οὐρανίου βασιλέως**[1] ἤτοι τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διὰ τοῦτο φέρει ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἡ μήτηρ του, τὴν βασιλικὴν στολήν. Ἡ μετὰ βασιλικῆς στολῆς ἐνδυμασία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀπέβη ἀργότερον συνήθης, ὡς μαρτυροῦσι πλεῖσται τοιχογραφίαι[2] καὶ δὴ καὶ αὐτὴ ἡ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης[3], ἥτις **ῥητῶς ἀναγράφει: «Ὅταν** ποιήσῃς τὸν Χριστὸν βασιλέα. . . . »

2. *Ἅγ. Γεώργιος ὁ Καππάδοξ*[4] (εἰκ. 105). Οὗτος εἰκονιζόμενος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς **κρατεῖ τὸ ξίφος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει εἰς** σχῆμα δεήσεως. Ἐνδιαφέρουσα **εἶναι κυρίως ἡ στολὴ τοῦ Ἁγίου, ὅστις φορεῖ** ἐσωτερικῶς πλουμιστὸν καμίσιον **ἐπ' αὐτοῦ δὲ πολυτελῆ ἐζωσμένον χιτῶνα μετὰ** βραχειῶν χειρίδων. Ὁ **χιτὼν οὗτος κοσμεῖται δι' ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς** τῶν ὁποίων εἰκονίζονται **δικέφαλοι ἀετοί. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος εἶναι ἐρριμμένος** ὄπισθεν μανδύας μὲ λευκὴν φόδραν, ὅστις πορποῦται **ἔμπροσθεν πρὸ τοῦ** στήθους. Ὁ ἅγιος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἰδιότυπον, μηνοειδῆ πῖλον.

Ἡ ὅλη στολὴ εἶναι ἡ τῶν ὑψηλῶν τιτλούχων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ ἰδιόσχημος μηνοειδὴς πῖλος (εἰκ. 106) **δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐνταῦθα** ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας[5], **τοῦ Τρέσκαβετς**[6] **καὶ τῆς** μονῆς Marcov[7] τῆς Σερβίας, τῶν Σερρῶν[8] καὶ τέλος τῶν Μετεώρων[9]. Ὅταν

[1] Συχνότατα ὁ Χριστὸς μνημονεύεται ὡς βασιλεὺς εἰς κείμενα καὶ ἐπιγραφάς. Συχνότατα δ' ὡσαύτως ἡ Παναγία φέρει ἐν τῇ ὑμνολογίᾳ τὰ ἐπίθετα Βασιλίς, Παντοβασίλισσα, κλπ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ 11, 56 κλπ.

[2] Π. χ. τοῦ ἐν Τυρνόβῳ ναοῦ Πέτρου καὶ Παύλου (Grabar, Peint. relig. 276) καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ τοῦ ναοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Λουκᾶ.

[3] Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔκδοσις Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 281. Πβλ. καὶ Didron, Guide de la Peinture σ. 428.

[4] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο φέρει ὁ ἅγ. Γεώργιος καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 410) καὶ ἀλλαχοῦ.

[5] Ὁ ἅγ. Ἀλέξανδρος καὶ ἕτερος ἅγιος ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου φοροῦσιν ὅμοιον πῖλον. Ἐπίσης ἐν τῷ ναῷ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Ἀναργύρων καὶ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαγαλειοῦ, ὁμοίους πίλους φέρουσιν οἱ ἅγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος.

[6] Miljukof, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως Σόφια 1899 τ. IV, σ. 118 εἰκ. 42.

[7] Mirkovič-Tatič, Markov manastir, Beograd 1925 σ. 36 εἰκ. 39 καὶ σ. 46 εἰκ. 49.

[8] Ναὸς μητροπόλεως ἁγ. Θεοδώρων, ἐπὶ τῆς παραστάδος τοῦ ἱεροῦ (ἀδημοσίευτος).

[9] Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1909, 248. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' σ. 409 εἰκ. 24 καὶ σ. 411 εἰκ. 26.

τὸ πρῶτον ἐσημειώθη ἡ παρουσία του ἐθεωρήθη ὡς σερβικός. Ἐν τούτοις τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σχῆμα πίλου φέρει καὶ ὁ Κυρήνιος εἰκονιζόμενος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Κ/πόλει μονῆς τῆς Χώρας[1], ὀρθῶς δ' ὁ Diehl[2] ἔγραψεν, ὅτι πρόκειται περὶ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τιτλούχου τινὸς τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ πίλου εἶναι πιθανὸν νὰ ἦλθεν ἐξ Ἀνατολῆς. Τοιοῦτον ὄντως πῖλον φορεῖ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς ἐλθόντος μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ ὁ Ἀράχης[3].

Εἰκ. 106. Κεφαλὴ ἁγίου φέροντος τὸν μηνοειδῆ πῖλον. (Ναὸς ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας).

3. Οἱ ἅγιοι: *Νικόλαος ὁ νέος* καὶ *Ἀλέξανδρος* (εἰκ. 107). Οὗτοι φοροῦσι πολυτελεῖς μετὰ κεντημάτων στολάς, φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ μὲν Ἀλέξανδρος μηνοειδῆ πῖλον ὁ δὲ Νικόλαος ῥομβοειδῆ, ἢ μᾶλλον στέμμα, ὅμοιον πρὸς τὸ στέμμα, ὅπερ φορεῖ ὁ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀριστερᾷ τῆς θύρας μετὰ τῆς μητρός του εἰκονιζόμενος Ἅγ. Κωνσταντῖνος, οὗτινος ἡ κεφαλὴ διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκ. 110.

4. Οἱ ἅγ. *Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης* (εἰκ. 108). Οὗτοι εἰκονίζονται παραπλεύρως τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου **συμμετρικῶς κατὰ κρόταφον. Εἶναι περιβεβλημένοι τὸν** στρατιωτικὸν **αὐτῶν θώρακα ἔχουσι δ' ἀποθέσει εἰς τὸ μεταξὺ αὐτῶν διάστημα τὴν ἀσπίδα, τὸ ξίφος καὶ τὸ δόρυ, ἵνα ὑψώσωσιν ἐλευθέρως ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς δέησιν πρὸς τὸν ἄνω μεταξὺ αὐτῶν εἰκονιζόμενον** Χριστόν.

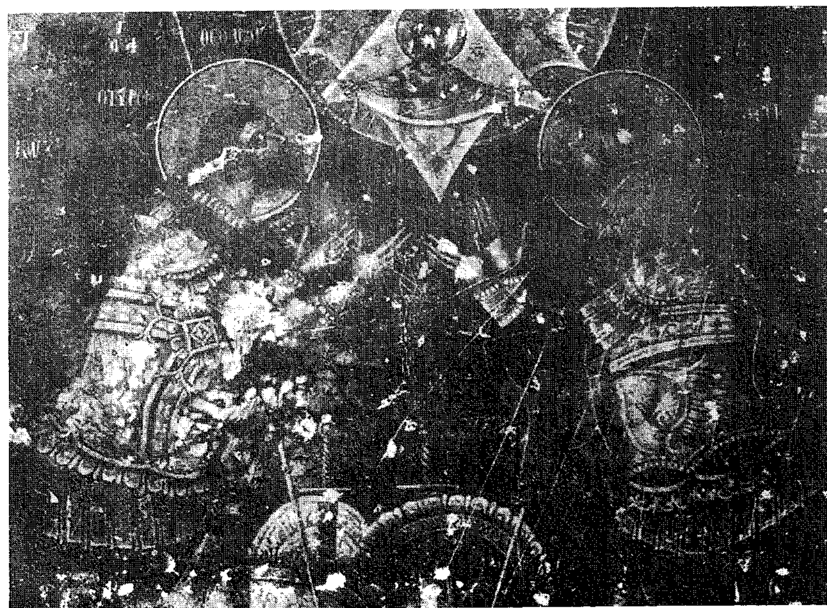
[1] Šmit, Kachrie Djami Μόσχα 1906 πίν. XXXII, 89.

[2] Manuel d'art byzantin[2], Paris 1927 τ. 2 σ. 798.

[3] Ὅρα τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937 πίν. LXXIX, 315 καὶ LXXXIII, 332.

Εἰκ. 107. Οἱ ἅγιοι Νικόλαος ὁ νέος καὶ Ἀλέξανδρος.

Εἰκ. 108. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι δεόμενοι.

Οὗτος, ἱστορούμενος ἐν προτομῇ, ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου φερομένου ὑπὸ Χερουβεὶμ τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὸ κάτωθεν ζεῦγος προσφέρων εἰς ἑκάτερον τῶν Θεοδώρων τὸ στέφος τοῦ μάρτυρος [1].

Ἡ παράστασις ἀνάγεται εἰς τὸ σύνηθες θέμα, καθ' ὃ δύο ἀντωποὶ ἅγιοι δέχονται τὴν θείαν εὐλογίαν. Τοιαῦται συνθέσεις ἐλθοῦσαι ἐξ Ἀνατολῆς [2] εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶναι παλαιόταται· ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος ἐν τῷ ἐν Κ/πόλει βεβαίως ἱστορηθέντι περιφήμῳ μηνολογίῳ Βασιλείου τοῦ Β΄, ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Βατικανῷ [3], ἐκ Βυζαντίου δὲ διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον. Ὁμοία παράστασις εἴδομεν, ὅτι εἰκονίζεται καὶ ἐν Κουμπελίδικῃ τῆς Καστορίας (σ. 134) ὡς καὶ ἐν Τραπεζίτσᾳ, Poganovo καὶ Kremikovci τῆς Βουλγαρίας [4] καὶ τέλος ἐν Curtea de Arges τῆς Ρουμανίας [5]. Λίαν δ' ἀπιθάνως ὑπεστήριξεν ὁ Protič [6], ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ στάσις τῶν ἁγ. Θεοδώρων μιμεῖται τὴν στάσιν τοῦ Ράδου Νέγρου ἐν εἰκόνι τοῦ 14ου αἰῶνος τοῦ ναοῦ τῆς Curtea de Arges.

5. Ὁ ἅγιος Δημήτριος, εἰκονιζόμενος παρὰ τὸ ζεῦγος τῶν Θεοδώρων, ἐν πολυτελεῖ στρατιωτικῇ στολῇ. Φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφήν: *Ἅγ. Δημητριος ὁ Ἀπόκαυχος* [7].

6. Οἱ ἅγιοι *Προκόπιος* καὶ *Μερκούριος,* ἐνδεδυμένοι πλουσίας στρατιωτικὰς στολάς.

7. Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται ἐντὸς μὲν τῆς ἁψῖδος οἱ μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἄλλοι ἱεράρχαι βαίνοντες ἐν κατανύξει ὁ εἰς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου (εἰκ. 109). Φοροῦσι δ' οὗτοι μακρὰ πολυσταύρια φαιλόνια κρατοῦντες διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ φαιλονίου καλυπτομένων χειρῶν κλειστὸν εὐαγγέλιον. Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται καὶ ἅγιοι ἐπίσκοποι γειτονικῶν μερῶν ὡς π. χ. ὁ ἅγ. Κλήμης Ἀχρίδος καὶ ὁ ἅγ. Ἀχίλλειος (εἰκ. 109). Ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἱεραρχῶν εἰκονίζονται ἐντὸς κύκλων στηθάρια ἑτέρων ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρα-

[1] Πβλ. τὸ σχετικὸν τροπάριον: στεφθέντες ἄμφω πρὸς Θεοῦ θείου στέφους, δῶρα φέρετε πιστοῖς εἰς θυμηδίαν· ὅρα καὶ Ἑρμηνείαν τῆς ζωγρ. τέχνης σ. 215.

[2] Εὑρίσκονται εἰς τοὺς ἀνατολ. κώδικας: Paris. Gr. 69 καὶ Ambrosianus 49 φ. 137.

[3] Il menologio di Basilio II φ. 152, 259.

[4] Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 112 καὶ 326 πίν. LXIVα.

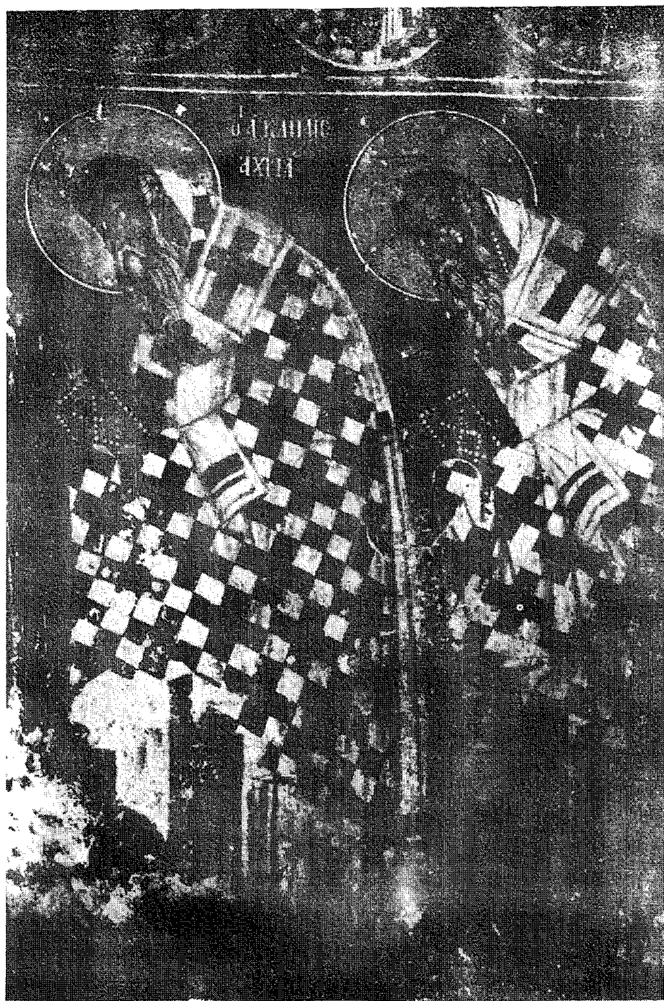
[5] Bulletinul Comm. monumentelor istorice X-XVI Bucarest 1923 πίν. VII.

[6] Recueil Kondakof, Praha 1926, σ. 101.

[7] Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρουσιν, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀπόκαυκος, πολλοὶ βυζαντινοὶ ἐν οἷς καὶ ὁ δρουγγάριος τῶν πλωΐμων Ἀλέξιος. Ἐπειδὴ δ' οὗτος, μεγάλως διὰ τὰ κατορθώματά του φημισθείς, ἔλαβε τῷ 1345 τὸν τίτλον τοῦ μεγάλου δουκὸς (Καντακουζηνός, II, 218, 10 Βόν.) καὶ διὰ τούτου πάντοτε προσεφωνεῖτο δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας νὰ ἐθεώρησε τὸ Ἀπόκαυκος ταυτόσημον πρὸς τὸ μέγας δοὺξ καὶ νὰ προσέγραψεν αὐτὸ ἀντ' ἐκείνου εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον.

τούντων ὁμοίως κλειστὸν εὐαγγέλιον. Ἀξία τέλος παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ παρὰ τὴν πρόθεσιν ἀπεικόνισις τοῦ ὁράματος τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Ἐκ τῶν Χριστολογικῶν σκηνῶν τῆς ἀνωτέρας ζώνης θὰ σημειώσω μόνον

Εἰκ. 109. Ἱεράρχαι ἐκ τοῦ ἱεροῦ.

ἰδιαίτερά τινα χαρακτηριστικά. Οὕτω εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παρθένος εἰκονίζεται καθημένη καὶ νήθουσα. Εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου ὁ νεκρὸς δὲν εἰκονίζεται ἐντὸς σπηλαίου ἀλλ᾽ ἐντὸς σαρκοφάγου, ἧς τὸ κάλυμμα ἀποκομίζουσι δύο ἄνδρες, ὧν ὁ δεύτερος κρατεῖ πρὸ τοῦ στό-

ματος μανδήλιον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δυσοσμίας. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ καθ᾽ ὑπερβολὴν καμπυλωμένον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ φαίνεται ὡσεὶ ἀποσπώμενον ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν ἡ Παναγία εἰκονίζεται ὑψοῦσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Σταυρόν, καθ᾽ ὃν χρόνον μία τῶν συντρόφων της περᾷ τὴν μίαν χεῖρα της ὑπὸ τὸν βραχίονα τῆς Παναγίας, διὰ δὲ τῆς ἄλλης συγκρατεῖ αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ὤμου.

Εἰκ. 110. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ κάτωθεν αὐτῆς κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονιζόμενον ἐπιτάφιον θρῆνον ὁ Νικόδημος ἔχει ἀκκουμβήσει τὸν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ βράχου· στηριζόμενος δ᾽ ἐπ᾽ αὐτοῦ περᾷ τὴν κεφαλὴν διὰ μέσου τῶν ξύλων τῆς κλίμακος [1]. Τέλος εἰς τὴν παράστασιν τῶν μυροφόρων τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ὡς σαρκοφάγος.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν παραστάσεων τῶν παθῶν ἀπουσία τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, ἣν ἄλλως τε ἐν οὐδεμιᾷ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξετασθεισῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας συνηντήσαμεν.

Τελευταία ἀξία προσοχῆς παράστασις εἶναι ἡ ὕπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονιζομένη Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 110).

[1] Ὁμοία στάσις τοῦ Νικοδήμου ἀπαντᾷ καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔργα· οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ ὑπ᾽ 1140 ἀντιμηνσίου τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, οὗ εἰκόνα βλέπε ἐν Atti del V Congresso di studi Bizantini πίν. XXVI εἰκ. 5. (Ἄρθρον κ. Β. Κώττα).

Ὡς συνήθως ἡ Παναγία εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐξηπλωμένη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλίνης ἐστρωμένης διὰ λευκῆς σινδόνος ἡπλωμένης ἐπὶ πολυπτύχου ποδέας. Πρὸ τῆς κλίνης εἰκονίζεται σκίμπους, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν κηροπήγιον, ἀντὶ τοῦ συνήθως ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου, ὅπερ, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ἐν Καστορίᾳ παραστάσεων τῆς Κοιμήσεως ἀπαντᾷ. Ὄπισθεν τῆς κλίνης ἵσταται ἐν τῷ μέσῳ, τονίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, προβαλλόμενος ἐπὶ ἀκτινοφόρου δόξης καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ὑπὸ μορφὴν βρέφους εἰκονιζομένην ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ταύτην ἄγγελοι, τεταγμένοι εἰς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡμιχόρια, ἑτοιμάζονται ἵνα παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανούς. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Πέτρος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιῶν τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρων εἰς τὴν παρειάν του εἰς ἔνδειξιν λύπης. Συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον ἱστορεῖται παρὰ τὸν πόδα τῆς κλίνης ὁ Παῦλος εἰς μίαν ἔντονον στάσιν θλίψεως, κλαίων δ' ἐπίσης εἰκονίζεται ὄπισθεν τῆς κλίνης, παρὰ τὸ προσκεφάλαιον, ὁ Ἰωάννης, καλύπτων τὸ πρόσωπον δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ὁμοίαν στάσιν θλίψεως παρουσιάζει καὶ ἄλλος, συμμετρικῶς πρὸς τὸν Ἰωάννην εἰκονισμένος ἀπόστολος, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἐν χορῷ τεταγμένοι ὄπισθεν τοῦ Παύλου κάμνοντες ἠπιωτέρας χειρονομίας θλίψεως. Ἡ ἄνισος κατανομὴ τῶν ἀποστόλων εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος λόγον ἔχει τὴν κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ παράστασιν πλήθους ἀγγέλων ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ὄπισθεν τοῦ Παύλου ἱστάμενον ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Τὴν εἰκόνα συμπληροῦσιν αἱ μορφαὶ δύο ἐπισκόπων κρατούντων εὐαγγέλιον εἰκονιζομένων δ' ἑκατέρωθεν τῶν πέριξ τοῦ Χριστοῦ ἀγγέλων. Τέλος τὰς δύο ἄνω γωνίας τῆς συνθέσεως γεμίζουσιν ὅμοια ἑκατέρωθεν, μικρᾶς κλίμακος οἰκήματα, ἄνευ ὅμως μορφῶν βλεπουσῶν ἀπὸ τὰ παράθυρά των, ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλας παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως.

Λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν οὐρανίων ταγμάτων καὶ τῆς ἀπουσίας τῶν ἐπὶ νεφῶν προσερχομένων ἀποστόλων ἡ σύνθεσις τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων (σ. 47), διαφέρει ὅμως ἐκείνης, διότι εἰκονίζει τοὺς τεθλιμμένους ἀποστόλους κατὰ πολὺ δραματικώτερον τρόπον.

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου παρατηρῶ τὰ ἑξῆς: Τὸ σχέδιον τῶν εἰκόνων εἶναι ἀκριβές, ὀρθῶς δὲ ἀποδίδεται ἡ προοπτική των. Ἡ ἔκφρασις ὅμως τῶν μορφῶν εἶναι κάπως χαλαρὰ καὶ ἄτονος. Μία ἔντονος ἀκαμψία ἐκδηλοῦται ἰδίᾳ εἰς τὴν στάσιν ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὰς ἐνδυμασίας, αἵτινες καὶ παρέχουσι τὰ πρῶτα δείγματα τῆς διακοσμητικῆς σχηματοποιήσεως, ἥτις θὰ ἐπικρατήσει κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Τὰ γυμνὰ μέρη παρουσιάζουσι τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, δι' ἧς τελεῖται ἡ ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιὰν μετάβασις καὶ ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὡς διδάσκουσι πολλὰ σύγχρονα παραδείγματα ἀπὸ τῆς Σερβίας μέχρι τῆς Λακωνίας. Εἰς τὴν παλαιολόγειον ἄλλωςτε ἐποχὴν ἀνήκουσιν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου ἐπιγραφή, περὶ τῆς ὁποίας μετ' ὀλίγον θὰ ὁμιλήσωμεν, τοῦτο μόνον προσθέτοντες ἐνταῦθα: ὅτι τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἔγκειται εἰς τὴν λεπτολόγον ἀπεικόνισιν τόσον τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ὁπλισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων—θωράκων, ἀσπίδων, πτερυγίων—ὅσον καὶ τῶν στολῶν τῶν πολιτικῶν μαρτύρων, ὧν τὰ ποικίλα κοσμήματα, κεντημένα ἐπὶ τῶν ζωηρῶν τόνων ἐνδυμάτων μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης των εἶχε τελείαν γνῶσιν τῶν πραγματικῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ταῦτα ἐφοροῦντο.

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει οὕτω:

Ἀνειγέρθη κὲ ἠνεκενίστει ἐκ βάθρου κὲ κόπου κὲ μόχθου ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου καὶ ἀναστορήθην παρὰ τοὺς κτιτόρους ἤγου τοὺς πανευγενεστάτους κυρίους Στώια καὶ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Διονησίου ἀφθεντεύοντος δὲ τοῦ αὐτοῦ αὐταδέλφου πανευγενεστάτους κὺρ Στώια κὲ κ(υρο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη, ἀρχιερατεύοντος δὲ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου κ(υρο)ῦ Γαβριὴλ καὶ πρωτο [θρόνου Καστορίας[1] ἔτους ς΄]ωϟβ΄

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς΄ωϟβ΄ ἤτοι τὸ σωτήριον ἔτος 1384-5. Κτίτορες δ' αὐτοῦ ἐγένοντο οἱ «πανευγενέστατοι Στώιας καὶ Θεόδωρος τοῦ Μουζάκη», ὧν ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ἐν ἱερομονάχοις Διονύσιος. Τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι καὶ ἄλλως γνωστὰ ἐκ τῆς ἱστορίας· ἀνήκουσιν εἰς τὴν παλαιὰν Ἀλβανικὴν οἰκογένειαν τῶν Μουζάκη, ἀφ' οὗ εἶναι οἱ δύο ὑστερότοκοι υἱοὶ τοῦ Ἀνδρέου II Μουζάκη, αὐθέντου τοῦ Βερατίου. Οὗτος ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ υἱοὺς ὡς ἑξῆς τὰς κτήσεις του: Εἰς τὸν πρεσβύτερον υἱόν του Γκῖνον ἔδωκεν τὴν Τομορίτσαν καὶ τὰς δύο Δεαβόλεις, εἰς τὸν δευτερότοκον Θεόδωρον τὴν Μουζακιὰν καὶ τὸ Βεράτιον καὶ εἰς τὸν νεώτατον καὶ ἄτεκνον θανόντα Στώιαν τὴν χώραν τῆς Καστορίας[2].

Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Ἀλβανοῦ δεσπότου Ἰωάννου Μουζάκη ὁ Ἀνδρέας II Μουζάκης, ἄρχων τοῦ Βερατίου, κατέλαβε τὴν Καστορίαν τῇ βοηθείᾳ τῶν δύο ἐπὶ θυγατράσι γαμβρῶν αὐτοῦ Βάλσα II καὶ Ρόπα, κατόπιν πολέμου, ὃν ἐκίνησε κατὰ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν Σέρβου Μάρκου Κράλιεβιτς. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἡ Καστορία παρεδόθη εἰς τὸν γαμβρὸν τοῦ Ἀνδρέου

[1] Οὕτω ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἐλεούσης. Ἀφ' ἑτέρου ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (ἀνατολ. ἁγ. Ἀθανασίου) ὁ μητροπολίτης Καστορίας τιτλοφορεῖται καὶ *προτόθρονος τῆς πρότης Ἰουστινιανῆς*.

[2] Breve memoria de li discendenti de casa Musachi παρὰ Hopf, Chroniques grecoromanes, Berlin 1870 σ. 270 πβλ. καὶ Jireček, Gesch. der Serben 332. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, 287.

Μουζάκη, Βάλσαν τὸν II, οὐχὶ κατόπιν πολέμου πρὸς τὸν Μᾶρκον Βουκασὶν ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας, ἣν οὗτος συνῆψε πρὸς τὴν (ἐκδιωχθεῖσαν) σύζυγον τοῦ Μάρκου Ἑλένην [1], καθ' ἣν συμφωνίαν ἡ Ἑλένη θὰ παρέδιδε τὴν πόλιν ἂν ὁ Βάλσας τὴν ἐνυμφεύετο ἐκδιώκων τὴν σύζυγόν του ἤτοι τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀνδρέου Μουζάκη. Ἀλλ' ἡ Ἑλένη ἐπέδειξε μετὰ ταῦτα τόσον κακὴν διαγωγήν, ὥστε ὁ Βάλσας τὴν ἀπέπεμψε κρατήσας τὴν Καστορίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ πενθεροῦ του, ὅστις θνήσκων κατέλιπεν αὐτήν, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τὸν τριτότοκον αὐτοῦ υἱὸν Στώιαν, αὐτὸν ἀκριβῶς, ὃν ἀναφέρει καὶ ἡ ἡμετέρα κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἥτις συναναγράφει μετὰ τοῦ Στώια καὶ τὸν Θεόδωρον, προφανῶς ὡς συγκτίτορα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Θεόδωρος παρητήθη ταχέως τῆς διοικήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ πατρός του κληροδοτηθείσης χώρας καὶ καρεὶς μοναχός, ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονύσιος, θὰ ἐνεκλείσθη εἴς τινα γειτονικὴν τῆς Καστορίας μονήν.

Ἡ ἐν Καστορίᾳ ἀρχὴ τῶν Μουζάκη [2] διήρκεσε μέχρι τοῦ 1385 [3], ὅτε ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατόπιν τῆς ἥττης, ἣν ὑπέστη ὁ Βάλσας ὑπὸ τοῦ Τούρκου Χαϊρεδδίν [4]

7. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΘΩΜΑ

Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι ἐπιμήκης βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς πεντάπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, φέρει ὁριζοντίους ξυλοδεσιὰς (χατίλια) ἐκ σκληροῦ ξύλου. Ἔχει ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἐφ' οὗ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἔτους 1663. Ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ουτος ὁ ναος ωνπερ βλεπεται παντεσ, ηκος γαρ Θεου και προσευχης ηπαρχι· μηδεις εισελθη εν αυτω μνησικακως και εξη την αραν αντοις [5] την ευλογίαν, ωσπερ Ιουδας ο του Χ(ριστο)υ προδωτης

[1] Αὕτη ἦτο ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τοῦ δεσπότου τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς καὶ θυγάτηρ τοῦ ἄρχοντος Βεροίας Ραδοσλάβου Χλαπένου, Jireček, Geschichte der Serben, Gotha 1911 σ. 331.

[2] Κατὰ τὸν Makušev, Die Slawen in Albanien ἡ Καστορία ἀνῆκεν ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Μουζάκη. Πβλ. Hopf, Chroniques grécoromanes 281.

[3] Κατὰ τὸν Orbini, Il regno degli Slavi, Pesaro 1601 σ. 292 ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1383. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἐσφαλμένον ὑπὸ τῆς ἡμετέρας κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναφέρει αὐθεντεύοντα τὸν Στώιαν κατὰ τὸ 1384/5.

[4] Κατὰ τὸν Muralt (Essai de chronographie byzantine I Πετρούπολις 1871 σ. 727) τὸ 1386 οἱ Τοῦρκοι ἀφήρεσαν ἀπὸ τὸν Γεώργ. Στρασιμὶρ τὴν Καστορίαν, τὸ Βελιγράδιον καὶ τὴν Κρόϊαν πβλ. καὶ Leunclavius, Ann. Turcici 417.

[5] = ἀντί.

Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1663. Τὸν χρόνον τῆς ἀνιστορήσεως διδάσκει ἡ ὕπερθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας γεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

ανεστορηθη ουτος ο θιος κε πανσεπτος ναος του εν αγιεις πατρος ημων Νικολαου δηα εξοδου της τιμιωτατης αρχοντισας Θεωλογινας και ο ανυρ αυτης Πετζηος δια ψηχηκην αυτων σοτιριαν. Ετους ΑΧΞΓ: ζροα' [1].

Ἐνδιαφέροντα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπί τινων εἰκόνων τοῦ νάρθηκος. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγ. Ὀνουφρίου ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς:

Ὁ Παπακυτζος επηρε το μαχαλα 1688
Ο Παπαστρατος επιρε το μαχαλα 1692
Ο Πα/πα μανολης επιρε τὸ μαχαλα γροσια εκατον 1719

Ὡς γνωστὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας οἱ ἱερεῖς ἐξηγόραζον παρὰ τῆς μητροπόλεως τὸ δικαίωμα νὰ ἱερουργοῦν εἰς τὰς συνοικίας. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τρία ὀνόματα ἱερέων ἐξαγορασάντων τὸ δικαίωμα ἱερουργίας ἐν ἁγ. Νικολάῳ περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος.

8. ΠΑΝΑΓΙΑ ΡΑΣΙΩΤΙΣΣΑ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Σερβιώτη, δι' ὃ καὶ λέγεται καὶ Παναγία τοῦ Σερβιώτη. Εἶναι βασιλικὴ λιθόκτιστος μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, τοῦ 16ου πιθανώτατα αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ τέμπλον, ὑπάρχει ὡραία φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης, ἐπεσκευασμένη δυστυχῶς καὶ φέρουσα διὰ νεωτέρων χαρακτήρων τὴν ἐπιγραφὴν *Βλαχέρνα* [2]. Ὑπεράνω τῆς εἰκόνος εὕρηται γραπτὴ ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐπιγραφή, ἣν ἀνέγνωσα ὡς ἑξῆς:

Ανηγερθη εκ βαθρων και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπτος ναος τῆς υπεραγιας Θ(εοτο)κου τῆς Ρασιωτησας δια συνδρομης και εξοδου του τιμιοτατου αρχοντος κυρ Σταματίου του Σιροβα και τῆς σηβιου αυτου Ελενης και κυρ Μανουηλ και κυρ Ιωανου των νων αυτου δια ψυχικην αυτων σωτηριαν. Επι ετους ζω ξα' ινδ, ια' [3].

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ζξα' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1553, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς 11ην ἰνδικτιῶνα.

Ἐπὶ τῆς ὡραίας Πύλης τοῦ τέμπλου εὕρηται ἡ ἐπιγραφή *Μνίσθητι ημων κ(ύρι)ε του δουλου σου Θεοφήλου 1662.*

[1] Χρηστίδης ἔ. ἀ. σ. 172.

[2] Ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος δέχεται, χωρὶς ὅμως νὰ δικαιολογῇ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας εἶναι ἔργον Θεοφάνους τοῦ Κρητὸς (Ἐφημερὶς Πρωΐα τῆς 7ης Δεκεμβρίου τοῦ 1936).

[3] Χρηστίδης, ἔ. ἀ. σ. 172.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, ὅστις φορεῖ ζώνην μετὰ πόρπης ἐκτύπου εἰκονιζούσης τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοιχώματος εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ πελωρία εἰκὼν τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Παναγία Ρασιώτησα ἡ γλικοφιλοῦσα*. Δυστυχῶς καὶ αὕτη ἡ εἰκὼν ἐπεσκευάσθη τὸ 1903. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ ναοῦ εὕρηται καὶ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

† Ετουτο επι σι χαριτι [ε]καμε η | Τραταφιλὰ[1] *| ιπανου Καλουδα Μαρουδα Μανολη | Διμαντρονι | διμο δια ψυχικι του σοτιρια εονια του η μνιμι.*

9. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη (Ἁγ. Θωμᾶ). Ὑπό τινων ὀνομάζεται καὶ Ἁγ. Μηνᾶς, λόγῳ εἰκόνος τοῦ ἁγίου τούτου σῳζομένης ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου. Πράγματι ὅμως ἀνήκει εἰς τὴν Παναγίαν, ὡς διδάσκει ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος σῴζουσα ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὀλίγας, καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης, τοιχογραφίας, ἐπισκευασθείσας ὅμως ὑπὸ νεωτέρου ζωγράφου. Ἐν τῷ νάρθηκι εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Ἔχει καὶ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον·

Ἄνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή[2]:

Ανιστορηθη ο θειος ναος της υπεραγιας δεσποινης Θεοτοκου και αειπαρθενου Μαριας και δια συνδρομης της τιμιωτατης αρχοντισας Φανης θυγατερα του Θεοδωρι αρχυερατεβοντος τοῦ πανιερωτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου Αρσενιου· να μνημονεβοντε οι γονεις Θεοφανο καὶ ο ανηρ αυτης Αργυρος . . . . ενα τουλουμι και μισο βαενι και ασπρα χιλια να δουλευητέ τα πριν τα μερμετισητε. Και να δοσουση του νερεος το χρονο ασπρα ρ να μνημονεβονται και η τολμηση απ' αυτα να εχι τας αρας τον τριακοσιον δεκα οκτο θεοφορων πατερων ημον και προκοπην μη καμνουν . . . . μηνι Αυγ(ουστου).

Τὸ ἔτος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει φθαρῇ, ἐκ τῆς μνείας ὅμως τοῦ μητροπολίτου Ἀρσενίου συνάγομεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1650.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

μανουηλ ιερευς εχηροτονηθηκα επη ετος 1720 οκτοβρίου 8.

[1] Τριανταφυλλιά.

[2] Μόνον τὸ πρῶτον ἥμισυ παρὰ Χρηστίδη, ἔ. ἀ. σ. 173· διότι τὸ δεύτερον οὐ μόνον ἔχει πολλὰς συντμήσεις καὶ εἶναι δυσανάγνωστον ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ ὁρατόν, λόγῳ κατασκευῆς νεωτέρου πατώματος γυναικωνίτου.

10. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς βορρᾶν τετράγωνον νάρθηκα. Εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπικρατοῦν σύστημα δομῆς ἤτοι διὰ κοινῶν λίθων (ἄνευ πλίνθων) καὶ ξυλοδεσιῶν (χατίλια). Εἰς τὸ τέμπλον ἔχει καλῆς τέχνης (17ου αἰῶνος) φορητὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Κριτοῦ καὶ τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας. Εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, τόσον ἐσωτερικῶς καὶ ὅσον ἐξωτερικῶς. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί:

Μνησθιτι κυριε της ψυχης των μακαριων κτιτορων της αγιας μονης ταυτης Καλλινικου μοναχου, Μαρουδιας και Ιωαν(νου) καὶ κατωτέρω: *Μνησθιτε Κύριε τὴν ψυχὴν του δουλου σου . . . συν τη συμβιου αυτου*[1].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ἥτις καὶ ἀναφέρεται εἰς σῳζόμενα ἔγγραφα.

11. ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλική, ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένη. Ὕπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἐξωτερικῶς ἀβαθὴς ἡμικυκλικὴ κόγχη ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰκονίζονται οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι, Πέτρος καὶ Παῦλος ἀσπαζόμενοι ἀλλήλους. Ἐπίσης ἀριστερᾷ τῆς θύρας διακρίνεται ὁλόσωμος εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν Χριστόν. Ὥστε καὶ οὗτος ὁ ναὸς ἔφερεν ἐξωτερικὰς τοιχογραφίας, ὡς ἦτο καὶ ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ὅμως τοιχογραφιῶν διατηροῦνται μόνον αἱ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου, τῶν λοιπῶν πλευρῶν καλυφθεισῶν δι' ἀσβεστώματος.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σύνηθες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν ἁγίους ὁλοσώμους ἐν παρατάξει, στρατιωτικοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον[2], εἰκονιζομένους κάτωθεν τόξων[3], ἄνω δὲ στενὴν ζώνην ἐκ στηθαρίων, καὶ τέλος ἀνωτάτω μεγάλας συνθέσεις ἐκ τοῦ εὐαγγελικοῦ κύκλου[4], ἐκ τῶν ὁποίων ἡ παράστασις τοῦ Μυστικοῦ δείπνου παρουσιάζει τὴν τράπεζαν στρογγύλην καὶ κάτωθεν κουβουκλίου ὑποστηριζομένου ὑπὸ κιόνων.

[1] Παρὰ Χρηστίδῃ, ἔ. ἀ. σ. 175.

[2] Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἔχομεν κατὰ σειρὰν τοὺς ἑξῆς: Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην, Μερκούριον, Προκόπιον, Θεοδώρους, Γεώργιον, Δημήτριον καὶ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

[3] Τοῦτο συχνὸν καὶ ἐν Ἁγ. Ὄρει πβλ. Millet, Athos Les peintures, Paris 1927 πίν. 241, 1, 2 (Δοχειαρίου) καὶ ἐν Μετεώροις (Μ. Μεταμορφώσεως).

[4] Βαϊοφόρος, Μυστικὸς δεῖπνος, Σταύρωσις, Θρῆνος, Ἀνάστασις.

Μεταξὺ τῶν στηθαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοίχου ἡ ἑξῆς κτιτορικὴ ἐπιγραφή:

† Ἀνεκενησθη εκ βαθρων ὁ θειος και πανσεπτος ναος ουτος τον αγιον ενδοξον και πανεφημων αποστολων | καὶ κορυφαιων Πετρου και Παυλου δια εξοδου κοπου και ποθου του εντιμοτατου Κυρου Γεωργιου | Θεοδωρου του ποτε Παπα Μανολι εις μνημοσυνον αυτου· μετα δε την θανην του Γεωργιου οι υοὶ αυτου· εφρο | [ντι]-σαν ος ειπεν εν τη διαθηκη του οπος ιστοριθη ο ναος του Θεου ευδοκουντος· ἀνηστοριθη και εκαλλοπιστη εις δ.... | και τη μητρικη ιουρο .... ιν αλλο ....ν σωτηριαν μακαριον κτητορον του Κυρου Γεωργιου και της συμβιου και των τεκνων αυτου αμην. Ετελειωθη επι ετους Αδαμ ,ζνε' ἰνδ. ε' απο δε της ενσαρκου οικονομιας του κυριου ημων ΙC XV ΑΦΜΖ' Ιουλιω ΚΓ' επι της αρχιερατειας του αθ[1] *Καστορίας Κυρου Μεθοδίου. Ιστοριθη δἰ Ονουφριου του αρτι εκ της λαμπροτατης πολεον Βενετίου*[2]. *Οι θεωρουνταις ευχεστε και μη καταραστε αμην.*

Εἰκ. 111. Ὁ ἅγ. Ὀρέστης.

Κατὰ ταῦτα ἡ τοιχογράφησις τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐγένετο ἐν ἔτει 1545 διὰ τοῦ ζωγράφου Ὀνουφρίου, ὅστις ἄρτι εἶχεν ἐπανακάμψει ἐκ Βενετίας, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἐσπούδαζον ζωγραφικὴν παρὰ διασήμοις διδασκάλοις πλεῖστοι ἐξ Ἑλλάδος νέοι.

Ὁ Ὀνούφριος ἔχει βεβαίως ἐπηρεασθῆ ἐκ τῆς δυτικῆς τεχνοτροπίας, διατηρεῖ ὅμως γενικῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τὸν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπηρεασμὸν μαρτυροῦσι κυρίως τὰ πολύπλοκα ἀρχιτεκτονικὰ βάθη, ἅτινα χρησιμοποιεῖ εἰς τὰς συνθέσεις (πβλ. Μυστικὸν δεῖπνον) καὶ ἡ γλυκύτης τῶν ἐκφράσεων, ἣν δύναταί τις ἄριστα νὰ ἐκτιμήσῃ ἐκ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Ὀρέστου, εἰκονιζομένου ἔν τινι τῶν μεταλλίων.

Τὴν εὐσέβειαν τοῦ Ὀνουφρίου μαρτυρεῖ καὶ ἐπιγραφὴ γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν τῷ ἱερῷ παρὰ τὴν πρόθεσιν, ἀποτεινομένη δ' εἰς τὸν ἱερουργοῦντα ἱερέα, ἥτις λέγει:

Ὅταν εἰς Θ(εὸ)ν ἐκπετάσῃς τὰς χεῖρας | σου, ὦ θεοῦ θύτα, μνήσθητι κἀμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀμαθοῦς Ὀνουφρίου, τάχα καὶ ζωγράφου[1]

[1] =πρωτοθρόνου καὶ οὐχὶ ἁγίου, ὡς ἀνέγνωσε τὴν σύντμησιν ὁ **Χρηστίδης** ἔ. ἀ. σ. 174.

[2] Οὐχὶ Γρεβενιῶν ὡς ἀνέγνωσεν ὁ **Χρηστίδης** σ. 174 καὶ παρεδέχθη ὁ Καλογερόπουλος ἔ. ἀ. Ἄλλως τε ἡ Βενετία καὶ οὐχὶ τὰ Γρεβενὰ ἦτο «ἐκλαμπροτάτη πόλις» κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα.

12. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ διασώζουσα παλαιὰ ξυλόγλυπτα τεμάχια τοῦ τέμπλου κατάκοσμος δὲ διὰ τοιχογραφιῶν. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανεστοριθη ο θοιος και πανσεπτος ναος του αγιου ενδοξου Νικολαου αρχιεπισκοπου Μηρων της Λικυας του θαυματουργου δια συνδρομης κοπου τε και εξοδου του τιμηοτατου μητροπολιτου αρχωντου Θωμανου αρχιερατεβοντος του πανιερωτατου μητροπολιτου της αγιοτατης μητροπολεος και πρωτοθρωνος Καστοριας Κυριου Χαριτων εκ πολεως Θυβας της Βιοτιας και σηνδρομιτων κυρ Σινου Πουριλα επι ετους ΖΡΜΖ'—ΑΧΛ ινδικτιωνος ζ'. Χειρ δε ιπαρχη Νικολαου εκ χορας Λινοτοπι[2].

Ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ διὰ γραφῆς ἐπισεσυρμένης:

† οντας πυγα εγω ο Νηκολαος ιςὴ Πολη με τη κυρα μου ετει αχξδ μινι Ιουνηου ιε και υμι τις Μαλιηνα.

Τοιχογραφίαι σώζονται μόνον ἐπὶ τῶν παρὰ τὴν θύραν τοιχωμάτων ἤτοι τοῦ δυτικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ βορείου καὶ νοτίου διατεταγμέναι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἤτοι κάτω μὲν ἱστοροῦνται ὁλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι, ὑπεράνω προτομαὶ ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην συνθέσεις ἐκ τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν. Μεταξὺ τῶν συνθέσεων τούτων σώζεται ἡ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἐν ᾗ τὸ βρέφος κρατεῖ ὁ Ἰωακείμ.

13. ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ (ἐσωτ. διαστ. 2,70 × 3,90) μεθ' ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος ἱεροῦ. Φέρει ἐξωτερικῶς ἰσόδομον τοιχοδομίαν μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κεραμο-

[1] Ὁ **Χρηστίδης** ἀνέγνωσε μόνον τὸν τελευταῖον στίχον ἔ. ἀ. σ. 174.

[2] Τὸ σήμερον ἠρειπωμένον Λινοτόπι εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἤπειρον (Πανδώρα Ι', 69).

πλαστικῶν κοσμημάτων ⪥. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς κοσμεῖται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου πιθανῶς αἰῶνος, τὸ ἀρχικὸν ὅμως κτίριον ἀνάγεται εἰς τὸν 11ον-13ον αἰῶνα.

14. ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου πλησίον τῆς Κουμπελίδικης, (εἰκ. 112) ἀριστερᾷ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν ἀπὸ τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας εἰς τὴν

Εἰκ. 112. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

πλατεῖαν τοῦ Γυμνασίου ἀνάγουσαν κλίμακα. Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ προεκτεινομένη πρὸς δυσμὰς διὰ μεταγενεστέρως προστεθέντος νάρθηκος. Ἡ τοιχοδομία τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ἰσόδομος δι' ἀκανονίστων λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι, ἄλλοτε πλαγιασταὶ καὶ ἄλλοτε σχηματίζουσαι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ⪥. Ὁ νάρθηξ φέρει πρὸς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τέρμα δύο τυφλὰς ἐσωτερικὰς ἀψῖδας. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν εὕρηται ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι κατάγραφος. Διακρίνεται μάλιστα κάτωθεν τοῦ σήμερον φαινομένου στρώματος καὶ ἄλλο ἀρχαιότερον. Τὸ δεύτερον στρῶμα εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (17ου αἰῶνος). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι

προσωπογραφία ἀνδρὸς εἰκονιζομένου παρὰ τὴν Ν. Δ γωνίαν, ὅστις παρίσταται φορῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐν χρήσει σαρίκι. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του ἔχουσιν ἀποδοθῆ μεθ' ἱκανῆς φυσικότητος

Εἰκ. 113. Προσωπογραφία τοῦ δευτέρου κτίτορος.

(εἰκ. 113). Ὁ ἀνὴρ καθὸ μὴ φέρων φωτοστέφανον θὰ εἶναι ὁ χορηγὸς τῆς δευτέρας τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ 13ου αἰ. περίοδον, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του.

15. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΜΑΓΑΛΕΙΟΥ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μεθ' ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης ἱεροῦ, ἐκτισμένη μὲ κάπως ἀκανόνιστον πλινθο-

περίκλειστον τοιχοποιίαν καὶ ξυλοδεσιὰς καὶ περιβαλλομένη κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ ναρθήκων. Φέρει ἐσωτερικῶς τοιχογραφίας μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου φορούντων τοὺς περιέργους μηνοειδεῖς πίλους, περὶ ὧν εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 151). Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται ἡ Δέησις ὅπως εἰς τὸν ἅγ. Ἀθανάσιον μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ ὡς Φοβερὸν Κριτὴν φέροντα στολὴν βασιλικὴν καὶ ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν προσκλίνουσαν καὶ φέρουσαν ὁμοίως στέμμα μετὰ κρηδέμνου. Παρὰ τὴν Β. Δ.

Εἰκ. 114. Οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου.

γωνίαν εἰκονίζεται νεαρὸς φεσοφόρος ἀνὴρ κατὰ μέτωπον εἰς στάσιν, δεήσεως· δεξιᾷ του ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς σπεύδων εἰς βοήθειάν του, ἀριστερᾷ δὲ ἡ μήτηρ του ἐστραμμένη κατὰ τὰ $^3/_4$ καὶ περιβεβλημένη μέλαν ἔνδυμα μετὰ καλύπτρας (εἰκ. 114). Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή:

Εκημήθη ο δουλος του θεου Ακτασης ιως Αλέξη εν ετη ζιγ' (=1505).

Παρὰ τὴν μητέρα ὑπῆρχεν ἐπιγραφή, ἧς διεσώθη μόνον ἡ ἀρχή:

Δέησις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ . . . .

16. ΠΑΝΑΓΙΑ

Εὑρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μονόκλιτος βασιλική, μὲ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν καὶ ξυλοδεσιάς.

Ἔχει τὴν εἴσοδον ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς, ἐπὶ τῆς ὁποίας φέρει ἐξωτερικῶς καὶ τοιχογραφίας ὡς καὶ τὴν ἑξῆς κολοβὴν ἐπιγραφήν:

. . . . διὰ κόπου] *καὶ ἐξόδου*
του ευσεβεστ]*άτου εν ιερευσιν*
Γεωργιος καὶ σακε[λαριος
υος αυτου Δημη[τριος
πατηρ του Ραλις καὶ η μητηρ
. . . . . *Μαλινας πρεσβιτερας*
αυτου επι ετους ζρξε'
μηνι Απριληου κέ.

Ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανεστωρηθη ω θηος κε πανσεπτος ναος της υπεραγιας δεσπηνης ημων Θεοτοκου αηπαρθενου Μαρηας δηα σηνδρωμης κοπου κε εξωδου η τημηοτατη κε εβγενεστατη αρχοντες κηρ Σεβαστος Κοτζωπουλο κε αδελφος αυτου Θωμας κε Ραλης Γηανακη και Μανολης Πετηκος κε αρχιερατεβοντος ω πανιεροτατος μητροπωλητης της αγηοτατης μητροπωλεος Καστορηας κε προτοθρονος της προτης Ἰουστηνανης Αχρηδον κε πασις Βουλγαρηας Κηριω Κ(ηριω) Χαρητονος κε ενορεβον Παπα Κυρ Γεωργηος εν μηνει Σεπτεβρηου κά επι ετος ΖΡΜΓ'. Αφηεροσεν η Κόμνο ασπρα . . . . . αφηεροσεν ο Γερασημος εν απελη[1] *αργατον*[2] *ιε'.*

17. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ φέρουσα ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας, ἐν αἷς καὶ τῶν ἁγ. Γεωργίου καὶ Δημητρίου φερόντων τοὺς ἰδιοτύπους μηνοειδεῖς πίλους[3]. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέησις μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἐνδεδυμένους βασιλικὴν στολήν. Παρὰ τὴν πρόθεσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὸ ὅραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἔνθα ὁ Ἄρειος καταβροχθίζεται ἐν τῷ στόματι τοῦ καταχθονίου τέρατος. Ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανεκενηστη και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπτος ναος ουτος του εν αγιοις πατρος ημων αρχιεραρχου καὶ θαυματουργου Νικολαου δια συνδρομης κοπου και εξοδου της τιμιας ἄ μοναχῆς[4] *Εὐπραξίας ετους ς΄ϡϥδ ἰνδ. δ.*

Τὸ ἔτος ς΄ϡϥδ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1486.

[1] = ἀμπέλι. [2] = ἐργατῶν.

[3] Ὅρα περὶ τούτων σ. 151.

[4] Ὁ Χρηστίδης (ἔ. ἀ. σ. 277) ἀναγινώσκει τὸ ἄ τῆς ἐπιγραφῆς «ἀρχόντισα; ἐν φ̄, ὡς γνωστόν, τοῦτο σημαίνει μοναχῆς.

18. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὑρίσκεται ὁμοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ διατηροῦσα ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὀλίγας μεταγενεστέρας τοιχογραφίας. Εἰς τὴν πρόθεσιν τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἔνθα ὁ νεαρὸς Χριστὸς ἔχει ὡς βάθρον τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν. Ἐν τῷ ἱερῷ διατηρεῖται μέγα ἰγδιόσχημον, πέτρινον ἀγγεῖον, ἐν ᾧ ἐτίθετο ὁ μέγας ἁγιασμὸς ὁ προοριζόμενος δι' ὅσους, ἕνεκα κωλύματος, δὲν ἠδύναντο νὰ τύχωσιν αὐτῆς τῆς Θείας Μεταλήψεως.

19. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῶν λίθων καὶ ξυλοδεσιῶν. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ὁ Ἅγ. Γεώργιος καὶ ὁ Ἅγ. Δημήτριος ἐν στολῇ στρατιωτικῇ μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Ἅγιος Δημήτριος ὁ μέγας δούκας.*

20. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΤΖΗ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ. Φέρει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου δεξιᾷ εὕρηται ἡ ἑξῆς διὰ γραφῆς ἐπισεσυρμένης γεγραμμένη ἐπιγραφή:

Ανακενιστη και ανιστορυθοι ο θηος και πανσεπτος ναος του εν αγιοις Πατρος ημων Νικολαου αρχηεπισκοπου Μειρων της Ληκηας του θαυματουργου δια σηνδρομεις κοπου τε μοχθου και εξωδου του ευγενεστατου και εκλαμπροτατου αρχω[ντος] Κυριτζη Δημητρι του Κυριτζη Κοτζη του Σετζηριπα και η μητηρ αυτου. † αρχηερατευοντος του πανηεροτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου κυριου Αρσενιου † ιερατευοντος δε του ευλαβεστατου ιερεος παπα Κυριαζη και δευτερεου Καστοριας. Επι ετους ΖΡΞΒ΄ (=1654).

Ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μητροπόλεως Καστορίας [1] διδασκόμεθα, ὅτι Δημήτριός τις Κυρίτζης ἔκαμε τὴν 3 Μαρτίου τοῦ 1697 διαθήκην, δι' ἧς κατέθετε πέντε χιλιάδας δουκᾶτα ἐν Βενετίᾳ. Τὴν διαθήκην ταύτην ἐπεκύρωσε τὸ 1715 ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γεώργιος Κυρίτζης, ὅστις προσφέρει καὶ ἄλλα χρήματα χάριν φιλανθρωπικῶν σκοπῶν καὶ ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν διορίζηται διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς ἐν τῇ ἰδιοκτήτῳ αὐτοῦ Σχολῇ. Ἐν δευτέρᾳ διαθήκῃ τοῦ 1721, δι' ἧς καθιστᾷ κληρονόμον του τὸν ἀδελφόν του Θωμᾶν, παρέχει εἰς τοῦτον 1000 φλωρία πρὸς ἀγορὰν ἐν Καστορίᾳ ὑποστατικῶν καὶ μύλων, ἵνα ἐκ τοῦ

[1] Φιλάρ. Βαφείδης, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ἔτος Κ ἀριθ. 12 σ. 170.

εἰσοδήματος αὐτῶν αὐξηθῶσιν οἱ ὑπότροφοι. Παρέχει δ' ἐπίσης καὶ συνδρομὰς διὰ τὸν Ἅγ. Τάφον, τὸ Ἅγ. Ὄρος, τοὺς πτωχούς, διὰ τὰς ἐν Καστορίᾳ ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Καρύβη ὡς καὶ ρεάλια 500 πρὸς ἐξαγορὰν σκλάβων [1].

21. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, ὀνομάζεται δὲ «τοῦ βουνοῦ», διότι εὑρίσκεται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ἐγκαρσίου βουνοῦ τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μετὰ ξυλοδεστῶν. Ἐξωτερικῶς ἔχει ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν μορφὴν οἰκίας, προφανῶς ἵνα μὴ διακρίνεται ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Εἰς τὸν νάρθηκα ὑπάρχουσιν ἄφθονοι τοιχογραφίαι ὁλοσώμων ἀσκητῶν καὶ ἱεραρχῶν, ἐν οἷς ὁ *ἅγ. Θεοφάνης ὁ τοῦ μεγάλου ἀγροῦ*, ὁ *ἅγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, ὁ *ἅγ. Γεράσιμος* μὲ πλήρη ἐκφράσεως κεφαλὴν κλπ. Πρὸς νότον ἐκτείνεται παρανάρθηξ καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς μυχὸν ἐν τῷ ὁποίῳ διατηρεῖται ὁ τάφος τοῦ κτίτορος.

Τοιχογραφίαι καλύπτουσι καὶ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις φέρει ξυλίνην στέγην μετ' ἐπενδύσεως ἐκ χρωματιστῶν σανίδων.

Ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικῶς καὶ δὴ κάτωθεν τῆς εἰκόνος τοῦ Ἅγ. Γεωργίου, εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Αν[ηγ]ερθη και ανακεναιθη ο αγιος μεγαλομαρτις Γεωργιος δια σην[δρο]μης κοπου και εξοδευσης της δουλης του θεου Επραξηας και Σηνκλιτική· ἐφιμερεύοντας ο κηρ Παπακηραζης· ετελοιοθι μοινος Απριλίου κη΄ επι ετους ΑΧΝΑ (=1651).

Τὸ ὄνομα Συγκλητική, ὅπερ φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἡ ἑτέρα τῶν κτιτορισσῶν, ἀπαντῶν ἤδη εἰς Ρωμαϊκὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς, φέρουσι καὶ δύο ἅγιαι τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας: Ἡ ὁσία Συγκλητικὴ καὶ Συγκλητικὴ ἡ Ἀπολλιναρία, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῆς μὲν τῇ 5ῃ, τῆς δὲ τῇ 4ῃ Ἰανουαρίου [2]. Ὅτι δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἦτο ἄγνωστον καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μαρτυρεῖ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου τοῦ ἐν Αἴνῳ ναοῦ τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, ἔνθα λέγεται ὅτι τὸ τέμπλον «ἐλεπτουργήθη .... εἰς μνημόσυνον τοῦ μητροπολίτου Αἴνου Γεδεὼν καὶ τῶν γονέων Ἰωάννου καὶ Συγκλιτικῆς» [3].

[1] Περὶ τῆς μεγάλης ἰσχύος τοῦ Γ. Κυρίτζη ὅρα καὶ Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 170. Ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τῆς Μ. τοῦ ὄρους Σινᾶ ὁ κ. Κ. Ἄμαντος (Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι σ. 53 σημ. 1) ἀνέγνωσεν ἀφιέρωσιν ἔχουσαν οὕτω: «,αψκβ΄ αφιεροσις εις μνημοσινον του μακαριτι Γεοργιου Κυριτζη». Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ αὐτοῦ Καστοριέως Γεωργίου Κυρίτζη.

[2] Πβλ. Κ. Δουκάκη, Ἴασπις σ. 659 καὶ 79.

[3] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Η΄ (1908) σ. 15.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὑπάρχει διὰ μελανῆς ἐπισεσυρμένης γραφῆς καὶ τὸ ἑξῆς σημείωμα: *1762 Παπανάνος ἀγόρασε τὸ μαχαλᾶ*[1]. Τέλος ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

1749 Σεπτεμβρίου 11. Ει μεν φιλος πεφυκεν και ηλθε χαιρων, ει δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρρω πορρω πέφευγεν ἐκ τῆς μονῆς ταύτης. Θωμᾶς ιερεύς.

Ἐκ ταύτης λοιπὸν διδασκόμεθα ὅτι καὶ ὁ ἅγ. Γεώργιος διετέλεσε καθολικὸν μοναστηρίου, σήμερον διαλελυμένου.

22. ΕΙΣΟΔΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλάμη, ὀνομάζεται δὲ τοῦ «Τσετσαπᾶ» ἀπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου. Εἶναι ξυλόστεγος βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μετὰ ξυλοδεσιῶν. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εὕρηται εἰκὼν τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης τὸν Χριστόν· ἐπὶ τοῦ κυανοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή:

Δευσις την δουλη του θεου Ασανον ετους ζρλέ (=1627). Ὕπερθεν δὲ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ σώζεται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανvι[γερθη και ανι]*στορηθη δευτερα παρουσια συδρομη κε κοπου ιερομοναχου Θεωφυλακτι κε εξοδου Αναοτασυα μο*[να]*χή, Δηονησυα μοναχη, Ιω Δημητριου και τον επηλυπον αρχοντο εονηαν η μνη*[μη] *αυτον επι ετους ΖΡΚΕ'* (=1615).

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ διατηρεῖται καὶ ὡραῖον ξυλόγλυπτον, ἐπίχρυσον τέμπλον. Τοιχογραφίαι σώζονται ὀλίγαι μόνον, ἐν τῷ ἱερῷ καὶ αὗται ἐφθαρμέναι.

23. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΤΖΩΤΖΑ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Λουκᾶ. Τοιχοδομίαν ἔχει ἐξ ὠμῶν πλίνθων μετὰ ξυλοδεσιῶν, ὄψιν δ' ἐξωτερικὴν ἰδιωτικῆς οἰκίας. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον. Μεταξὺ τούτων καὶ ἡ Δέησις, ἥτις φέρει ἐνταῦθα τὸν τίτλον ἡ *Παράκλησις*. Εἰς τὸ ἱερὸν παράστασις τοῦ ὁράματος τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ὁ ναὸς ἔφερε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, ὧν διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα.

24. ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ

Εὑρίσκονται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Λουκᾶ. Ὁ ναὸς ἔχει ἀκανόνιστον τὴν τοιχοδομίαν, ἐξωτερικῶς δ' ὄψιν ἀποθήκης. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται

[1] Περὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ μαχαλᾶ, ὅρα τὰ γραφέντα ἐν σελ. 159.

πολὺ χαμηλότερον τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ. Οἱ τοῖχοι του καλύπτονται σήμερον ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος, μόνον δ' ἐν τῷ ἱερῷ σώζονται εἰκόνες τινὲς ἱεραρχῶν. Ἔχει ἀξιολόγου τέχνης ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη παρὰ τὸ τέμπλον, ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανηγερθη εκ βαθρων και ανιστωριθη ο θειος ουτος και πανσεπτος ναος των πανμεγιστων Ταξιαρχων Μιχαηλ και Γαβριηλ και πασων των επουρανιων δυναμεων δια συνδρομης κοπου τε μοχθου και εξοδου του πανευγενεστατου και εντιμωτατου αρχωντος κυρου Ραλι Κωνσταντινου και της αυτου συνζυγου Μποζης[1] *και των τεκνων αυτου, αρχιερατευοντος του πανιεροτατου μητροπολιτου Κυριου Θεοφυλακτου. Ετελιωθη δε κατα τω επτακισχιλιοστω ρ^ω λ' ινδικτιωνος ε', εκ της Χ(ριστο)ῦ γενισεος αχκβ',* (=1622) *δια χειρος Ιω(αννου) ιερεως και Ηλια.*

Παραπλεύρως ἑτέρα ἐπιγραφὴ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς *επεσκευασθη τω 1895 ετει αρχιερατευοντος του πανιερωτατου άγίου Καστοριας Νικηφόρου επι του αυτοκρατορος Σουλταν Αβδουλ Μετζητ Χαν.*

25. ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ

Εὑρίσκεται ἐν Ἀπόζαρι (=συνοικίαι Ἁγ. Λουκᾶ καὶ Παντελεήμονος) πρὸς τὴν βόρειον κλιτὺν τῆς χερσονήσου. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ μὲ τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ φέρουσαν ἐξωτερικῶς τυφλὰς κόγχας. Ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστωμένη, ἐσωτερικῶς δὲ φέρει ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, βερνικωμένας. Ἐκ τούτων καλῆς τέχνης εἶναι ἡ τοῦ *Χριστοῦ ζωοδότου*, ἐν δὲ τῷ ἱερῷ αἱ τῶν προφητανάκτων Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος, εἰκονιζομένων ἐντὸς κύκλων. Καλῆς ἐπίσης τέχνης εἶναι καὶ τὸ ξυλόγλυπτον ἐπίχρυσον τέμπλον. Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας θεωρεῖται θαυματουργός.

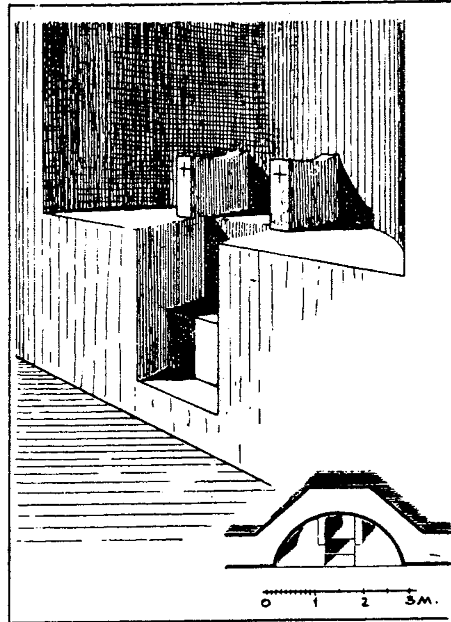
26. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Εὑρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Ἐλεούσης, παρὰ τὸν ἅγ. Στέφανον. Εἶναι σήμερον τρίκλιτος βασιλική, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνον, ἡμιεξάπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη διατηροῦσα εἰσέτι ἐσωτερικῶς ἐν τῷ μέσῳ τὴν λιθίνην καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου, εἰς ἣν ἄγουσι δύο ὑψηλαὶ βαθμίδες (εἰκ. 115), ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν· διότι εἶναι ἰσοδόμως κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα ἐκτισμένη καὶ φέρει λοξῶς τεθειμένας διακοσμητικὰς πλίνθους, κοσμουμένη ἄνω καὶ διὰ δύο σειρῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Δύναται ἐπομένως ν' ἀναχθῇ καὶ εἰς τὸν 11^ον αἰῶνα. Ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ἐγκαρσίου βουνοῦ

[1] Ὑπάρχει σήμερον ἐν Καστορίᾳ τὸ ὄνομα Μπόξω.

θέσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, ἐφ' ᾧ σεμνύνεται, δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν αὐτὸν πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς ἀναφερόμενον ὡς «νεωστὶ οἰκοδομηθέντα» ναὸν τοῦ ἁγ. Γεωργίου, εἰς ὃν συνεκεντρώθησαν κατὰ τὸ 1083 οἱ ἐκ τῶν Νορμανδῶν τοῦ Βαημούνδου δεχθέντες νὰ θητεύσωσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα [1] μετὰ τὴν ὑπὸ τούτου ἅλωσιν τῆς Καστορίας [2].

Ὁ παλαιὸς ναός, φθαρεὶς φαίνεται, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων ἐπὶ τουρκοκρατίας, παραμεινάσης μόνον τῆς παλαιᾶς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐσωτερικοί του κίονες εἶναι ξύλινοι, ξυλίνη δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ πολύχρωμος καὶ διὰ ψευδοτρούλλου ἐφωδιασμένη ὁριζοντία ὀροφὴ αὐτοῦ. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουσιν ὀλίγαι ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα διατηρεῖται καὶ θαυμάσιον ξυλόγλυπτον βυζαντινὸν βημόθυρον (εἰκ. 116).

Εἰκ. 115. Ἐπισκοπικὴ καθέδρα.

27. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ (ἐσωτ. διαστ. 5.60 × 7.10) ξυλόστεγος, σκοτεινὴ βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῶν λίθων μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐπί τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου μικρὰς τοξωτὰς κόγχας· καὶ ἐντὸς μὲν τῆς βορείου κόγχης εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἡ πτεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν, ἐν δὲ τῇ νοτίᾳ ὁ ἁγ. Νικόλαος, εἰς ὃν ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς ἄνω γωνίας ἐν προτομῇ, φέρουσιν ἡ μὲν τὸ ὠμοφόριον, ὁ δὲ τὰ Εὐαγγέλιον.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 1606 διατεταγμένων κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἤτοι μὲ στρατιωτικοὺς καὶ ἄλλους ἁγίους κάτω καὶ σκηνὰς ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἄνω. Εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ οἱ 24 οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου.

Ἄνωθεν τῆς θύρας ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

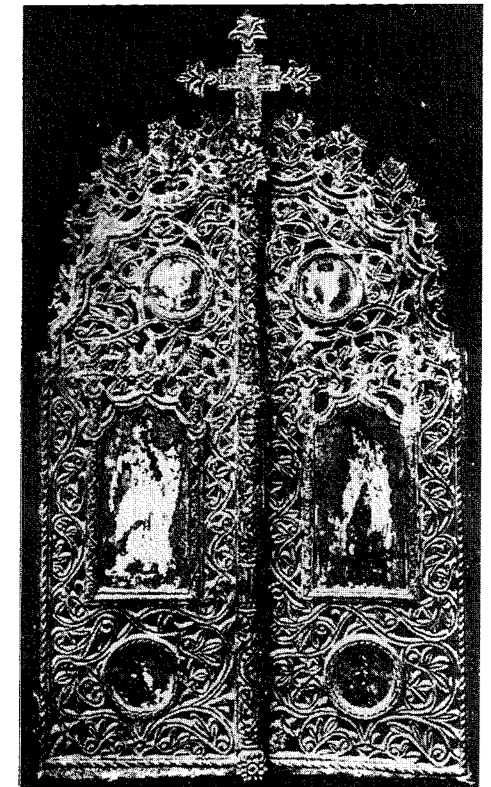
Ανεγερθη και ανεστορηθι ο θηος και πανσεπτος | ναος σου της υπεραγηας δεσπηνις ιμων θ(εοτο)κου και αυπαρθενου | Μαριας δια σηνδρομις κοπου τε και μοχου και εξο | δου αρχων κιρ Αποστολη του Ημητριο | κιρι Ραλη ιος του | αρχηερατεβοντος Καστοριας και προτοθρονος κιρ Μητροφανου επη ετους ,ΖΡΙΔ´ (=1606).

[1] Ἀλεξιὰς Ι, 256 (Reifferscheid).

[2] Ὅρα σχετικῶς τὰ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 6) λεχθέντα.

28. Ο ΑΓ. ΑΛΥΠΙΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ στυλίτου τούτου ἁγίου εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ταμπᾶ-Χανὲ ἤτοι κατὰ τὴν νότιον κλιτὺν τῆς χερσονήσου. Εἶναι καὶ αὐτὸς μικρὰ βασιλικὴ μετὰ μεταγενεστέρου νάρθηκος, διασώζουσα ὀλίγας, πολὺ καλῆς τέχνης τοιχογραφίας ἤτοι κατὰ μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τὴν μεγάλην σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) πλαισιουμένης ὑπὸ ἀγγέλων, κατὰ δὲ τὸν νότιον τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τέλος παρὰ τὸ τέμπλον ὁλόσωμον εἰκόνα τῆς Παναγίας (εἰκ. 117), ἥτις φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Μ(ήτ)ηρ Θ(εο)ῦ ἡ Ἐλεοῦσα.*

Εἰκ. 116. Ξυλόγλυπτον βημόθυρον.

Τὴν ὡραίαν σύνθεσιν τῆς Ἐλεούσης, ἥτις ἀποτελεῖ ἕνα ὕμνον πρὸς τὴν μητρότητα, πρὸς τὴν τρυφερὰν καὶ πονετικὴν ἀγάπην τῆς μητρὸς πρὸς τὸ τέκνον, ἐπραγματοποίησε πρώτη ἡ βυζαντινὴ τέχνη [1]. Παλαιότερον ὡς πρότυπον αὐτῆς ἐθεωρεῖτο ἡ λεγομένη Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου [2], ἐξ ἧς ἀπέρρευσαν πολλαὶ ἄλλαι μιμήσεις χαρακτηριζόμεναι ἐν Ρωσίᾳ διὰ τοῦ ἐπιθέτου «Umilenie».

[1] Περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἐλεούσης ὅρα N. Kondakov, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου (ρωσ.) τ. II Πετρούπολις 1915 σ. 211-216, 264-69, 380-82.

[2] Ὅρα περὶ ταύτης ἐσχάτως *I. A. Anisimov*, Our Lady of Vladimir Ζωγραφικά, Πράγα 1928 *N. M. Belaev*, The icon of our Lady's «Umilenie» from the Soldatenkov Collection Πράγα 1932 πβλ. Byzantion VII σ. 586 καὶ *Igor Grabar* ἐν Mélanges Diehl II σ. 293.

Ἐν τῇ συνθέσει τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις, ὡς νῦν ἐβεβαιώθη, **κατεσκευάσθη ἐν** Κ/πόλει τὸν $11^{ον}$ ἢ $12^{ον}$ αἰῶνα ἐκεῖθεν δ' ἐστάλη εἰς Ρωσίαν, **ἡ Παναγία ἔχει** τὸ πρόσωπον ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένον· ἄλλη ὅμως **παράστασις τῆς**

Εἰκ. 117. Τοιχογραφία τῆς Παναγίας Ἐλεούσης.

Ἐλεούσης τοῦ τέλους τοῦ $11^{ου}$ αἰ. **περιεχομένη ἐν τῷ Φυσιολόγῳ τῆς** Σμύρνης [1] εἰκονίζει τὴν Παναγίαν κλίνουσαν, ὥς ἡ **ἡμετέρα, τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον** τοῦ Χριστοῦ.

[1] *J. Strzygowski*, Physiologus πίν. XXVIII, 2.

Ἐν τῇ Ἐλεούσῃ τῆς Καστορίας ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τῆς Παναγίας, ὡς συνήθως, ἀλλὰ πρηνὴς ἐπ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνεκεκλιμένην καὶ βαθέως εἰσχωροῦσαν εἰς τὴν παρειὰν τῆς Θεοτόκου, καθ' ὃν χρόνον τὴν ἀριστεράν του χεῖρα θέτει ὑπὸ τὴν σιαγόνα τῆς μητρός του. Ἐπίσης ὁ Χριστὸς δὲν φορεῖ ἐνταῦθα χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσοκονδυλιὲς ἀλλ' ἁπλοῦν ἀχειρίδωτον καμίσιον καταλεῖπον γυμνὰς τὰς χιαστὶ διατεταγμένας κνήμας του (εἰκ. 116).

Ἡ Παναγία ἔχει ἤρεμον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν· τόσον τὰ πρόσωπα ὅσον καὶ αἱ χεῖρες αὐτῆς τε καὶ τοῦ Χριστοῦ δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἐπιπεδότητα τῶν παλαιοτέρων ἔργων, ἀλλὰ τὴν νατουραλιστικὴν πλαστικότητα μὲ τοὺς ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους, ἣν συναντῶμεν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, εἰς ἣν καὶ ἀνήκει ἡ ἡμετέρα παράστασις, ὡς διδάσκει ἐπιγραφὴ διατηρουμένη ἐξωτερικῶς, κάτωθεν ἀβαθοῦς κόγχης. Ἐν ταύτης, οὔσης λίαν ἐφθαρμένης, κατώρθωσα ν' ἀναγνώσω τὰ ἑξῆς:

δουλου του θεου θεοσεβεστατου ἐν ιε[ρεῦσιν] *Παπασταματίου*
. . . . *αγιωτάτου επισκοπου Καστω*(ρίας) . . . .
[γαμ]βρὸς τοῦ οσιω[τάτου] *ἐν ιερομον*[άχοις] . . . *σιανου και κτιτορος τοῦ μεγαλου* | *του* . . . . . . *εν μηνι Μαρτιῳ* . . *ἔτους*
ϛ'ϡΚΗ' ἰνδ. ΙΓ . . | . . . *ημερων ε̒ εκοιμηθη* . . .
πρεσβυτερα και συνευνος του αυτου . . . | [μεγ]άλου
πρωτοπαπα κιριου . . . . . *αχθεντος Γαλακτιονος του*
αρχιμανδριτου . . . | *σας της τρυ* . . . . *ιδημε* | *τε δὲ*
ετος ως προεγραφι | . . . . *παραδεισος νοε*[ρός] . . . *ξεν*
τας πυλας υπανοιξον Χ(ριστ)ὲ κα | . . . . *σε κωλιας.*

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀλυπίου ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη κατὰ τὸ ἔτος 6928 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἤτοι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1422.

Ἄνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου ὑπῆρχεν ἐσωτερικῶς ἐπιγραφή, ἐξ ἧς σήμερον διεσώθησαν μόνον αἱ λέξεις:

ανηγερθη
χουμοσ

29. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΔΡΑΓΩΤΑ [1]

Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλική, εὑρισκομένη ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγωτᾶ. Φέρει ἐν τῇ ἀψῖδι τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίας ἐπεσκευασμένας. Ἔχει καὶ καλῆς τέχνης ἐπιχρυσωμένον, ξυλόγλυπτον τέμπλον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ σκαλισμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει: *ανιγερθη ο τεμπλος δια συνδρομης κυρ Σταματι και Χατζηανεστη ζρπς'* (=1678).

[1] **Τὸ ὄνομα Δραγωτᾶς ἔφερε καὶ Βούλγαρος «προεξάρχων τοῦ Μελενικιωτικοῦ στρατεύματος» (*Ἀκροπολίτης* 121,10. 124,5 Βόννης).**

30. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΙΒΗ

Εὑρίσκεται ὁμοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγωτᾶ. Εἶναι βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος ἐπικεχρισμένη ἐξωτερικῶς. Φέρει κατὰ τὸν νάρθηκα ἐξωτερικῶς τυφλὴν διακοσμητικὴν ἀψῖδα, ἧς τὸ τόξον ἔχει τὸ σύνηθες ἐπὶ Τουρκοκρατίας κοιλόκυρτον σχῆμα. Εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Καὶ ἐν μὲν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί, εἰς δὲ τὴν πρόθεσιν ἡ ἀποκαθήλωσις καὶ εἰς τὸ διακονικὸν ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἱστοροῦνται κάτω μὲν ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἄνω δ' ἡ Γένεσις εἰς δὲ τὸν βόρειον τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον οἱ οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου, ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης, εἰκονίζεται ἡ Δέησις. Ὁ ναὸς κοσμεῖται μὲ καλὸν ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὕρηται ἐσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ιστοριθη ο θειος και πανσεπτος ναος του εν αγιοις Πα/τρος ημων Νικολαου αρχιεπισκοπου Μυρων της Λυκι/ας του θαυματουργου επι της αρχιερατηας Κυριου Κυρ Δι/ονυσιου κατα το Α^ον^ Ψ^ον^ Ι^ον^ Β^ον^ του κοσμου σωτηριον σεπτεμβριου δ.

31. Ο ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ κατὰ τὴν βόρειον κλιτὺν τῆς χερσονήσου περιοχῇ Ἀπόζαρι[1], ἥτις περιλαμβάνει τὰς συνοικίας ἁγ. Παντελεήμονος καὶ ἁγ. Λουκᾶ. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς πεντάπλευρον ἐξωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ μετὰ κεραμίνων σταυρῶν. Τοιχοδομίαν ἔχει κοινὴν μετὰ ξυλοδεσιῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται πολὺ χαμηλότερον τῆς ὁδοῦ, δι' ὃ καὶ ὁ μὲν γυναικωνίτης, ὃν φέρει κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα, εἶναι περίπου ἰσόπεδος πρὸς τὸν δρόμον, ἡ δὲ προσπέλασις τοῦ ναοῦ γίνεται διὰ κλίμακος ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ο ευτερπης ουτος ναως του αγιου ενδοξου προφητου Προδρομου και βαπτιστου Ιω(αννου) ανακενηθη μεν ιδρυμενος ετει απο θεογονιας ,αψα' αναλωμασι του περιξ ποτε εν ληξει γενομενου κυριου Ραλη Μουσελιμη· εξεικονιθη ευκοσμως ο συμπερουτος[2] δια συνδρομης και δαπανης παντων των εν αυτω διατριβωντων ευσεβων και φιλοχριστων χριστιανων αρχιερατευοντος του πανιερωτατου Κ(υριο)υ Χρυσανθου και ιερατευοντος Κ(υριο)υ Μιχαηλ κε των αρχοντων και επιτροπων χρεος Δημητριου . . μητρι Ζουπανηωτι Σμερνο

[1] Πόζαρ εἶναι Σλαβικὴ ὀνομασία ἀπαντῶσα καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) σημαίνει δὲ τὴν κεκαυμένην συνοικίαν.

[2] Ἡ λέξις συμπεροῦτος μοὶ εἶναι ἄγνωστος· σημαίνει ἴσως τὸν γυναικωνίτην καὶ φαίνεται Τουρκικῆς καταγωγῆς.

Ραλη Κοτζη Αργυρη Αυγουστου κς' ετους της ενσαρκου του Σ(ωτη)ρ(ος) οικονομιας ΑΨΚΖ'. Χειρ του ελαχιστου (;) Λαβ[ρεντιου].

Ὁ ναὸς φέρει καλῆς τέχνης ξύλινον σκαλιστὸν τέμπλον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Δια συνδρομης και ηξοδου Ραλι Μησηλιμι ,αψα' (=1701).

Αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου εἶναι παλαιαί. Τοιχογραφίαι καλύπτουσι τοὺς τοίχους τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ γυναικωνίτου. Ἐνταῦθα πλὴν τῶν παραστάσεων ἁγίων

Εἰκ. 118. Ἡ τιμωρία τῆς πόρνης.

γυναικῶν, αἵτινες συνηθίζονται εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ἔχομεν καὶ ἐποικοδομητικοῦ περιεχομένου εἰκόνας ὡς π. χ. τὰς τιμωρίας τῆς πόρνης (εἰκ. 118), τῆς *ἀφυκρασθείσης τὰ κακὰ* (εἰκ. 119), καὶ τοῦ *μυλωνᾶ* (εἰκ. 119), τοὺς πειρασμοὺς τῆς φιλαρέσκου γυναικὸς (εἰκ. 120), τῶν κοιμωμένων κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας, (εἰκ. 121) κλπ.

Αἱ παραστάσεις αὗται, καθαρῶς λαϊκῆς τέχνης, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θεμάτων καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐνδυμασιολογικῆς. Οὕτω π. χ. ἡ τῆς φιλαρέσκου γυναικός, ἣν περιστοιχίζουσι πολλοὶ πειρασμοί, ἱστορεῖ ὡραίαν δέσποιναν ἐνδεδυμένην κομψὴν ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς ἐπηρεασμένην προφανῶς ἐκ τοῦ δυτικοῦ συρμοῦ (εἰκ. 120). Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς, τὸ εἶδος τῆς κλίνης κλπ. εἰς τὴν παράστασιν τῆς τιμωρίας τῶν κοιμωμένων τὴν Κυριακὴν ἀντὶ νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν λειτουργίαν (εἰκ. 121).

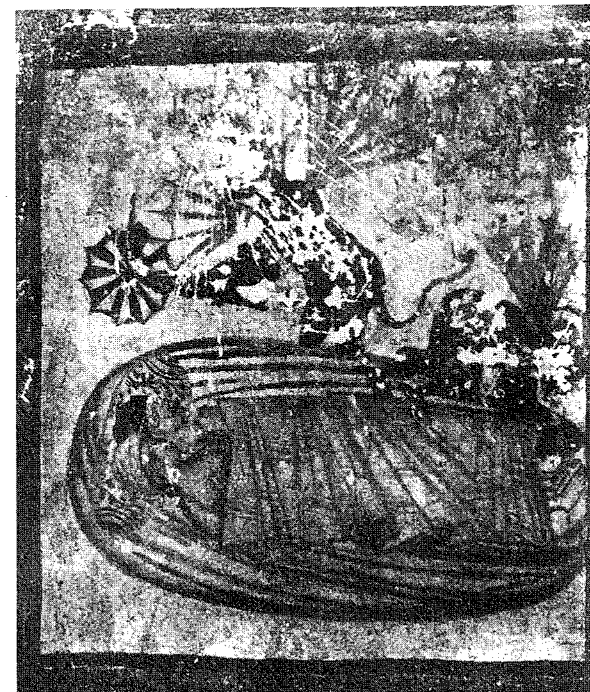

Εἰκ. 119. Ἡ τιμωρία τῆς «ἀφυκρασθείσης τὰ κακὰ» καὶ τοῦ «μυλωνᾶ».

Εἰκ. 120. Οἱ πειρασμοὶ τῆς φιλαρέσκου γυναικός.

Πλὴν δὲ τῶν τιμωριῶν ἔχομεν καὶ ἄλλας ἀλληγορικὰς παραστάσεις ὡς π. χ. τὴν τῆς *ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου*, εἰλημμένην ἐκ τοῦ περιφήμου κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἰνδικῆς δὲ προελεύσεως μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ[1], καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ μονοκέρωτος, κατέπεσεν ἐπὶ δένδρου καὶ ἀσχολεῖται ἀνερριχημένος ἐπ' αὐτοῦ νὰ μυζᾷ τὸ ἐκ τῶν φύλλων του στάζον μέλι, καθ' ὃν χρόνον αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου κατατρώγονται ὑπὸ τοῦ χρόνου, εἰκονιζομένου διὰ δύο ποντικῶν, ἑνὸς λευκοῦ, συμβολίζοντος τὴν ἡμέραν (*ἡ μέρα*) καὶ ἑνὸς μέλανος συμβολίζοντος τὴν νύκτα (*ἡ νήχτα*) (εἰκ. 122). Ὑπεράνω τοῦ δένδρου ἱστορεῖται καὶ ὁ τροχὸς τῆς ζωῆς ἐν τῷ ὁποίῳ εἰκονίζονται αἱ διάφοροι φάσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 80ου ἔτους.

Εἰκ. 121. Οἱ κοιμώμενοι κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας.

Προσθήκη.

Εἰς τὰ περὶ τοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγίου Λουκᾶ (ἀριθ. 25) λεχθέντα προσθετέα τὰ ἑξῆς: Παραπλεύρως τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου «Παρακλήσεως» εὕρηται ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ νέου, ἐπὶ δὲ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουσι φορηταὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας Παραμυθίας καὶ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος. Τέλος

[1] Ἡ παράστασις τοῦ θέματος τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς ἢ τῆς γλυκύτητος τοῦ κόσμου εἶναι συνήθης εἰς ναούς. Οὕτω π. χ. εὑρίσκομεν αὐτὴν εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (*Σωτηρίου*, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1927 σ. 112) καὶ ἀλλαχοῦ. Περὶ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ γενικῶς ὅρα Krumbacher, Gesch. der byz. Litteratur, München 1897 σ. 888. περὶ δὲ τῆς εἰκονογραφήσεως αὐτοῦ S. der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937.

ἐπὶ τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοιχώματος διατηροῦνται τμήματα τῆς ἑξῆς ἐπιγραφῆς:

. . . . ου. α
τῆς καλῆπαρθενου Μαρίνης . . . . ανων
εργον τε και κτηριον
ουτε και συμφε
ν. αυτος κακου

ΝΑΟΙ ΕΠΙΣΚΕΥΑΣΘΕΝΤΕΣ Η ΑΝΑΝΕΩΘΕΝΤΕΣ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων ναῶν ὑπῆρχον ἢ ὑπάρχουσιν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἄλλοι, οὓς δὲν ἐσημείωσα ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὡς μὴ παρουσιάζοντας ἰδιαίτερόν τι ἐνδιαφέρον· διότι οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἔχουσιν ἐπισκευασθῇ ἢ ἀνανεωθῇ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ μὴ διατηρῶσι πλέον σχεδὸν τίποτε ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς. Ἐπειδὴ ὅμως πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διασώζουσιν ἐσωτερικῶς εἴτε τοιχογραφίας, εἴτε φορητὰς εἰκόνας, εἴτε ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα, εἴτε τέλος ἐπιγραφάς, ἐθεώρησα καλὸν νὰ μνημονεύσω καὶ τούτους ἐν τῇ μεγίστῃ δυνατῇ συντομίᾳ.

Εἰκ. 122. Ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

1. *Ἅγιος Πρόδρομος* (Μητροπόλεως). Φέρει ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας εἰς δύο στρώματα. Ἐπὶ ἀντιμινσίου τῆς ἁγ. Τραπέζης του ἡ ἐπιγραφή:

Θυσιαστηριον θειον και ιερον του επιτελεισθαι επ᾽ αυτου την θειαν μυσταγωγιαν του κυριου ημων Ιησου Χριστου εν παντι τοπω της δεσποτειας αυτου καθιερωθεν και αγιασθεν δια χαριτος του Παναγιου Πνευματος υπο του Πανιερωτατου και λογιωτατου μητροπολιτου της αγιωτατης μητροπολεως Καστοριας κυρ. κυρ. Χρυσανθου υπερτιμου και εξαρχου Δαρδαριας και πρωτοθρονου της Α΄ Ιουστινιανῆς [1].

[1] *Χρηστίδης*, ἔ. ἀ. σ. 166.

2. *Ἁγ. Ἀλύπιος.* (Ἐλεούσης). Φέρει ἐν τῷ ἱερῷ ὀλίγας τοιχογραφίας.

3. *Ἁγ. Ἐλεοῦσα.* Ἐν τῇ ὁμωνύμῳ συνοικίᾳ. Κατηδαφίσθη. Ἦτο κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 173) σχετικῶς εὐρύχωρος. Ἄνωθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὑρίσκετο ἡ κάτωθεν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἥτις μετακομισθεῖσα ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ [1].

Ανεκαινίσθη και οικονογραφηθη ο θειος και πανσεπτος ουτος ναος της υπεραγιας δεσποινης ημων θεοτοκου και αειπαρθενου Μαριας της ευλογημένης αγιας Ελεουσης δια συνδρομης κοπου και εξοδου του εντιμοτατου αρχωντος Κυρ Μανουηλ του Κυρου Θεοδωρου εις ψυχην αιωνιαν συμβιου αυτου και τεκνοις και εις μνημοσυνον των μακαριων κτιτορων και γονεων αυτου κυρ Θεοδωρου και Γεωργιου ιερεως Γκινη και παντων των χριστιανων. Αρχιερατευοντος της αγιωτάτης μητροπολεως Καστοριας Κυρ Μεθοδιου και πρωτοθρονου πασης Βουλγαριας εν ετι ζξ΄ [2] *μηνος Νοεμβριου θ΄ ο αυτος εντιμοτατος κυρ Μανουηλ μετα του εντιμοτατου αρχωντος κ(υρο)υ Ι[ωαννο]υ του Γγινη και ἐξαδελφου αυτου επεδοκαν τα κτηματα οπερ αφιερωσαν οι γονεις των εν προτης οσπητιον εν πλησιον του ναου με ολο το περιβολι και αμπελια τρια και αμπελι ετερον οπερ αφιερωσεν η θυγατηρ του κυρ Μανουηλ η Κομνο το ευρισκετε εις τα πεζουλια εργατων επτα και τα δευτερα τρια αμπελια των εις τα πεζουλια εργατων πεντε και δευτερο εις το πεζοβρακι· το δευτερο εις τον αγιο Αναργυρο εργατων δυο· μυλους δυο εις εν οσπητιον εις την Λογκαν πλησιον του κιπου των αγιων Αναργυρων. Ευρισκοντε εις τον ναον ιερα φελονια δυο· επιτραχηλια εν, χρυσα υπομανικα, χρυσαι ζυγε δυο· και αργυροδιαχρυσον ποτηριον αργυρο δισκαριον και λαβιδα αργυρη, σταυρος αργυρος, τετραευαγγελον · · · τα ολα ος καθος ενιν εις το αβεντάριον* [3] *γραμμενα παρα του πανιερωτατου μητροπολιτου κυρ Μεθοδιου ετι δε και καρουτι και εν βαγενη. Ετι δε επεδοκαν και χωραφιον εις την Λογκαν τεψιον δωδεκα. Και επειδη ο μακαριτης μας ο θειος ο παπος κυρ Γεωργιος ειχεν αφισην οπως να γινεται τραπεζα εις την εορτην, θέλομεν απο τον μυλον σιταρη κιλα δεκαπεντε, να μη λειψη η τραπεζα ποποτε. Ακομη και δια κερη και λαδην καὶ λιβανην εις φωτα ετερα κιλα δεκα τα δε πιληπα να εχη ο ιερευς· οσοι ηθελαν συμφωνισιν και ιτει θελει περισευσι να γινεται ανα[μα]. Και ει τις γενι εναντιος η απο την κληρονομιαν μας η ξενος και βουληθη αποξενωσε εκ του θειου τουτου (ναου) απο τα ανωθεν εστω αφορισμενος παρα Θεου παντοκρατορος και κυριου ημων Ιησου Χριστου και τας αρας των ‚τιη΄ θεοφορων πατερων υπεραγιας Θεοτοκου καὶ παντων των αγιων. Αμην.*

[1] Λόγῳ τῆς μεταφορᾶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀπετρίβη εἰς πλεῖστα αὐτῆς σημεῖα. Κατώρθωσα ν᾽ ἀναγνώσω ὀλίγα μόνον τμήματα αὐτῆς ἀντιγράψας τὸ ὑπόλοιπον ἐκ τοῦ Χρηστίδου σ. 173.

[2] Ἤτοι 1551. [3] = Inventarium ἤτοι βιβλίον ὑλικοῦ.

4) *Ἅγ. Δημήτριος* (σ. Ἐλεούσης). Ὀλίγαι εἰκόνες ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἔτους 1738. Διατηροῦνται καὶ ὀλίγαι τοιχογραφίαι τοῦ $17^{ου}$ αἰ. Ὑπὲρ τὴν θύραν ἡ ἐπιγραφή:

Ανεγερθη εκ βαθρων θεμελιου και ανεστορηθυ ο θειος και πανσεπτος ναος του αγιου ενδοξου μεγαλομαρτυρος Δημητριου του Μηροβλιτου δια συνδρομης κοπον τε και μοχθον και εξοδων του τιμιοτατου αρχοντος κυρ Θωμα Σαραντας .... Θωμαϊ και των τεκνων αυτου ετους ζριζ (=1609).

Εἰκ. 123. Ὁ Πρόδρομος.

5) *Ἁγ. Βαρβάρα* (σ. Ἐλεούσης) διατηρεῖ ὀλίγας μεταγενεστέρας τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς.

6. *Ἅγ. Σπυρίδων* (σ. Ἐλεούσης). Ὁ ναὸς οὗτος κατηδαφίσθη ἐσχάτως τοιχογραφίαι δ' αὐτοῦ μετηνέχθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 175) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πλησίον τοῦ εἰκονοστασίου εἰκονίζετο εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ ἅγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡ Δέησις μὲ τὸν Χριστὸν ὡς βασιλέα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν ὡς βασίλισσαν [1] τῶν οὐρανῶν (ἐστεμμένην δηλ. καὶ ἐνδεδυμένην βυζαντινὴν βασιλικὴν ἐνδυμασίαν) καὶ τὸν Πρόδρομον. Ἐπὶ τοῦ εἱληταρίου τὸ ὁποῖον ἐκράτει ἡ Παναγία φαίνεται ὅτι ἦτο γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐρωταποκριτικὴ ἐπιγραφή, ἣν ἀναφέρει ὁ Χρηστίδης:

Δεξαι δεησιν της σης μητρος οικτιρμον — τι μητερ αιτεις ; — Των βροτων σωτηριαν — Παρωργισαν με — Συμπαθησον υιε μου — Αλλ' ουκ επιστρεφουσιν — Και σωσον χαριν — Εξουσιν αντρον — Ευχαριστω σοι λογε.

Ἐπὶ δὲ τοῦ εἱληταρίου τοῦ Προδρόμου:

Ηκουσας μ(ητ)ρ(ο)ς ικετηριαν Σωτερ· ακουσον καμου του βαπτιστου σου, Λογε.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ Προδρόμου εὑρίσκεται ἐν τῷ μουσείῳ (εἰκ. 123). Εἶναι καλῆς τέχνης μὲ ἔκφρασιν καὶ λεπτότητα ἐκτελεσμένη καὶ ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν $16^{ον}$ μ. Χ. αἰῶνα.

7) *Παναγία* (σ. Μητροπόλεως). Ἄνωθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

[1] Ὅρα ἀνάλογον εἰκόνα ἐν Ἁγ. Ἀθανασίῳ σ. 148.

Ανεγερθη και ανεστορηθη ο θηος και πανσεπτος ναος της υπεραγιας Δεσπηνης ιμων Θ(εοτο)κου και αειπαρθενου Μαριας δια συνδρομης κοπου τε και μοχθου και εξοδου αρχων κυρ Αποστολη του Δημητριου Κιρι Ραλη ιος του. Αρχιερατευοντος Καστοριας καὶ προτοθρονος κυρ Μητροφανου επι ετους ΖΡΙΔ' (=1606).

Φέρει τοιχογραφίας τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς μεγάλην κλίμακα καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος.

8) *Ἅγ. Νικόλαος* (σ. Μητροπόλεως). Βασιλικὴ μορφῆς οἰκίας. Φέρει ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης εἰκόνα τῆς Παναγίας χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1681, ὡς διδάσκει ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή. *Δέησις* (τῶν δούλων τοῦ θεοῦ) *Γεώργη . . . ώνη ,αχπα'* (=1681).

Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ ἐπιγραφή:

† Ανεγερθι και ανεστορηθη ο θηος και πανσεπτος ναως του αγηου ηεραρχου του θαυματουργου Νηκολαου και αρχιερετεβοντας κυρ Νηκταριου δηα σηντρομοις κοπου και εξοδου κυρ Αργηρι τον αδελφω του Καλογεννητρα επ ετους ,ΖΡΑ' (=1593) *μηνη Ιουλιω ς'*.

9) *Ἅγιοι Τρεῖς* (σ. Μητροπόλεως). Τελείως ἀνακαινισμένη. Τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν 3 ἁγίων Γουρίου, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φέρει φορητὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας ἔχουσαν τὴν χρονολογίαν *ΑΨΑ* (=1701) *Μαΐου ιγ'*. Ἔργον ἢ ἀνάθημα τοῦ *Ἰωαννου υιου Εμμανουήλ*.

10) *Ἅγ. Νικόλαος Πετρίτης*. Παρὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον τοῦ Δραγωτᾶ, φέρει ὀλίγας φορητὰς εἰκόνας ἐπὶ τοῦ τέμπλου.

11) *Κοίμησις Θεοτόκου* — Μητρόπολις — Ἀνηγέρθη τὸ 1851 ἐπὶ ἀρχαιοτέρου μικροτέρου ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου αἱ ἑξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) Τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (0.93×1.08) φέρουσα τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν:

Εν ετι ζρμβ' (=1634) *εν μηνι Ιουλιου Γ' η κειμησι της Θ(εοτο)κου ιστοριθι δι' εξοδου κε κοπου του κυρ Χαρητον αρχιερεως κε'* (ἡ συνέχεια δυσανάγνωστος).

β) Τοῦ τιμίου Προδρόμου (0.75×1.13) φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

Δεησις του δουλου σου, αγιε, Διονισιου μητροπολιτου Καστοριας Χυρ Κωνσταντινου ιερομοναχου αψζ' (=1707).

γ) Τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ἡ τοῦ Προδρόμου ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφήν.

Ἐν τῷ ἱερῷ διατηροῦνται αἱ ἑξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) Ἁγ. Νικολάου ἐν προτομῇ (0.68×1.02). Λίαν ἐφθαρμένη φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

(ἀριστερᾷ) *Δεησις τοῦ Φηλα*(νθρωπηνοῦ ;) — κ τ' ω.

(δεξιᾷ) *Επι ετους ΑΧΠΔ'* (=1684) *μηνη Ιουληο ιε'*.

β) Τοῦ Χριστοῦ ὡς Σωτῆρος τοῦ κόσμου (0.65×1.10), ἥτις κάτω φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δεηση του δουλου του θεου Γεωργηου ηερεως ΑΧΠΔ' μηνι Ιουηλο.

γ) Τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης (0.72×1.11) μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Δεησις τὴν δουλιν του θεου Μπακο.

δ) Τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐφίππου (0.62×1.10). Δεξιᾶ φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δεησις δουλου του θ(εο)ῦ Γεωργιου ηερεως. ΑΧΠΔ' Μηνὶ Νοεμβριου κθ'.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι ἀνηρτημένον μαργαροκόσμητον ὕφασμα (1.00×1.35) χρησιμεῦον ἄλλοτε ὡς παραπέτασμα Ὡραίας πύλης. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἄνω μὲν ἐντὸς ἐγκολπίου ὁ *Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελος* εὐλογῶν, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἀριστερᾶ ἡ ἐπιγραφή:

Αυτη η πυλη εκαλλοπισθη παρα του πανοσιωτατου καθηγουμενου κυριου Μακαριου τοῦ Πελοποννησιου.

Δεξιᾶ δέ: *δια χειρος δε και κοπου μνημοσυνου χαριν της Δεσποινετας του Αργυρι της εκ Διπλου κιονιου*[1], *ΑΧϞΑ'* (=1691).

Ἔξω, παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, εὕρηται λιθίνη πλάξ, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται μίτρα καὶ ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1793. Προέρχεται ἴσως ἐκ τοῦ τάφου τοῦ μητροπολίτου Γενναδίου[2].

12) *Ἅγ. Ἀθανάσιος* (σ. Ἁγ. Ἀναργύρων). Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ἐπιγραφὴ τοῦ 1844 μνημονεύουσα τὸν Καστορίας Νικηφόρον. Ἐν τῷ ἱερῷ ὑπῆρχε δίσκος μετὰ τῆς ἑξῆς ἐπιγραφῆς:

«*Ετουτο το παρον τεψη ειναι των αγιων αναργυρων εν ετει 1743 μηνι Οκτοβριου πρωτη*». Ἐπίσης καὶ εὐαγγέλιον μὲ τὴν χρονολογίαν αφπη'[3] (=1588) καὶ ἀντιμήνσιον καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσαλὴμ Παρθενίου[4].

13) *Ἅγ. Γεώργιος* (σ. Ἐλεούσης). Ἐφυλάσσοντο ἐν αὐτῷ: Εὐαγγέλιον μὲ τὴν χρονολογίαν 1748, ἀνῆκον εἰς τὴν Παναγίαν Ἐλεοῦσαν, καὶ δίσκος ἀφιερωθεὶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ὑπὸ Ράλλη τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 1677.

14) *Ἁγ. Παρασκευὴ* (σ. Οἰκονόμου). Νεώτερος· ἱστορήθη τὸ 1884 ἐπὶ μητροπολίτου Καστορίας Κυρίλλου.

15) *Ἅγ. Ἀνάργυροι* (σ. Ἁγ. Ἀναργύρων) Νεώτερος. Ἐσώζοντο ἄλλοτε ἐν αὐτῷ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία περιέχοντα ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις, ἃς ὅρα παρὰ Χρηστίδῃ Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 344.

16) *Ἁγ. Παρασκευὴ* (Δραγωτᾶ). Ναὸς κατασκευασθεὶς τὸ 1899. Ἔχει ὡραῖον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

[1] Τὸ Διπλοκιόνιον εἶναι βυζαντινὴ ὀνομασία προαστίου τῆς Κ/πόλεως.
[2] Πβλ. Χρηστίδην ἔ. ἀ. 343.
[3] Χρηστίδης, 343.
[4] Χρηστίδης, 343.

17) *Ἅγ. Ἀνάργυροι* (Καρίβη). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1864. Ἔχει φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς καὶ τὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ 1774.

18) *Ἅγ. Ἀνδρέας* (Καρίβη). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τοῦ τέλους τοῦ $18^{ου}$ αἰῶνος.

19) *Παναγία Ἐλεοῦσα* (Ἑβραϊκὴ σ.). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες ἐν αἷς ἡ τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

Αρχιερατευοντος του αγιου Καστοριας κυρ Χρυσανθου δια συνδρομης του πανοσιωτατου κυριου Παϊσιου Ιβηριτου και δαπανης του ἐντιμοτάτου κὺρ Χατζῆ Αντιοχου, ἡ εἰκὼν αὕτη γεγονεν εν ετει 1753 Μαρτ. 25.

Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ τέμπλῳ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ 1756 καὶ τοῦ Προδρόμου 1756. Διατηροῦνται καὶ λείψανα τοιχογραφιῶν.

20) *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος* (σ. Σερβιώτου). Ὀλίγαι τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης φορηταὶ εἰκόνες.

21) *Ἅγ. Ἀπόστολοι* (σ. Σερβιώτου). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς τὸ 1857.

22) *Ἅγ. Θωμᾶς* (σ. Μουζαβίκη). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς ἐπὶ Ἱλαρίωνος τῷ 1876.

23) *Ἅγ. Θεόδωρος* (σ. Βαρλαάμ). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1882.

24) *Ἅγ. Παντελεήμων* (σ. Βαρλαάμ). Μικρὸς ναὸς τοῦ $18^{ου}$ αἰῶνος. Τὸ ἅγιον ποτήριόν του φέρει χρονολογίαν 1778 καὶ τόπον κατασκευῆς τὴν Βιέννην.

25) *Ἅγ. Λουκᾶς* (σ. Ἁγ. Λουκᾶ). Παλαιὸς ναός, ἀνακαινισθεὶς τὸ 1840. Σώζεται ἅγ. Ποτήριον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς:

Ἱερὸν δισκοπότηρον εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐπιτρόπου κὺρ Σμέρνου χάριν μνημοσύνου τῶν ἐνοριτῶν κὲ λοιπῶν εὐσεβῶν ΑΨΜΓ (=1743). Ἐπίσης ἐπὶ Εὐαγγελίου ἡ ἐπιγραφή: *Τὸ αγιον ευαγγελιον αφηερωθη εις την εκκλησιαν του αγιου Λουκα και απο συνδρομης του εν ηερομοναχου κυρ Γαβριὴλ ετους αχξγ* (=1663) *ετυπωθη δε το αχμε* (=1645).

26) *Μεταμόρφωσις* (σ. Βαρλαάμ). Ἐξωκκλήσιον ἐπισκευασθὲν τὸ 1916.

27) *Ἁγ. Κυριακὴ* (σ. Σερβιώτου). Διασώζει ἴχνη παλαιῶν τοιχογραφιῶν.

28) *Ἅγ. Δημήτριος* (σ. Βαρλαάμ). Διασώζει παλαιάς τινας φορητὰς εἰκόνας.

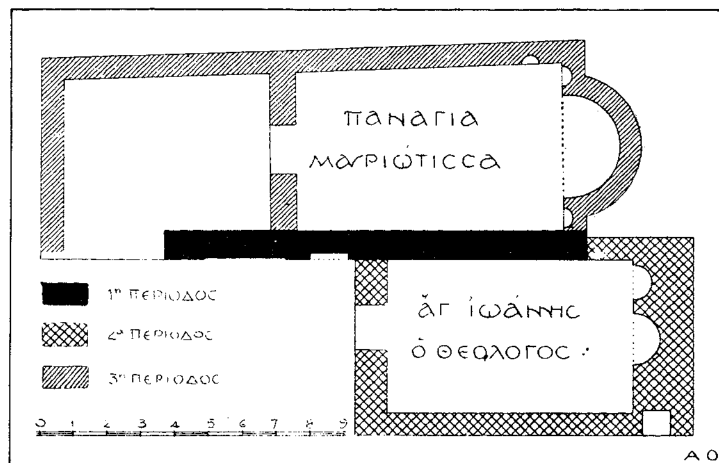
Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ναοὺς πρέπει τις νὰ προσθέσῃ καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους ἐρειπωθέντας ἢ ἐξαφανισθέντας, ὧν σώζεται μόνον ἡ ἀμυδρὰ ἀνάμνησις παρὰ τοῖς γηραιοτέροις Καστοριεῦσιν καὶ ὧν τινας μνημονεύει ὁ Χρηστίδης (ἔ. ἀ. σ. 391). Πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ εἰς τζαμιὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων μετατραπέντες ὡς π. χ. ὁ τοῦ *Προδρόμου*, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη τζαμί, ὁ τῆς *Ἁγ. Παρασκευῆς*, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τὸ σήμερον ὡς προσωρινὸν μουσεῖον χρησιμοποιούμενον Κουρσουμλῆ τζαμισὶ καὶ ὁ τῆς *Μητροπόλεως*, ἐφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ Γαζῆ τζαμισί, ὅπερ ἐσχάτως κατηδα-

φίσθη, ἀποκαλυφθέντων τῶν θεμελίων τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως, ἐξ ὧν διαπιστοῦται ὅτι αὕτη ἦτο τρίκλιτος βασιλικὴ καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐξεχούσας κόγχας. Ἐν ἐγγράφῳ παλαιῷ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶχε τὸ δάπεδον μαρμαρόστρωτον. Τοῦτο ἐξηκριβώθη καὶ διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησεν αὐτόθι ὁ τέως γυμνασιάρχης κ. Π. Τσαμίσης.

Τελευταίας θ' ἀναφέρωμεν δύο ἐκκλησίας εὑρισκομένας μακρὰν τῆς πόλεως ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἀκτῇ τοῦ ἀκατοικήτου ἐγκαρσίου βουνοῦ τῆς χερσονήσου· εἶναι δ' αὗται ἡ τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας καὶ ἡ προσκεκολλημένη αὐτῇ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΜΑΥΡΙΩΤΙΣΣΑ

Ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν ὁμωνύμου μονῆς, ὀνομασθείσης οὕτω πιθανώτατα λόγῳ τῆς γειτονίας της πρὸς τὸ χωρίον Μαύροβον. Ὁ σημερινὸς ναὸς δὲν

Εἰκ. 124. Κάτοψις τῶν ναῶν τῆς Παναγίας Μαυριωτίσσης καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

εἶναι ὁ ἀρχικὸς εἰμὴ μόνον κατὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον, ὃν ἔχει κοινὸν μετὰ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 124). Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα καὶ μετὰ χιαστῶν πλίνθων τεθειμένων εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς τῶν λίθων. Φέρει δ' ἐπίσης ἐξωτερικῶς καὶ ἀβαθεῖς τυφλὰς ἀψῖδας (εἰκ. 124). Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ ἐκτίσθη κατὰ τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα καταστραφεὶς δ' ἄγνωστον πότε ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Διατηρεῖ παλαιὰς τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος βλεπούσας εἰς τὸν σημερινὸν νάρθηκα. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι Εὐγένιος, Μαρδάριος, Ὀρέστης κλπ. τέχνης τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐν τῷ κυρίως ναῷ διατηροῦνται αἱ ἑξῆς καλῆς τέχνης μεγάλαι φορηταὶ εἰκόνες:

α) Παναγία Μαυριώτισσα ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Δεησις του δούλου του θεου Ιωαννου Μελετικη ἐκ Μποσνης 1753*. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἀντίγραφον ἄλλης εὑρισκομένης ἐπὶ τοῦ τέμπλου καὶ φερούσης τὴν ἐπιγραφήν: *Δεησις του δουλου του Θεου Κυπριανοῦ μοναχοῦ*.

β) Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφον ὁμοίως τῆς ἐπὶ τοῦ τέμπλου· φέρει τὴν ἐπιγραφήν: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Παπαθωμᾶ ἐκ Καστορίας 1753*.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατάγραφος. Ἐξωτερικῶς ἤτοι ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν καὶ κάτω ὁ *ἄρχων Μιχαὴλ* κρατῶν *τὸ κοινὸν τοῦ θανάτου ποτήριον* [1], δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος *Γαβριὴλ* καὶ ὁ ἁγ. *Μερκούριος*. Ὑπὲρ τὴν θύραν ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, δεξιᾷ δ' ἡ μετάστασις αὐτοῦ.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης ὁλοσώμων ἁγίων εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον οἱ μελῳδοὶ ἅγ. Ἰωάννης, ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμᾶς ὁ Μαιουμᾶ, ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κατὰ σειρὰν ἀπὸ δυσμῶν οἱ ἅγ. *Νέστωρ, Γοβδελᾶς ὁ πολύαθλος, Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ*, ὁ ἅγ. . . . . *ὁ μεγαλομάρτυς, Μηνᾶς ὁ ἐξ Αἰγύπτου, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας*, οἱ ἅγ. *Θεόδωροι Τήρων καὶ Στρατηλάτης, Δημήτριος ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Γεώργιος ὁ Καππάδοξ, Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, Ἄνθιμος ὁ Νικομηδείας, Σίλβεστρος Πάπας Ῥώμης*, (ἄνω) *Ἀχίλλειος ὁ Λαρίσης* καὶ *Εὐστάθιος ὁ Ἀντιοχείας*. Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως ἱστορεῖται ἡ *Ἀποκαθήλωσις* καὶ *Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς*. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας ἱεράρχαι ἤτοι κάτω μὲν ὁ *Κλήμης* καὶ *Διονύσιος ὁ ἀρεοπαγίτης* ἄνω δὲ *Ἰωάννης πατριάρχης Ἀλεξανδρείας* καὶ *Ἰωάννης ὁ Κωνσταντινουπόλεως ὁ νηστευτής*.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου: *Κύριλλος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Βλάσιος ἐπίσκοπος τῆς μεγάλης Σεβαστείας, Σπυρίδων ὁ Τριμυθοῦντος, Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Νικόλαος ὁ ἐν τοῖς Μύροις, Πέτρος καὶ Παῦλος οἱ πρωτοκορυφαῖοι τῶν ἀποστόλων, οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι* καὶ εἶτα οἱ ἀναχωρηταί: *Εὐθύμιος, Σάββας καὶ Θεοδόσιος ὁ κοινοβιάρχης*.

Τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου *Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη*, παρὰ δὲ τὴν θύραν *Μιχαὴλ ὁ Ταξιάρχης τῶν ἄνω δυνάμεων*.

[1] Ὅμοιος ὁ Ἑβραϊκὸς «ἄγγελος τοῦ θανάτου, ὅλος φλόξ, ὅλος ὀφθαλμούς, προσβλέπων ἀσκαρδαμυκτεὶ τὸν θνήσκοντα, ὅστις δὲν δύναται νὰ τῷ διαφύγῃ». Ὅρα σχετικῶς Übel, Vier Kapitel vom Thanatos, Abh. des arch-epigr. Seminars Graz σ. 61. Τὸ ποτήριον τοῦ θανάτου κρατεῖ ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου ὁ Διάβολος Strzygowski, Serb. Psalter πίν. 1,1.

Ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν ναὸν ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή, διδάσκουσα ἡμᾶς τό τε ἔτος ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν (1552) ὡς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου:

Ο πανσεπτος ουτος και θειος ναος του αγιου ενδοξου αποστολου και ευαγγελιστου Ιωαννου του Θεολογου οικοδομηθη εκ βαθρων και ιστοριήθη δια εξοδου κυρου Θεοδωρου . . . . . συν τη συμβιου αυτου Μιλ[ήτσα;] και της θυγατρος . . . εις ψυχικην αυτων σ[ωτη]ριαν αμην και ευρωσι βοηθον τον αγιον εν τη ημερα της κρισεως. Ετους ζξω μηνι Αυγουστω ί δια χειρων αναξιων ιστορηθη Ευσταθιου ιερεως (;) κὰι πρωτονοταριου.

Ετελιοθὴ ς'.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΡΓΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Πλὴν τῶν ἐν τοῖς ναοῖς φορητῶν εἰκόνων καὶ σκευῶν διατηροῦνται ἐν τῷ μητροπολιτικῷ μεγάρῳ καὶ τῷ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιουμένῳ Κουρσοὺμ-τζαμίῳ εἰκόνες φορηταὶ ἢ ἀποσπάσματα τοιχογραφιῶν ἐκ κατεδαφισθέντων ναῶν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ὡς π. χ. ξύλινα ἀναλόγια, σταυροὶ μετάλλινοι κλπ. περὶ ὧν διὰ βραχέων θὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα.

Καὶ δὴ πρῶτον ἐν τῷ **Μητροπολιτικῷ μεγάρῳ** εἶναι ἀνηρτημέναι αἱ κάτωθι μεταβυζαντιναὶ φορηταὶ εἰκόνες, ἃς μετὰ πολλῆς στοργῆς φυλάσσει ὁ ζηλωτὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ μέγας αὐτῆς προστάτης, μητροπολίτης Καστορίας κύριος Νικηφόρος.

1) Φορητὴ εἰκὼν εἰκονίζουσα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς μέγαν ἀρχιερέα (Διαστ 0.50×0.70). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *IC XC ὁ βασιλεὺς καὶ μέγας ἀρχιερεύς.*

2) *Ἅγ. Χαράλαμπος ὁ ἱερομάρτυς* (Διαστ. 0.50×110). Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους κοσμήματα.

3) *Ἅγ. Νικόλαος καὶ ἅγ. Σπυρίδων*, κυκλικὴ εἰκὼν διαμ. 0.50.

4) *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, ἐν ᾗ παρίστανται καὶ δύο ἱερεῖς μετὰ σκιαδίων.

5) *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.*

6) *Ἅγ. Δημήτριος.*

7) *Παναγία.*

Αἱ ὑπ' ἀριθμ. 4-7 εἶναι μικρῶν διαστάσεων. Ἅπασαι αἱ ἀνωτέρω φορηταὶ εἰκόνες εἶναι τοῦ 17ου καὶ 18ου μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐν δὲ τῷ **Μουσείῳ** ἔχομεν τὰ ἑξῆς ἀξιόλογα τεμάχια τοιχογραφιῶν προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ ναῶν κατεδαφισθέντων ὡς π. χ. τῆς ἁγ. Ἐλεούσης καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος, ὅστις εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας Μπετλῆ - Φράγκου, ἔνθα νῦν τὸ Οἰκοτροφεῖον.

Ἐκ τῆς *Κουμπελίδικης* φέρεται προερχομένη ἡ παραπλεύρως εἰκονιζομένη κεφαλὴ Παναγίας (εἰκ. 125), ἥτις, λόγῳ τῆς κλίσεως αὐτῆς καὶ τῆς θέσεως καὶ

διατάξεως τῆς χειρὸς προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τῆς παραστάσεως Εὐαγγελισμοῦ ἢ Δεήσεως. Εἶναι καλὸν ἔργον τοῦ 14ου αἰῶνος μὲ εὐγένειαν ἐκφράσεως καὶ ἁπλότητα ἐκτελέσεως.

Εἰκ. 125. Κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 126. Προτομαὶ ἐστεμμένων ἁγίων γυναικῶν.

Ἐκ τῆς *ἁγ. Ἐλεούσης* ἐπίσης προέρχεται πλὴν τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς ἤδη ὡμιλήσαμεν, καὶ τοιχογραφία εἰκονίζουσα τὴν Παναγίαν ὡς *Κυρίαν τῶν ἀγγέλων*, ἔργον τοῦ 1551 καὶ τέλος ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος αἱ ἑξῆς:

α) Δύο προτομαὶ ἁγίων γυναικῶν ἐστεμμένων διὰ λιθοκοσμήτων στεμμάτων μετὰ κρηδέμνου (εἰκ. 126). Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ μεγάλα ροδακοειδῆ σχολαρίκια, ἅτινα φέρουσι προσηλωμένα εἰς τὰ ὦτα καὶ ὅμοια τῶν ὁποίων εἰκονίζονται φέρουσαι πριγκίπισσαι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Koran[1] καὶ τῆς Studeniča[2] τῆς Σερβίας. Ἡ ζωηρὰ γραμμικότης τῶν προσώπων καὶ τὸ ἄτονον τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν τάσσουσι τὰς τοιχογραφίας ταύτας τὸ πολὺ εἰς τὸν 15ον αἰῶνα.

β) Τοιχογραφία τῶν ἁγ. Θεοδώρων Τήρωνος καὶ Στρατηλάτου (εἰκ. 127). Αὕτη ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας της, ἥτις εἶναι ὁμοία τῇ τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 123)

Εἰκ. 127. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης.

φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ πλουσίαν στολὴν καὶ στέμμα τρουλλωτὸν λιθοκόσμητον. Ἡ κόμη των εἶναι οὔλη τὸ δὲ γένειον διχαλωτόν, οἷον συνηθίζετο ἤδη ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων[3]. Παρὰ τὸν Στρατηλάτην εἶναι γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Τηρει με Τηρων απο πασης κακιας· Στρατηλατα ρυου με απο παντος κινδηνου, ο ποθω . . . Ὁμοιότροπος τοιχογραφία ὑπάρχει ἐν Μ. Μετεώρῳ.

[1] Βλέπε εἰκόνα παρὰ Vlad. Petkovič, La peinture Serbe au moyen âge Beograd 1930 πίν. 37α.

[2] Vlad. Petkovič, ἔ. ἀ. πίν. 81 καὶ 82β.

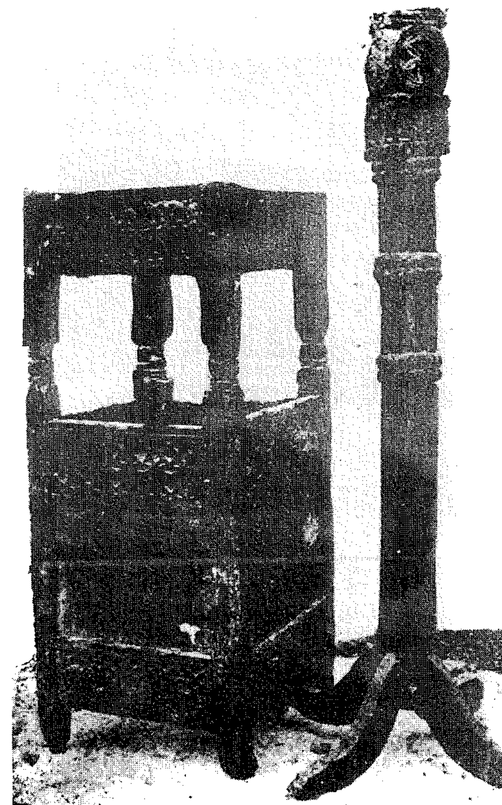
[3] Οὕτω π. χ. ὁ ἅγ. Εὐγένιος παρίσταται ἐν Μαρτοράνᾳ μὲ γένειον διχαλωτὸν Colasanti, Arte bizantina in Italia πίν. 34. Ὁμοίως ἐν Νερεδίτζι Ebersolt, Monuments Piot 13 σ. 40 IV. Ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις εἶναι αἱ ἐν Σερβίᾳ (Τρεσκαβέτς), Miljukov, Izvestija ἔ. ἀ. πίν. 9α (Λέσνοβο), Millet, L'ancien art serbe I εἰκ. 12 (εἰκὼν δεσπότου Ὀλιβερίου). Γένεια διχαλωτὰ εὑρίσκονται ὁμοίως εἰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας ἀκόμη δὲ καὶ ἐν Δούρᾳ (Syria 3 (1922) πίν. 39-41).

Ἐν τῷ μουσείῳ διατηροῦνται ἐπίσης καί τινες χαλκοῖ σταυροὶ ὧν ἀρχαιότερος φαίνεται ὁ φέρων ἐπιμήκη βάσιν καὶ τὰς ἑξῆς ἐγχαράκτους ἐπιγραφάς:

α) Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως: ΝΙΚΑ - IC - XC.

β) Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως: *σταυρως του X͂V, ο αγ(ιος) Θεοδωρος — καματος*[1] (ἤτοι ἔργον) *του Δα(βι)δ.*

Ἀξιόλογα τέλος εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ μουσείῳ φυλασσόμενα ξυλόγλυπτα ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα, ὡς π. χ. ἀναλόγια, μανουάλια, κηροστάται (εἰκ. 128) καὶ ἄλλα τινὰ ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σχήματος, ἅτινα χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερον ἔτι ὡς οὐρανοὶ προσκυνηταρίων, ὡς π. χ. ὁ ἐξ ἁγ. Ἀναργύρων προερχόμενος καὶ ὄπισθεν εἰκονιζόμενος (εἰκ. 129). Ὅμοιος οὐρανὸς ἐδημοσιεύθη ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου[2] ἐθεωρήθη δ' ὑπ' αὐτοῦ ὅτι εἶναι βυζαντινῆς ἐποχῆς· ἐγὼ ἐν τούτοις διστάζω νὰ τὸν θεωρήσω τόσον παλαιὸν ἀποβλέπων ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ σχῆμα του ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα βλέπομεν ἐπ' αὐτοῦ — τεμνόμενοι κύκλοι, χιαστὰ — στοιχεῖα, ἅτινα συχνὰ ἀπαντῶσιν εἰς ξυλόγλυπτα ἔργα λαϊκῆς τέχνης τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας[3], καθ' ἃς μεγάλην εἶχε λάβει ἐπίδοσιν ἡ ξυλογλυπτική. Διὰ ταῦτα τὰ ἐν λόγῳ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα (εἰκ. 128 καὶ 129) πρέπει νὰ ἀναγάγωμεν τὸ πολὺ εἰς τὸν 17ον αἰῶνα, ἐν ᾧ

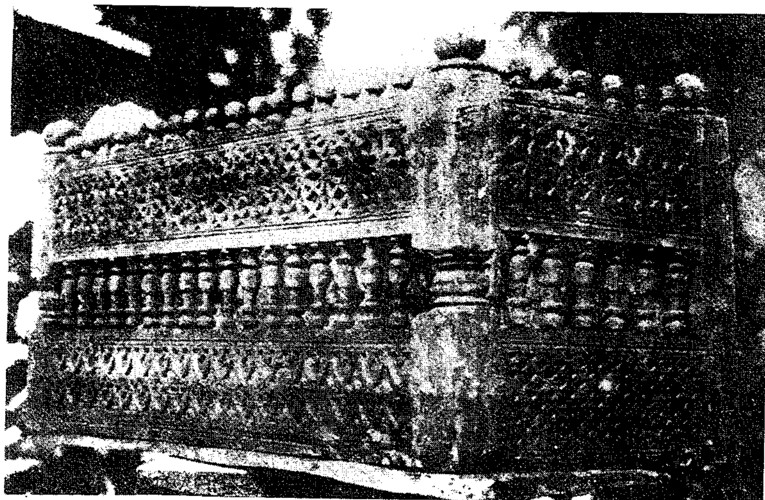
Εἰκ. 128. Ἀναλογιον καὶ μανουάλιον ξύλινον.

[1] Πβλ. ὁμοίαν ἔκφρασιν ἐν ἐπιγραφῇ Πρέσπας Miljukof, Izvestija IV σ. 64 «προεδόθησαν πενήντα ἄσπρα, ὁ κάματος ὅλος . . τοῦ Ἰω(αννου) τοῦ ζωγράφου».

[2] Mélanges Ch. Diehl, τόμ. II Paris 1930 σ. 174.

[3] Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σκῦρος Ἀθῆναι 1925 εἰκ. 194. Πβλ. τὸ κόσμημα τοῦ διατρήτου ξυλοφράγματος τοῦ παραθύρου τοῦ ἀρχοντικοῦ τῶν Ἀγράφων Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 193 εἰκ. 9.

τοὐναντίον τὸ ἐξ Ἁγ. Στεφάνου τεμάχιον τέμπλου, ὅπερ ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Σωτηρίου (ἔ. ἀ. σ. 174 εἰκ. 2) εἶναι, λόγῳ τῶν θεμάτων του ἀσφαλῶς βυζαντινόν.

Εἰκ. 129. Ξυλόγλυπτον ἐκκλησιαστικὸν ἔπιπλον

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Περατώσαντες τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας δυνάμεθα ὡς ἑξῆς νὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά:

Ἀρχιτεκτονική. Πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως παρουσιαζούσης τὴν τρουλλαίαν τρίκογχον διάταξιν (Κουμπελίδικη), πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος ἐμφανίζουσι τὸν τύπον τῆς βασιλικῆς, τρικλίτου μὲν διὰ τὰς παλαιοτέρας (Ἅγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἅγ. Στέφανος) μονοκλίτου δὲ διὰ τὰς μεταγενεστέρας.

Εἰς τὰς τρικλίτους βασιλικὰς συνηθέστερος εἶναι ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν διὰ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (Ἅγ. Ἀνάργυροι, Ἅγ. Στέφανος), τοῦ διὰ μαρμαρίνων κιόνων συναντωμένου ἅπαξ μόνον (Ταξιάρχης). Ἡ κλῖμαξ ἐν γένει κατασκευῆς καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν τρικλίτων ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας εἶναι μικρά, ὑποδηλοῦσα ποιάν τινα πενιχρότητα ὑλικῶν μέσων.

Τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τὸ μέσον κλῖτος ὑψοῦται ὑπὲρ τὰ πλάγια καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται δὲ διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας καὶ φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα (μονόλοβα ἢ δίλοβα). Τὸ μῆκος τοῦ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ δὲν εἶναι μέγα ἀναλόγως πρὸς τὸ πλάτος του, τοῦτο δὲ συντελεῖ, ὥστε νὰ ὁμοιάζῃ ὁ φωταγωγὸς πρὸς ὀρθογώνιον τροῦλλον [1] (τρουλλοκαμάραν) τὴν δ' ἐντύπωσιν τοῦ τρούλλου ἐπιτείνει ἐν Ἁγ. Ἀναργύροις καὶ Ἁγ. Στεφάνῳ ἡ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν τοποθέτησις ἐνδιαμέσου χαμηλοῦ κυλίνδρου, οἷος συνηθίζεται νὰ τίθεται ἐκεῖ εἰς τοὺς τρουλλαίους ναούς.

Ἡ διὰ κτιστοῦ θόλου κάλυψις τοῦ μέσου κλίτους τῶν Καστοριανῶν ἐκκλησιῶν προσεγγίζει αὐτὰς πρὸς ἀνατολικὰ πρότυπα· ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἡ διὰ πυκνῶν σχετικῶς παραθύρων διάτρησις τῶν τοιχωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ μαρτυρεῖ τὴν συγγένειαν αὐτῶν πρὸς ἑλληνιστικὰ πρότυπα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας παρουσιάζονται ὡς εἷς μικτὸς ἢ διάμεσος τύπος μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ.

Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαί, παλαιαὶ καὶ νεώτεραι, ἦσαν γενικῶς ξυλόστεγοι παρουσιάζουσι δ' ἐξωτερικῶς πολλάκις τὴν ὄψιν κατοικίας ἢ ἀποθήκης.

Τοιχοδομία. Τῶν παλαιοτέρων ἐκκλησιῶν ἡ τοιχοδομία εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ ἀψόγου κανονικότητος· οἱ λίθοι οὓς χρησιμοποιεῖ εἶναι σκληροὶ

[1] Ὅρα σχετικῶς πρὸς τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ τρούλλου Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform Byz. Zeitschrift τ. 30, (1930) σ. 577-582.

καὶ ἀκανόνιστοι περικλειόμενοι ὑπὸ πλίνθων, αἵτινες κατὰ μὲν τοὺς ὁριζοντίους ἁρμοὺς εἶναι συνήθως κατὰ διπλῆν σειρὰν κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους σχηματίζουσι τὸ ⟩⟨, ἴσως τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ. (Ἅγ. Ἀνάργυροι, Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίου κλπ.). Εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας, αἵτινες εἶναι μικραὶ καὶ σκοτειναί, ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀμελὴς φέρουσα ἐνίοτε καὶ ὀλίγας πλίνθους. Κατ' ἀποστάσεις παρεμβάλλονται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ταύτῃ καὶ ὁριζόντιοι ξυλοδεσιαὶ (χατίλια), ὡς τοῦτο γίνεται καὶ εἰς τὰ σπίτια.

Διακόσμησις ἐξ ὀπτῆς γῆς. Τοιαύτην φέρουσι μόνον αἱ ἀρχαιότεραι ἐκκλησίαι. Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ μεγάλη φειδὼ περὶ τὴν χρῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες οὐδέποτε ζώνουσι ὁλόκληρον τὸ κτήριον ἀλλὰ περιορίζονται νὰ περιβάλλωσι μόνον τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Χαρακτηριστικὴ μάλιστα εἶναι ἡ ἐξοχὴ τῆς ἐξωτερικῆς σειρᾶς τῶν πλίνθων τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων.

Ἐπενδυτικαὶ πήλιναι ὀρθογώνιοι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ὡς καὶ μικρότερα τετράγωνα ἀβάκια, ἄνευ οἱουδήποτε γανώματος, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς διακοσμητικαὶ ζωφόροι τῶν παλαιοτέρων ἐκκλησιῶν (Ἅγ. Στέφανος, Ἅγ. Νικόλαος Κασνίτζη, Ταξιάρχης Μητροπόλεως). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία σκυφίων ἤτοι ἐφυαλωμένων ἀγγείων.

Μαρμάρινος γλυπτὸς διάκοσμος ἐχρησιμοποιήθη μετὰ μεγάλης φειδοῦς, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως λατομείων ἐν τῇ γειτονίᾳ. Μόνον εἰς τὴν μεγαλυτέραν καὶ παλαιοτέραν ἐκκλησίαν, τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων, ἔχομεν μαρμάρινα μέλη μὲ ὡραίαν γλυπτὴν διακόσμησιν (τέμπλον, πλαίσια θυρῶν, διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν παραθύρων).

Ζωγραφική. Ταύτην δύναταί τις νὰ παρακολουθήσῃ ἐν Καστορίᾳ ἐν ἀδιαλείπτῳ σχεδὸν συνεχείᾳ ἀπὸ τοῦ $11^{ου}$ μέχρι καὶ τοῦ $18^{ου}$ αἰῶνος, εἰς τοιχογραφίας, αἵτινες καλύπτουσιν οὐ μόνον τὰ ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀκόμη τοιχώματα ἐνίων ἐκκλησιῶν.

Γενικῶς ἐπικρατεῖ καὶ ἐν Καστορίᾳ ἡ συνήθης κατ' ἐπαλλήλους ζώνας διάταξις τῶν παραστάσεων, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη ζώνη καταλαμβάνεται ὑπὸ μορφῶν στρατιωτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἁγίων ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον, αἱ δὲ δύο ἀνώταται ὑπὸ συνθέσεων, ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ ἄλλων παραστάσεων, χωριζομένων πάντοτε ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν, ὡς συνηθίζει νὰ κάμνῃ ἡ «Μακεδονικὴ σχολή». Μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων καὶ τῆς κατωτάτης παρεμβάλλεται ἀπὸ τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος στενοτέρα τις ζώνη ἀποτελουμένη ἐκ προτομῶν ἁγίων, οἵτινες εἰς μὲν τὰ παλαιότερα ἔργα εἰκονίζονται ἐλεύθεροι (Κασνίτζη) ἀπὸ δὲ τοῦ $15^{ου}$ ἐγκλείονται ἐντὸς κύκλου συναπτομένου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς διὰ φυλλοφόρων κλάδων κατὰ παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν ἐπιβιώσασαν καὶ εἰς ἄλλας βαλκανικὰς τοιχογραφίας (Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας).

Καὶ τοῦ μὲν $11^{ου}$ αἰῶνος τὰ λείψανα (παλαιότερον στρῶμα Ἁγ. Ἀναργύρων) παρουσιάζουσι τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ταύτης. Πρόσωπα ἰσχνὰ καὶ μαραμένα μὲ σκληρῶς καὶ σχηματικῶς ἀποδεδομένας ῥυτίδας, ῥῖνα μακράν, ὀφθαλμοὺς μεγάλους καὶ αὐστηρὰν ἔκφρασιν.

Τοῦ δὲ $12^{ου}$ καὶ $13^{ου}$ αἰῶνος (δεύτερον στρῶμα Ἁγ. Ἀναργύρων, Ἅγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη) παρουσιάζουσι ἐκτέλεσιν ἐπιμελεστέραν καὶ λεπτὸν πλάσιμον τῶν σαρκῶν ἐπιτυγχανόμενον διὰ καστανῶν σκιῶν εἰς διαφόρους τόνους. Ἐρυθραὶ κηλῖδες διαστίζουσιν τὰς παρειὰς καὶ τὴν σιαγόνα, ἡ δὲ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀποδίδονται δι' ἐπιδεξίας σχηματοποιήσεως.

Τὰ δείγματα τοῦ $2^{ου}$ ἡμίσεος τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος (Ταξιάρχης Μητροπόλεως) παρουσιάζουσιν εἴς τε τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἐνδύματα τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐνδυμάτων καὶ ὁ ἁρμονικὸς συνδυασμὸς τῶν χρωματισμῶν, ὅστις μαρτυρεῖ περὶ τοῦ βαθέος αἰσθήματος τῆς ἁρμονίας τῶν τόνων, ὅπερ ἐκέκτητο ὁ τεχνίτης τοῦ Ταξιάρχου. Τρυφεραί τινες χειρονομίαι καὶ στάσεις πλήρεις συγκινήσεως παρουσιαζόμεναι εἰς τὰς σκηνὰς τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ δυνατὸν νὰ εἶναι μακρινή τις ἀπήχησις ἰταλικοῦ τινος προτύπου τῆς σχολῆς τῆς Σιέννας, εὑρίσκονται ὅμως πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τέλους τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος (Ἅγ. Ἀθανάσιος), μαρτυροῦσι περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν ζωγράφων τῆς Καστορίας εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, ἥτις ἤνθησεν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τὸ τέλος τοῦ $14^{ου}$ καὶ καθ' ὅλον τὸν $15^{ον}$ αἰῶνα. Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνεχίζει βεβαίως τὴν παλαιὰν παράδοσιν ἀρχίζει ὅμως καὶ νὰ δεικνύῃ τάσιν πρὸς τὴν διακοσμητικὴν σχηματοποίησιν, ἥτις ἀργότερον θὰ ἐπικρατήσῃ προσδίδουσα εἰς τὰς μορφὰς μίαν ἔντονον ἀκαμψίαν. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως ἔχει ἐπίσης ὑποστῆ ποιάν τινα κατάπτωσιν.

Κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας ($16^{ον}$ καὶ $17^{ον}$) διατηρεῖται μὲν ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως εἰσάγονται ὅμως καὶ στοιχεῖα δάνεια ἐκ τῆς τέχνης τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως (Ἅγ. Ἀλύπιος, Ἅγ. Ἀπόστολοι). Συναντῶμεν ἐπίσης τώρα καὶ εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ τεχνοτροπίαν ἐπηρεαζομένην προφανῶς ἐξ Ἁγίου Ὄρους· εἶναι πράγματι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἐφαρμοσθέντες νέοι τύποι καὶ αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι μέθοδοι διεμορφώθησαν εἰς τοπικόν τι ἐργαστήριον· ἡ τέχνη των εἶναι μᾶλλον ἀντανάκλασις γενικωτέρας τινος καλλιτεχνικῆς κινήσεως προελθούσης ἔκ τινος μεγάλου καλλιτεχνικοῦ κέντρου καὶ τοιοῦτον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο τὸ Ἅγ. Ὄρος, ὅπερ μεγάλως ἐπέδρασε κατὰ τὸν $16^{ον}$ καὶ τὸν $17^{ον}$ αἰῶνα οὐ μόνον ἐν Μακεδονίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ Βαλκάνια.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνος τῆς παλαιᾶς Καστορίας ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ἐν τέλει ὀλίγα καὶ περὶ τῶν ἀστικῶν αὐτῆς κτηρίων. Ταῦτα βέβαια δὲν εἶναι τόσον παλαιά, ὅσον αἱ ἐκκλησίαι· διότι τὰ σπίτια, κατασκευαζόμενα γενικῶς δι' ὑλικῶν εὐτελεστέρων, φθείρονται ταχέως ἢ καταστρέφονται ἐκ διαφόρων αἰτιῶν (πυρκαϊῶν κλπ.) ἢ τέλος καὶ ἐπίτηδες κατεδαφίζονται ἀπὸ τοὺς νέους των ἰδιοκτήτας, ἵνα ἀνακτισθοῦν περισσότερον συγχρονισμένα. Δι' αὐτὸ ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ ἀρχοντικὰ καὶ τὰ νοικοκυρόσπιτα τῆς Καστορίας, τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν ὁλοσχερῆ καταστροφὴν ἢ τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν. Ἂν καὶ ὀλίγα ὅμως δύνανται καὶ ταῦτα νὰ παράσχουν εἰς ἡμᾶς μίαν ὁπωσδήποτε σαφῆ εἰκόνα τοῦ Καστοριανοῦ σπιτιοῦ τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. Πρέπει μάλιστα νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς Καστορίας πλὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς των ἀξίας ἔχουσι καὶ ἱστορικήν, ὅπως π. χ. τὸ ἀρχοντικὸ τὸ ὁποῖον νῦν λέγεται τοῦ Ροδᾶ, ἀρχικῶς ὅμως ἦτο τῶν πρωτομαρτύρων τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ συνεργατῶν Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ ἀδελφῶν Ἐμμανουὴλ ἢ ὅπως τὸ ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος εὑρισκόμενον σπίτι τοῦ Παπανάνου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν κ. Κ. Πηχιὼν [1] εἶναι πιθανώτατα αὐτὸ ἐκεῖνο, ἔνθα ἐγεννήθη ὁ Καστοριεὺς λυρικὸς ποιητὴς Ἀθανάσιος Χριστόπουλος.

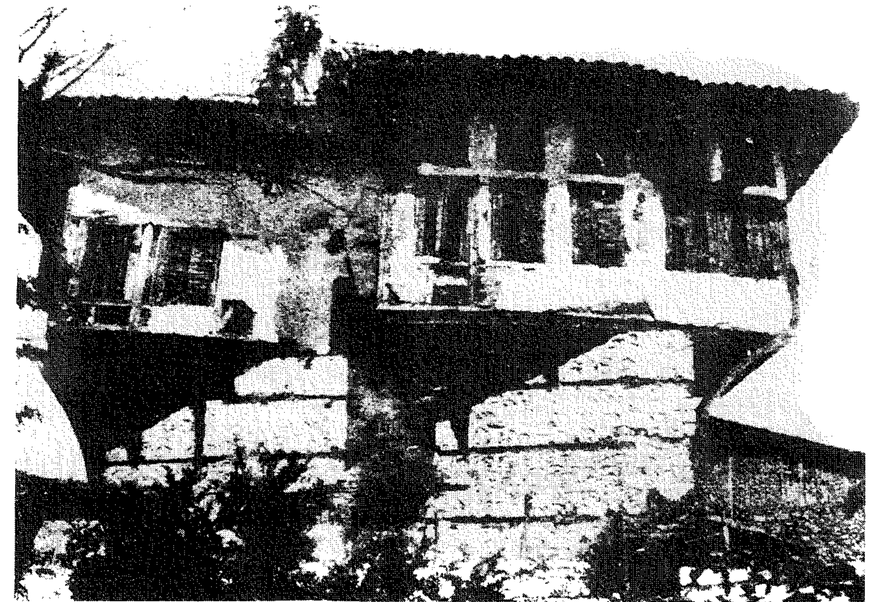
Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν γενικὴν φυσιογνωμίαν τῆς πόλεως εἶναι τὰ ἑξῆς ἀρχοντόσπιτα:

1) Τοῦ κὺρ Γιαννάκη, ἀνῆκον νῦν εἰς τὸν κ. Θ. Νατζῆν.
2) Τὸ ἔναντι αὐτοῦ σπίτι τοῦ Σ. Μπασσάρα (εἰκ. 131).
3) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Τσιατσιαπᾶ εἰς τὴν συνοικίαν Ἀπόζαρι.
4) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαπουντζῆ, ὁμοίως εἰς τὸ Ἀπόζαρι.
5) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαχίνη.
6) Τὸ ἀρχοντικὸν τῆς Τασιᾶς.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σπίτια καὶ πολλὰ ἄλλα ἐξαφανισθέντα, κατεσκευάσθησαν μὲ μεγάλας διαστάσεις καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἀνηγέρθησαν δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εὐημερίας τῆς Καστορίας. Σήμερον ἐγκαταλελειμμένα κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀσυντήρητα ἀποπνέουν τὴν ἰδιαιτέραν ἐκείνην μελαγχο-

[1] Ἐφημερὶς Καστορία ἀρ. φυλ. 731 (1937) ἔνθα καὶ διδακτικὴ περιγραφὴ τῶν παλαιῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν.

λίαν τῶν εὐγενῶν πραγμάτων ποῦ ἔχουν γνωρίσει τὸν ξεπεσμόν. Ἡ ἵδρυσίς των κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐθνικῆς δουλείας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐεξίαν, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς ἐμπορικῆς ἀκμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε φθάσει ἡ βιοτεχνία τῶν γουναρικῶν κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα. Πλεῖστοι Καστοριεῖς γουναράδες ἐγκατεστημένοι παλαιόθεν ἐν Βιέννῃ, Βουδαπέστῃ [1] καὶ ἀλλαχοῦ ἐπλούτιζον ἐκεῖ διὰ τοῦ ἐμπορίου τῶν γουναρικῶν, παλλινο-

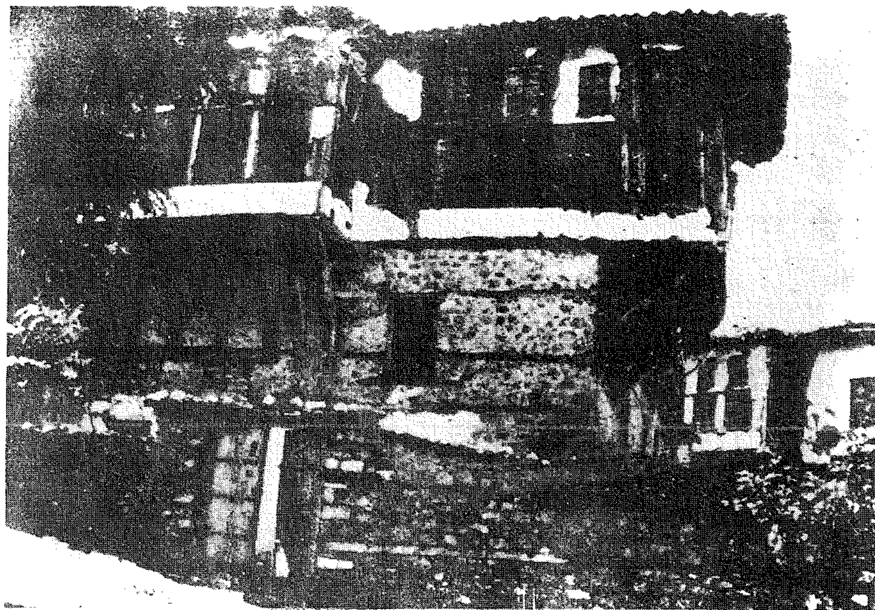
Εἰκ. 130. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ (Ἐμμανουήλ).

στοῦντες δ' εἰς τὴν γενέτειραν ἐφιλοτιμοῦντο ν' ἀνεγείρωσι μεγαλοπρεπῆ ἀρχοντικά, ὅπως ἐπροθυμοποιοῦντο καὶ νὰ κοσμῶσιν ἰδίοις ἀναλώμασι τοὺς ναοὺς διὰ τοιχογραφιῶν καὶ ξυλογλύπτων τέμπλων, καθὼς διδάσκουσι τρανῶς αἱ ἀνωτέρω παρατεθεῖσαι κτιτορικαὶ ἐπιγραφαί. Ἀλλὰ καὶ γενικῶς μεγάλως εὐηργέτουν τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν κοινότητα οἱ ξενιτευμένοι Καστοριεῖς, ὡς ἀποδεικνύει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Μανολάκη [2] καὶ τοῦ Κυρίτζη [3].

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὰ πλούσια ἀρχοντικὰ τῆς Καστορίας.

[1] Ὅρα σχετικῶς Σπ. Π. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνομν. τ. Η'. σ. 279, 287. καὶ Κ. Πηχιών, ἔ. ἀ.
[2] Σπ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. 2 σ. 288.
[3] Ὅρα τὰ λεχθέντα περὶ αὐτοῦ ἐν σελ. 169.

Ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν μορφὴν καὶ τὴν διάταξιν τῶν χώρων τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Καστορίας παρουσιάζουσι τὸν τύπον ἐκεῖνον τῆς φρουριοειδοῦς πολυωρόφου οἰκίας [1], ὅστις ἐφαρμοσθεὶς παλαιότερον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἐπεκράτησεν ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καθ' ὅλην τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καί τινας τῶν νήσων. Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τούτου εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀσφάλεια ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἄνεσις. Ὅλοι οἱ χῶροι εἶναι

Εἰκ. 131. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

οὕτω διεταγμένοι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετῶσι κατὰ τρόπον ἁπλοῦν καὶ πρακτικὸν τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐνοίκων. Ἡ κατασκευὴ τῶν σπιτιῶν εἶναι πάντοτε σύμφωνος καὶ πρὸς τὰς τοπικὰς παραδόσεις καὶ πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας. Περιβαλλόμενα ἀπὸ εὐρύχωρον αὐλὴν ἔχουν συνήθως κάτοψιν τετράγωνον ἢ σχήματος πεῖ Π. Εἶναι κατὰ κανόνα τριώροφα, μὲ τοὺς δύο κάτω ὀρόφους λιθίνους τὸν δὲ τρίτον κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ ξύλων ἐπικεχρισμένων δι' ἀσβέστου (τσατμᾶς) (εἰκ. 130, 131) [2]. Ὁ ξύλινος δ' οὗτος ὄροφος ἐξέχει τῶν λοιπῶν ἐνίοτε κατὰ ἓν καὶ πλέον μέτρον, τῆς ἐξοχῆς ὑποστηριζο-

[1] Παράβαλε τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβον ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζ. Μνημ. τόμ. Γ' σ. 53 ἑ.

[2] Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν ἐρίτιμον κυρίαν Νατ. Π. Μελᾶ διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τῶν ὑπ' ἀριθ. 130-132 φωτογραφιῶν τῆς συλλογῆς τοῦ Συλλόγου Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη.

μένης διὰ δρυίνων, καμπύλων στηριγμάτων (εἰκ. 132) φερόντων πολλάκις κυμάτια καὶ ἄλλας διακοσμήσεις. Μία ξυλίνη ἰσχυρῶς — λόγῳ τῶν χιόνων — κεκλιμένη στέγη καλύπτει τὸ ὅλον κτήριον. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις εἶναι λιτοτάτη, διότι στερεῖται διακόσμου· ἀποκτᾷ ὅμως γραφικότητα καὶ κίνησιν ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἔντονον σκιὰν τῆς ἐξεχούσης στέγης, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν ἐξοχὴν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ τὰ πλαστικὰ ἐξώστεγα (σαχνισιά). (εἰκ. 132).

Ἡ *αὐλὴ* φέρει πρὸς τὸν δρόμον θύραν ὀρθογώνιον ἢ τοξωτὴν μετὰ θολιτῶν. Τὰ θυρόφυλλα εἶναι ἐκ σκληροῦ ξύλου μὲ μεγάλα καρφιὰ καὶ ρεζέδες.

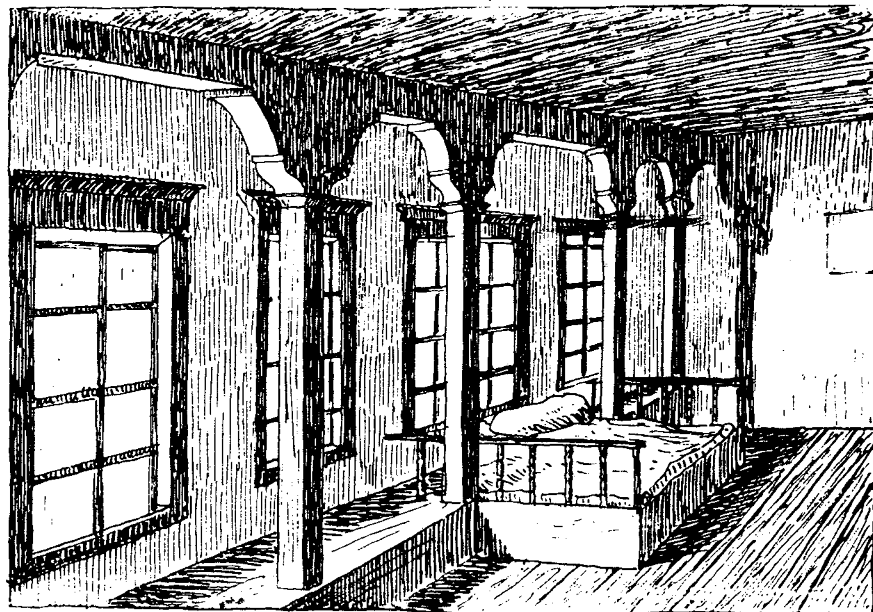
Ἐσωτερικῶς ὑπάρχει συνήθως στοὰ τῆς ὁποίας τὰ στηρίγματα ἄλλοτε εἶναι ξύλινα – ὀρθογώνια ἢ στρογγύλα – σπανιώτερον δὲ λίθινα.

Εἰκ. 132. Ἐξώστεγα μετὰ καμπύλων στηριγμάτων (Μπασάρα).

Τὸ *ἰσόγειον* ἔχει τοὺς τοίχους παχεῖς (0.80 - 1.10) ἐκτισμένους διὰ λίθων, ἐξ ὧν οἱ τοποθετούμενοι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἔχουσι τὰς ἐπιφανείας κατειργασμένας ἀλλὰ τὸ σχῆμα ἀκανόνιστον· ἁρμολογοῦνται δ' αἱ ἐξωτερικαί των ἐπιφάνειαι διὰ κεραμοκονίας (κουρασάνι) τόσον παχείας ἐνίοτε, ὥστε οἱ λίθοι φαίνονται ὡσεὶ ἀναδυόμενοι ἐκ τοῦ κονιάματος (εἰκ. 130, 131). Γενικῶς ἀσβεστοκονία χρησιμοποιεῖται μόνον διὰ τὴν πρόσοψιν, οἱ δ' ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι μὲ λάσπην ἐκτισμένοι, προφανῶς χάριν οἰκονομίας. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας παρεμβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ ὁριζόντιαι ξυλοδεσιαὶ (χατίλια) ἐκ

σκληροῦ ξύλου[1]. Ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰσέρχεταί τις εἰς τὸ ἰσόγειον διὰ τοξωτῆς θύρας, ὄπισθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει εὐρὺς ὀρθογώνιος χῶρος, εἶδός τι ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Πέριξ τοῦ χώρου τούτου εἶναι διατεταγμένα διαμερίσματα χρησιμεύοντα πρὸς ποικίλας οἰκιακὰς ἀνάγκας (ἀμπάρι, ζυμωτάρι, κελλάρι, ἀποθῆκαι οἴνου, γουναρικῶν κλπ.). Τὰ διαμερίσματα ταῦτα φέρουσιν ἀνοίγματα (θύρας καὶ παράθυρα) μόνον πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, σπανίως δὲ συναντῶνται καὶ στεναί τινες ὑψηλὰ τοποθετημέναι θυρίδες, δίκην πολεμιστρῶν, βλέπουσαι

Εἰκ. 133. Ὁ «δοξᾶτος». (Σπίτι τοῦ Σαπουντζῆ).

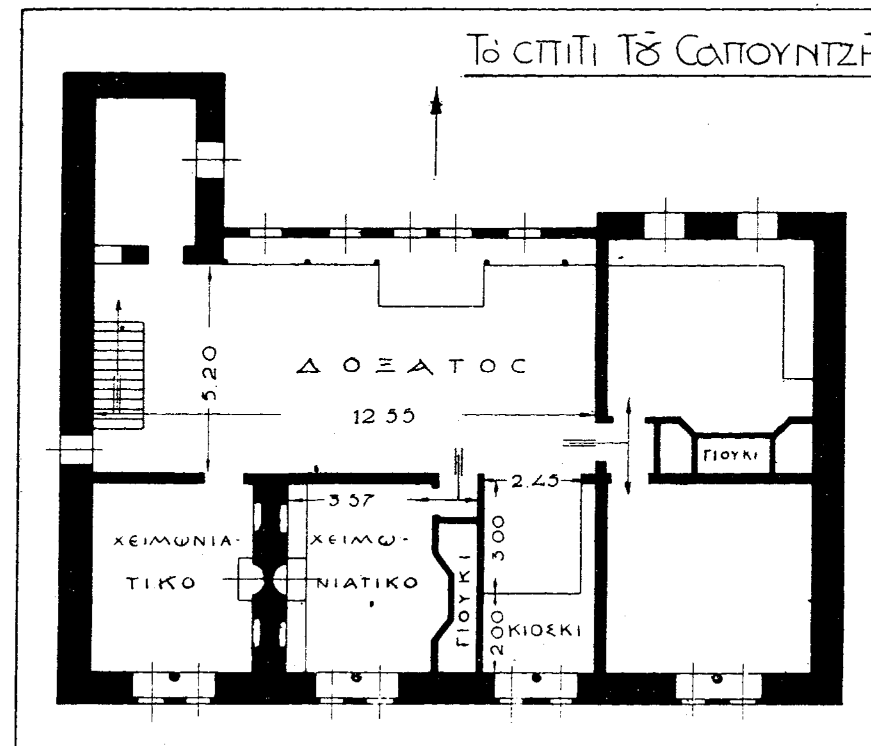
πρὸς τὸν δρόμον· ἡ ἔλλειψις δ' αὕτη παραθύρων ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν ἰσόγειον προσδίδει εἰς τὸ ὅλον κτήριον τὴν χαρακτηριστικὴν φρουριοειδῆ ὄψιν.

Ἀπὸ τοῦ ἰσογείου διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος, — ἥτις δύναται ν' ἀπομονωθῇ διὰ κινητοῦ σανιδώματος (καταπακτῆς) κλειομένου ἄνωθεν διὰ χονδροῦ ξυλίνου σύρτου (ἀμπάρας), — ἀνέρχεταί τις εἰς τὸ μεσαῖον πάτωμα, ἔνθα κυρίως διέμενεν ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐν ἑκάστῳ δωματίῳ ὕπαρξις ἑστίας (πυροστιᾶς). Τὸ πάτωμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν μεγάλην ὀρθογώνιον, φωτεινὴν αἴθουσαν ἐν εἴδει προθαλάμου καὶ ἀπὸ δωμάτια διατεταγμένα συνήθως κατὰ τρεῖς ἢ δύο αὐτῆς συνεχομένας πλευράς. Ἡ μεγάλη αἴθουσα φέρει συνήθως κατὰ τὴν μακρὰν ἢ καὶ κατ' ἄλλας ἀκόμη πλευρὰς ξυλίνας τοξοστοιχίας, (εἰκ. 133) ὅθεν καὶ *δοξᾶτος* ὀνομάζεται.

[1] Τοῦτο ὡς εἴδομεν, συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς Καστοριανοὺς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας. Πβλ. σ. 166, 168, 169, 170, 172, 176 κλπ.

Ἐπειδὴ δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια εἰργάζετο, ἔτρωγεν, ἐδέχετο τοὺς ξένους καὶ ἐν γένει διημέρευεν, ἀντιστοιχεῖ ὁ δοξᾶτος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν περίστυλον αὐλὴν ἢ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν atrium. Καὶ αὗταὶ δ' αἱ κιονοστοιχίαι, ἃς φέρει, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μακρυνοὶ ἀπόγονοι τῶν περιστυλίων.

Αἱ τοξοστοιχίαι τοῦ δοξάτου ἔχουσι τόξα μὲ τὸ γνωστὸν σχῆμα τῶν

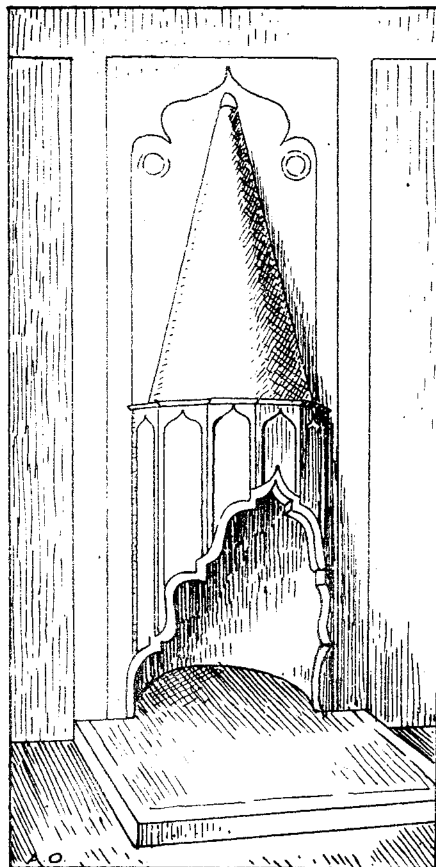
Εἰκ. 134. Κάτοψις τοῦ ἄνω ὀρόφου Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

δι' εὐθείας συνενουμένων κοιλοκύρτων κυματίων (εἰκ. 133). Τὰ τετραγώνου τομῆς στηρίγματα τοποθετοῦνται εἰς μικρὰν (0.60 - 0.70) ἀπὸ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν βλέποντος τοίχου ἀπόστασιν. Ὁ τοῖχος οὗτος φέρει πολλὰ παράθυρα κάτωθεν τῶν ὁποίων τρέχει συνεχὲς ξύλινον *μεντέρι* καλυπτόμενον μὲ ὑφαντὰ ἢ κιλίμια. Εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σαπουντζῆ τὸ μεντέρι διακόπτεται ἀπὸ μίαν τετράγωνον ἐξέδραν περιβαλλομένην εἰς τὰ πλάγια διὰ κιγκλίδων (εἰκ. 133).

Τοῦ δοξάτου τὰ παράθυρα ἔβλεπον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν αὐλήν· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν δρόμον ἐνίοτε ἔβλεπε μικρόν τι ὀρθογώνιον τμῆμα αὐτοῦ παρεμβαλλόμενον μεταξὺ τῶν δωματίων, ἀποτελοῦν δὲ τρόπον τινὰ καὶ αὐτὸ δωμάτιον ἄνευ τοίχου πρὸς τὸν δοξᾶτον. Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ ἦτο κατά τι ὑψωμένον, ἔφερε δὲ πρὸς τὸν τοῖχον μεντέρια καὶ ὠνομάζετο *κιόσκι* (εἰκ. 134).

Ἂν ὁ δοξᾶτος θεωρηθῇ ὡς τὸ περιστύλιον τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν τότε τὸ κιόσκι ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν *παστάδα* ἢ τὸ ῥωμαϊκὸν *tablinum*.

Αἱ βαστάζουσαι τὸ πάτωμα δοκοὶ ἦσαν δρύιναι καὶ μεγάλων διαστάσεων τὸ δ' ἐπ' αὐτῶν σανίδωμα κατεσκευάζετο συνήθως κάρυνον.

Εἰκ. 135. Τζάκι.

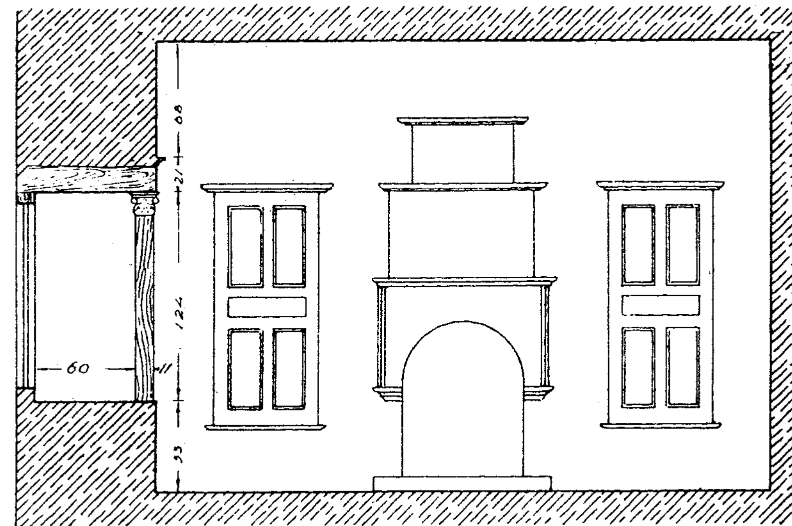
Τὰ περὶ τὸν δοξᾶτον τοῦ μεσαίου πατώματος δωμάτια εἶναι περίπου τετράγωνα, φέρουσι δ' ὡς εἴπομεν σχεδὸν πάντα ἑστίας (πυροστιά, τζάκι) δι' ὃ καὶ λέγονται *χειμωνιάτικα*. Ἡ ἑστία τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ δωματίου, ἀποτελεῖται δ' ἐκ μιᾶς ἡμικυλινδρικῆς κοιλότητος τοῦ τοίχου προασπιζομένης δι' ἐξέχοντος πλινθίνου προπετάσματος ἐμποδίζοντος τὸν καπνὸν νὰ ἐκφεύγῃ ἐντὸς τοῦ δωματίου. Τὸ προπέτασμα τοῦτο ἔχει εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια σχῆμα κυλινδρικὸν ἢ μᾶλλον πολυγωνικοῦ πρίσματος (εἰκ. 135) στεφομένου διὰ κωνικοῦ κορυφώματος εἰς δὲ τὰ νεώτερα ὀρθογώνιον εἰς δύο βαθμίδας ἄνευ κωνικῆς ἀπολήξεως (εἰκ. 136). Πρὸς ἀποφυγὴν πυρκαϊᾶς τὸ δάπεδον τῆς ἑστίας προεκτείνεται τετραγωνικῶς διὰ πλίνθων ἐντὸς τοῦ δωματίου τὸ δὲ τετράγωνον τοῦτο περιβάλλεται διὰ μαρμαρίνου ἐξέχοντος πλαισίου (εἰκ. 135).

Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον ἑκάστου δωματίου ἀποτελεῖ ἡ *μεσάντρα*, ἥτις σχηματίζεται ἀποχωριζομένου διὰ ξυλίνου διαφράγματος στενοῦ καὶ ἐπιμήκους τμήματος παρὰ τὸν ἕνα τῶν τοίχων τοῦ δωματίου (εἰκ. 134). Χρησιμεύει δ' ἡ μεσάντρα ὡς ἱματιοθήκη ἢ καὶ ὡς ἀποθήκη σκευῶν καὶ τροφίμων (κελλάρι) συνήθως δὲ καὶ πρὸς φύλαξιν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν κατὰ τὴν νύκτα χρησιμοποιουμένων εἰδῶν στρωμνῆς, δεδομένου ὅτι τότε δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο μόνιμα κρεββάτια ἀλλ' οἱ ἔνοικοι ἐκοιμῶντο εἴτε ἐπάνω εἰς τὰ μεντέρια εἴτε κατὰ γῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὰ εἴδη στρωμνῆς (σκεπάσματα, μαξιλλάρια

κλπ.) ἀντὶ νὰ στιβάζωνται τὴν ἡμέραν εἴς τινα γωνίαν τοῦ δωματίου (γιοῦκος), ὡς βλέπομεν φέρ' εἰπεῖν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐτίθεντο ἐντὸς τῆς μεσάντρας, ἥτις τότε ἐλέγετο καὶ *γιοῦκι*.

Τοιαῦται ἱματιοθῆκαι ἢ σκευοθῆκαι (μεσάντραι) ἀπαντῶσιν εἰς ὅλα τὰ παλαιὰ ἀρχοντικὰ τῆς Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας [1], ἔχουσι δ' εἰς τὰ πλούσια σπίτια ξυλόγλυπτον τὸ πρὸς τὸ δωμάτιον βλέπον τοίχωμά των καὶ φέρουσι πολλάκις ἑκατέρωθεν μικρότερα ἀνοικτὰ ἀρμάρια μὲ πολλὰ ῥάφια στολιζόμενα μὲ διάτρητα ἢ ξυλόγλυπτα τόξα.

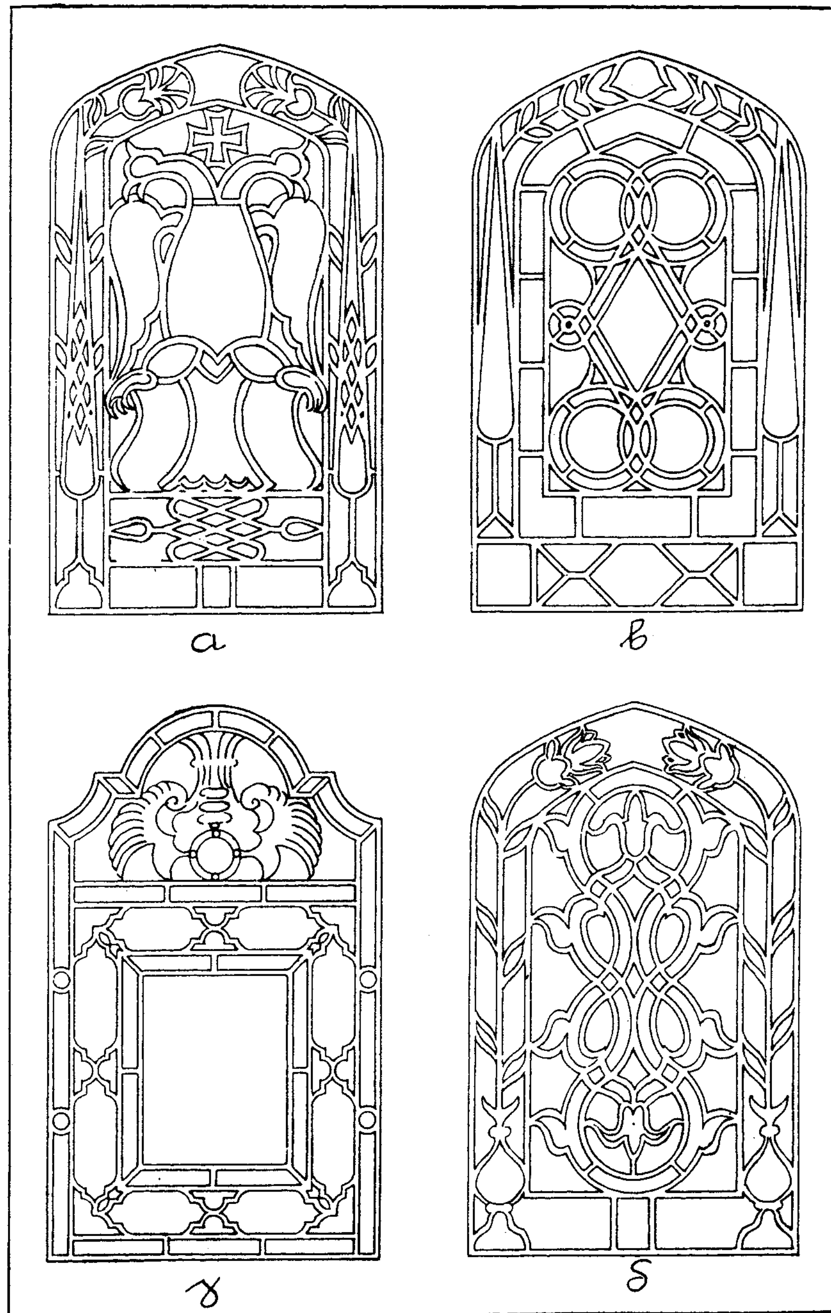
Ἡ μεσάντρα ἐτοποθετεῖτο οὕτως, ὥστε ἡ μιὰ τῶν στενῶν αὐτῆς πλευ-

Εἰκ. 136. Τομὴ ἑνὸς «χειμωνιάτικου».

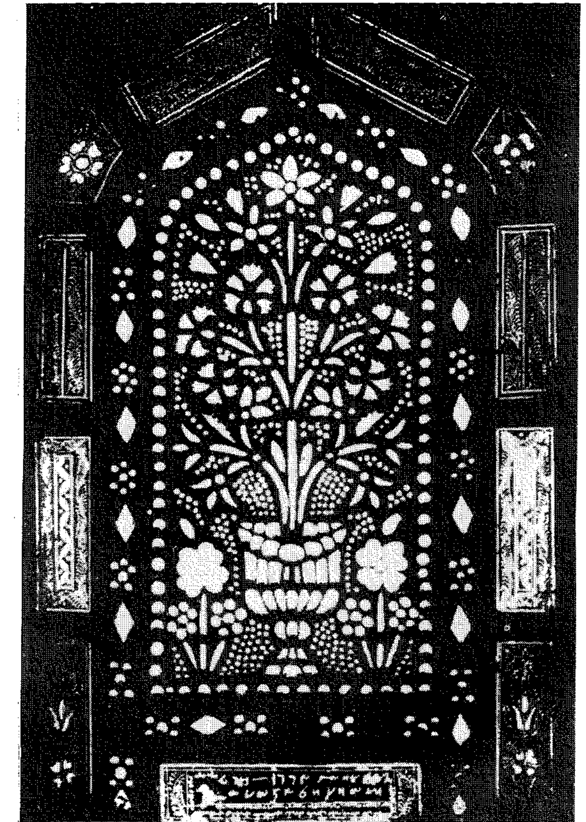
ρῶν ν' ἀντικρύζῃ τὴν πρὸς τὸν δοξᾶτον θύραν τοῦ δωματίου, πρὸ τῆς ὁποίας τότε ἐδημιουργεῖτο τετράγωνος προθαλαμίσκος, κλειόμενος δι' ἑτέρας θύρας κατασκευαζομένης ἐπὶ τῆς συνεχομένης πρὸς τὴν πρώτην πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 134). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ τυχὸν εἰς τὸν δοξᾶτον εὑρισκόμενος ξένος δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν δωματίων. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν θυρῶν ἡ μὲν πρὸς τὸν δοξᾶτον κατεσκευάζετο ἐνίοτε ὑαλόφρακτος, ἡ δὲ πρὸς τὸ δωμάτιον ὁλόξυλος μὲ ὡραῖα γλυπτά, γεωμετρικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σχέδια ἐπηρεασμένα ἐκ τοῦ πλουσίου μουσουλμανικοῦ θεματολογίου. Οὐ μόνον δὲ τὰ φύλλα ἀλλὰ καὶ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν ἔφερον ἄνω γλυπτὰ ἢ διάτρητα τοξύλλια σχηματίζοντα ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων καὶ ὡραῖα *κορφοντοὐλαπα*.

[1] Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 140.

Εἰκ. 137. Σχέδια φεγγιτῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν.

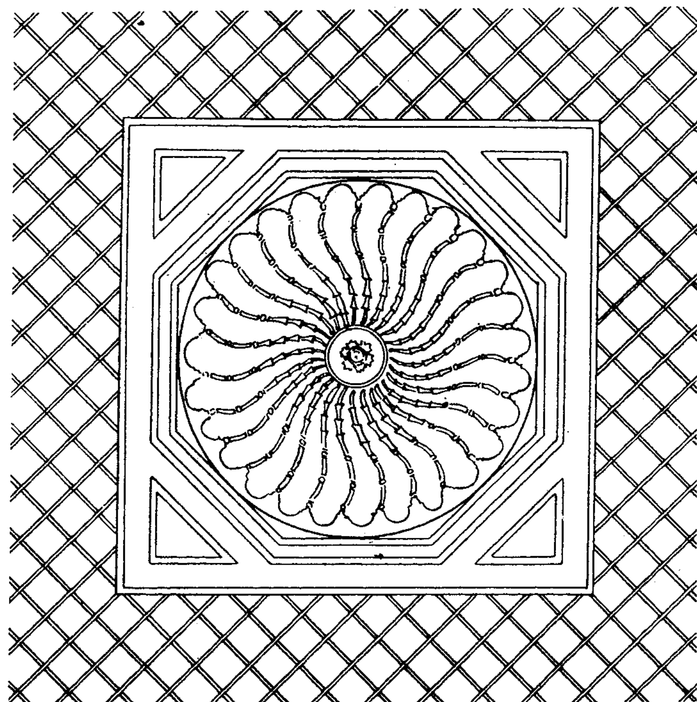
Τὰ δωμάτια ἐφωτίζοντο δι' ἁπλῆς, συνηθέστερον δὲ διὰ διπλῆς σειρᾶς παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοίχων. Μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν τῶν παραθύρων παρενεβάλλετο τὸ ξύλινον *ράφι*, ἐφ' οὗ ἐτοποθετοῦντο διάφορα ἀντικείμενα καὶ σκεύη, πήλινα ἢ χάλκινα. Τὰ τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μεγαλύτερα καὶ ὀρθογωνίου σχήματος ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς βυζαντινὰς *παρακυπτικὰς θυρίδας*. Ταῦτα δὲν εἶχον ὑαλοστάσια ἀλλὰ μόνον ξύλινα φύλλα, ἐπροστατεύοντο δὲ μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὕψους των διὰ ξυλίνου κιγκλιδώματος. Τὰ τῆς ἄνω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μικρότερα τῶν κάτω καὶ τοξωτά, ἐκλείοντο δὲ δι' ὑαλίνου διαφράγματος ἀπαρτιζομένου ἐκ μικρῶν τεμαχίων πολυχρώμων ὑάλων συναρμολογουμένων πρὸς ἄλληλα διὰ γυψίνου σκελετοῦ, ὅστις ἐλάμβανε διάφορα σχέδια, ἄλλοτε γεωμετρικὰ ἐκ τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας (εἰκ. 137,β), ἄλλοτε φυτικὰ ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 137,δ) καὶ ἄλλοτε ζωϊκὰ (πτηνῶν). Συνηθέστατα ἀπαντᾶται καὶ ὁ συμβολικὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους ἀποβὰς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας δικέφαλος ἀετὸς (εἰκ. 137,α). Τὰ ἄνω παράθυρα ἦσαν σταθερά, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τὰς βυζαντινὰς *φωτιστικὰς θυρίδας*. Ὡραῖον δεῖγμα τοιούτου ἐγχρώμου ὑαλίνου φεγγίτου παρέχει ἡ εἰκὼν 138 ἐκ τῆς οἰκίας Παπαντίνα. Εἰς ταύτην εἰκονίζεται γάστρα ἀφ' ἧς ἐκφύεται φυτὸν μὲ ἄνθη γαρυφάλλου. Διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἑξῆς χρώματα: τὸ κίτρινον, τὸ ἐρυθρὸν (καρμίνιον) τὸ ἀνοικτὸν κυανοῦν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει καὶ

Εἰκ. 138. Ἔγχρωμος φεγγίτης τοῦ 1775.

τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδεσπότου —*Ανασταση Γηανη*— ὡς καὶ ἡ χρονολογία κατασκευῆς αὐτοῦ: *Μαηου προιη 1775.*

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξις, ἣν παρουσιάζουσι τὰ πρὸς τὸν δρόμον βλέποντα παράθυρα τῶν χειμωνιάτικων εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σαπουντζῆ. Διότι ἀνὰ δύο συνενοῦνται ἐσωτερικῶς εἰς μίαν ἐσωτερικὴν ποδιάν, μήκους 2,10, ἐπενδυομένην διὰ ξύλου. Ἡ ποδιὰ δ' αὕτη λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ μεγάλου πάχους

Εἰκ. 139. Ξυλίνη ὀροφὴ δωματίου.

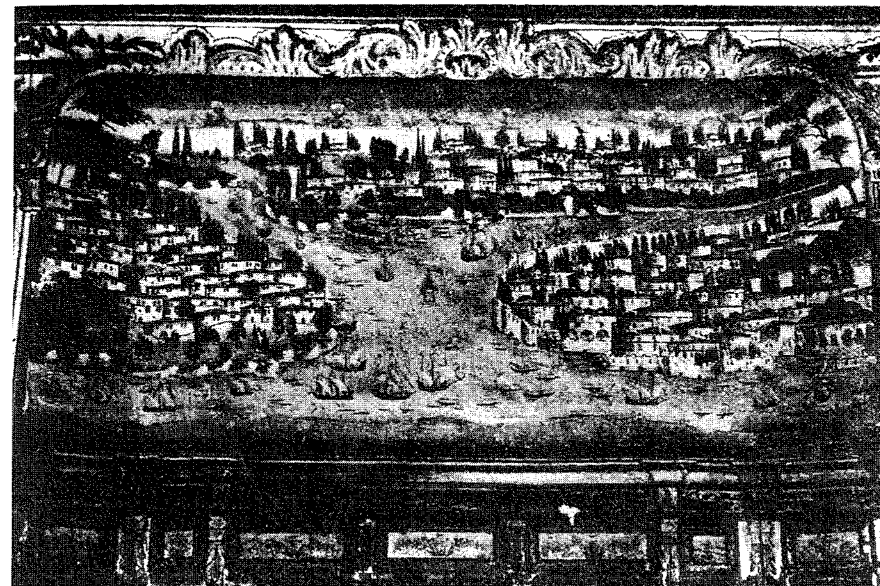
τοῦ τοίχου (0,83) καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ μικροῦ ὑπὲρ τὸ πάτωμα ὕψους της (0,53) ἐχρησίμευεν καὶ ὡς μεντέρι [1]. Τὸ ὑπέρθυρον τοῦ οὕτω δημιουργουμένου κουφώματος ὑπεστηρίζετο διὰ λεπτοῦ στρογγύλου, ξυλίνου κιονίσκου φέροντος γλυπτὸν κιονόκρανον (εἰκ. 136).

Ἡ ὀροφὴ τῶν δωματίων καὶ τοῦ δοξάτου ἦτο ἄλλοτε μὲν ἀσβεστόχριστος, συνηθέστερον ὅμως ξυλίνη. Ἡ πρὸς τοὺς κατακορύφους τοίχους συναρμογὴ αὐτῆς ἐγίνετο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δι' ἑνὸς μεγάλου κοίλου κυματίου. Ὅταν ἡ ὀροφὴ ἦτο ξυλίνη διεκοσμεῖτο διὰ ξυλίνων πήχεων καρφονωμένων χιαστὶ ἐπὶ τοῦ σανιδώματος οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωνται μικρὰ ρομβοειδῆ

[1] Συγγενῆ διάταξιν ἐσημειώσαμεν καὶ εἰς τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ. Πρβλ. Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ', σ. 49.

ἐπίπεδα φατνώματα *(μπακλαβαδωτὰ)* χρωματιζόμενα ἐναλλὰξ δι' ἐρυθροῦ, κυανοῦ ἢ καὶ πρασίνου χρώματος. Πολλάκις εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀροφῆς κατεσκευάζετο μέγα τετράγωνον ἢ ὀκτάγωνον ἐπίπεδον ἢ κοῖλον φάτνωμα *(ταμπλᾶς)* [1] μὲ πολλὰ πέριξ κυμάτια, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος πληροῦσι ποικίλοι συνδυασμοὶ γεωμετρικῶν σχημάτων, ἓν τῶν ὁποίων παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 139.

Ὁμοία πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ μεσαίου ὀρόφου ἦτο καὶ ἡ τοῦ ἄνω· μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα ὁ δοξᾶτος ἔχει ἀκόμη μεγαλυτέρας διαστάσεις

Εἰκ. 140. Τοιχογραφία Καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἰκονίζουσα τὴν Κωνσταντινούπολιν.

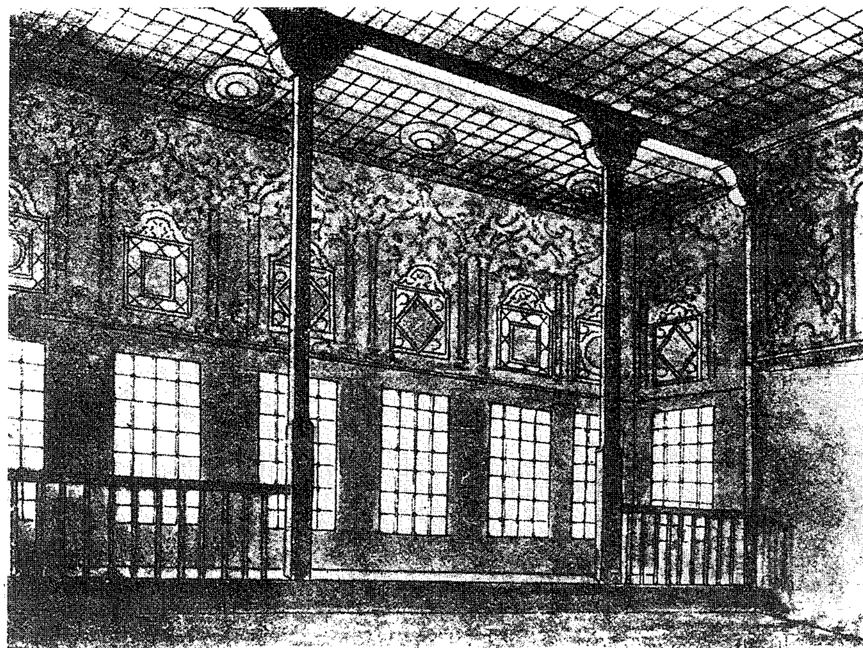
(λόγῳ τῆς κρεμάσεως, ἣν πρὸς τὰ ἔξω παρουσιάζει ὁ ἄνω ὄροφος) καὶ περισσότερα παράθυρα. Ἄλλη ἐπίσης σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι καὶ αὕτη: ὅτι τὰ περὶ τὸν δοξᾶτον δωμάτια δὲν φέρουσιν ἑστίας, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ἄνω ὄροφος προωρίζετο πρὸς θερινὴν διατριβὴν τῆς οἰκογενείας, καθὸ περισσότερον ἀναπεπταμένος. Ὁ ἄνω δοξᾶτος προωρίζετο ὡσαύτως καὶ δι' ἑορταστικὰς συγκεντρώσεις, οἷον γάμους, χοροὺς κλπ. πρὸς δὲ τούτοις καὶ διὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν *χορδάδων* [2], ὅπερ ἀπῄτει μεγάλην εὐρυχωρίαν.

Λόγῳ τοῦ ἐπισημοτέρου χαρακτῆρος τοῦ ἄνω ὀρόφου τὰ τοιχώματα τοῦ δοξάτου καὶ τῶν δωματίων διεκοσμοῦντο—ὅπως ἐνίοτε καὶ τῶν τοῦ μεσαίου ὀρόφου—διὰ τοιχογραφημάτων ἐν εἴδει ζῳφόρων. Εἰκονίζοντο δ' ἐπὶ τῶν

[1] Εἰς τὰ Ἀρτινὰ σπίτια τὸ φάτνωμα αὐτὸ ὀνομάζεται *κουμπὲς*· ὅρα εἰκόνα καὶ σχετικὴν περιγραφὴν ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Β' σ. 193.

[2] Χορδάδες εἶναι μικρότατα τεμάχια δερμάτων ὑπὸ εἰδικῶν ἐν Καστορίᾳ τεχνιτῶν συρραπτόμενα πρὸς ἀποτέλεσιν ἀρτίου γουναρικοῦ.

τοίχων ἄλλοτε γνωμετρικὰ σχέδια — τοξύλλια μὲ γάστρας — ἄλλοτε φυτικά, ἄλλοτε καὶ κτήρια ὡς π. χ. ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια,— δηλωτικὰ τῆς εὐλαβείας τῶν οἰκοδεσποτῶν — συχνάκις δὲ καὶ συνθέσεις ὡς π. χ. κῆποι, μάλιστα δὲ τοπία, μεταξὺ τῶν ὁποίων συνηθέστατα ἀπαντᾷ ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 140) δηλωτικὴ τοῦ πατριωτικοῦ πνεύματος τῶν ἐνοίκων [1]. Τὰ τοιχογραφήματα ταῦτα εἶναι ἐνδιαφέροντα ἔργα λαϊκῆς ζωγρα-

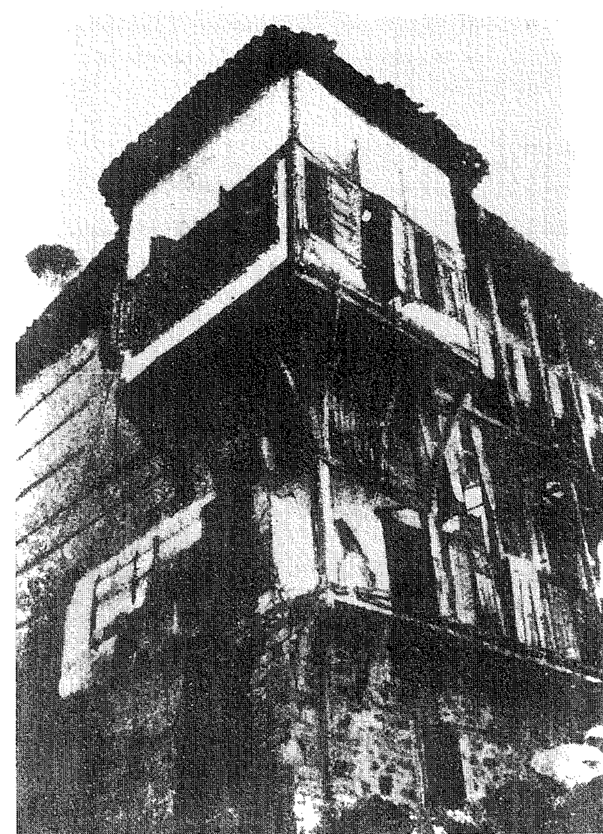
Εἰκ. 141. Κρεββάτα καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

φικῆς ἄνευ βεβαίως μεγάλων καλλιτεχνικῶν ἀξιώσεων. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἀφέλεια τῆς συλλήψεώς των καὶ ἡ ἁρμονία τῶν χρωματισμῶν των.

Ὁ ἄνω δοξᾶτος φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς μικρᾶς πλευρᾶς αὐτοῦ εἴτε εἰς κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν στενῶν μίαν ὑψωμένην ἐξέδραν (0.50) τὴν *κρεββάταν* (εἰκ. 141). Δύο λεπτοὶ ξύλινοι κίονες τοποθετοῦνται εἰς τὸ πρὸς τὸν δοξᾶτον ἐλεύθερον ἄκρον τῆς κρεββάτας εἴτε φθάνοντες ἄνω μέχρι τῆς ὀροφῆς εἴτε συνενούμενοι διὰ ξυλίνων τόξων, ὧν ἡ κλεὶς ψαύει τὴν ὀροφήν. Μεταξὺ τῶν κιονίσκων καὶ τῶν τοίχων τοποθετοῦνται ξύλινα τορνευτὰ κιγκλιδώματα. Πέριξ εἰς τοὺς τοίχους τῆς κρεββάτας ὑπάρχουσι τὰ *μεντερλίκια* ἤτοι ἀναπαυτικὰ ξύλινα

[1] Ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθεστάτη καὶ ἀλλαχοῦ· πρβλ. τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια (Ἀστεριάδης, ἔ. ἀ. πίν. 11).

διβάνια στρωνόμενα μὲ ὑφαντὰ καὶ κιλίμια, ὅπως καὶ τὸ δάπεδόν της. Εἰς τὴν ἐξέδραν ἐκάθηντο συνήθως οἱ ἐπίσημοι ἐκ τῶν προσκεκλημένων εἰς τὰς ἑορταστικὰς συγκεντρώσεις εἰς τὰς ὁποίας, σημειωτέον, δὲν ἐπετρέπετο νὰ λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος αἱ ἀνύπανδροι νέαι. Αὗται μόνον παρηκολούθουν τὰς τελετὰς καθήμεναι ὄπισθεν δρυφάκτου, ἤτοι καφασωτοῦ ὑπερῴου κατασκευαζομένου εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ δοξάτου. Ἡ εἰς τὸ ὑπερῷον τοῦτο ἄνοδος ἐγίνετο διὰ ξυλίνης κλίμακος εὑρισκομένης εἰς συνεχόμενον δωμάτιον [1]. Ἵνα δὲ καὶ οἱ μουσικοὶ μὴ καταλαμβάνωσιν ὠφέλιμον χῶρον ὡς καὶ ἵνα ἀκούωνται καλύτερον κατεσκευάζετο πολλάκις δι' αὐτοὺς μικρὰ ξυλίνη ἐξέδρα στηριζομένη συνήθως ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τῆς κλίμακος τοίχου.

Εἰκ. 142. Ἐξωτερικὸν σπιτιοῦ μὲ «ἁλιακόν».

Σημαντικὸν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἡ ἐξοχὴ τοῦ ξυλίνου ἄνω ὀρόφου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δημιουργούμενα ἐπακόλουθα. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ εἰρημένη ἐξοχὴ δὲν εἶναι

[1] Ὁ Ζάχος ἀναφέρει παρόμοιον ὑπερῷον ἐν Ἠπείρῳ (Ἠπειρωτ. Χρον. τ. 3 σ. 303), γράφει δ' ὅμως ὅτι τοῦτο δὲν ἐφηρμόζετο ἐν Μακεδονίᾳ. Ἀπορῶ πῶς τοῦ διέφυγε ἡ εἰς τὴν πατρίδα του Καστορίαν ὕπαρξις ὑπερῴου παρθενῶνος. Ἐπίσης ὅμοιον ὑπερῷον παρετήρησα καὶ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια, ὅπερ διέφυγε περιέργως τὸν Ἀστεριάδην.

πάντοτε παράλληλος πρὸς τοὺς κάτω τοίχους: ὅταν τὸ οἰκόπεδον δὲν εἶναι ὀρθογώνιον τότε λαμβάνεται φροντὶς νὰ ὀρθογωνισθῇ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον· ἐντεῦθεν προκύπτει μία ἀνομοιόμορφος ἐξοχὴ (εἰκ. 140), ἥτις ἀποβαίνει ἐνιαχοῦ μηδενικὴ (εἰκ. 140) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μέχρις ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου. Τὰ οὕτω ἰσχυρῶς ἐξέχοντα ἄνω μέρη ὑπεστηρίζοντο διὰ ξυλίνων (δρυίνων) καμπύλων στηριγμάτων μετὰ κυματίων καὶ γλυφῶν. Ἄλλοτε πάλιν ἡ ἐξοχὴ τοῦ ἄνω ὀρόφου εἶναι κανονικὴ καὶ περιορίζεται εἰς μικρὸν μόνον τμῆμα τῆς προσόψεως ὁπότε δημιουργοῦνται τὰ ὀρθογώνια *ἐξώστεγα, ξεπεταχτὰ* ἢ *σαχνισιὰ* στηριζόμενα κάποτε καὶ ἐπὶ λιθίνων κιλιβάντων (φουρούσια) (εἰκ. 142). Τὰ ἐξώστεγα ταῦτα δὲν ἔχουσι μόνον αἰσθητικὴν ἀξίαν, ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλαστικότητα τῶν σπιτιῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἄλλως χρήσιμα· διότι τοῦτο μὲν αὐξάνουσι τὸν ὠφέλιμον χῶρον τοῦ ἄνω ὀρόφου, τοῦτο δὲ δημιουργοῦσι κατὰ τὰς στενὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνοίγματα πρὸς διευθύνσεις ἀνέμων διαφόρους τῶν τῆς προσόψεως. Τὴν σπουδαίαν δὲ ταύτην ὠφέλειαν εἶχον ἤδη ἀναγνωρίσει οἵ τε ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἐφαρμόσαντες αὐτὰ ἐνίοτε καὶ μέχρις ὑπερβολῆς [1].

Τελευταῖον δὲ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον θ' ἀναφέρωμεν τὸν ἡλιακὸν *(ἁλιακός)*. Οὗτος ἦτο τμῆμα τῆς βορείου συνήθως (ἤτοι τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν βλεπούσης) πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ τὸ ὁποῖον ἀφίνετο ἐμπρὸς ἀνοικτὸν ἐν εἴδει ἐξώστου (εἰκ. 141), ἡ στέγη τοῦ ὁποίου ὑπεστηρίζετο ἐμπρὸς διὰ ξυλίνων στύλων. Ὁ ἁλιακὸς ἐχρησίμευε προφανῶς ὡς ἀναψυκτήριον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἢ καὶ διὰ τὸ στέγνωμα τῶν πλυνομένων ἐνδυμάτων. Κιγκλίδωμα μεταξὺ τῶν στύλων του ἐπροστάτευε τοὺς ἐνοίκους ἀπὸ τῆς πτώσεως. Εἰς μίαν ἄκραν τοῦ ἡλιακοῦ εὑρίσκετο καὶ *ὁ νεροχύτης*, μικρὸς ξύλινος μυχὸς προεκτεινόμενος πρὸς τὰ κάτω δι' ἀποχετευτικῆς τῶν ὑδάτων αὔλακος. Γλάστραι μὲ πολύχρωμα ἄνθη ἐκόσμουν τὸ χεῖλος τοῦ ἡλιακοῦ καὶ τοῦ νεροχύτου [2].

[1] Πρβ. τοὺς σχετικοὺς ἀπαγορευτικοὺς νόμους τοῦ Ἱππίου καὶ τοῦ Ἰφικράτους (Κεραμόπουλλος, Ἀρχιμήδης τ. 11 σ. 60).

[2] Δύο ἀρχοντικὰ τῆς Καστορίας κατεμέτρησε λεπτομερῶς τῷ 1935 ὁ ἐκ Βέρνης ἀρχιτέκτων M. Jenny. Μεγάλην δὲ δημοσίευσιν περὶ τῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν παρασκευάζει ὁ Σύλλογος «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη», ὅστις ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς Καστορίαν εἰδικὰ συνεργεῖα ἐξ ἀρχιτεκτόνων τοῦ ἡμετέρου Πολυτεχνείου.

ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ Καστορία καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἤδη ἀπὸ τοῦ 1385 ἐκοσμήθη ὑπὸ τῶν κατακτητῶν διὰ τζαμίων καὶ ἄλλων κτισμάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως χριστιανικῶν ναῶν κατεδαφισθέντων (πβλ. σελ. 185). Ἐκ τῶν τζαμίων σώζονταί τινα τῶν ὑπολοίπων κατεδαφισθέντων μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως. Ἑπτὰ ἐν ὅλῳ ὑπῆρχον ἐν Καστορίᾳ τζαμιὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας [1]. Ἐκ τούτων ἀκέραιον σώζεται σήμερον μόνον τὸ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιούμενον Κουρσοὺμ-τζαμὶ (εἰκ. 143, πιν. 1 ἀρ. 33), ὀνομασθὲν οὕτω λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ θόλος του ἦτο ἄλλοτε κεκαλυμμένος διὰ μολυβδίνου ἐπικαλύμματος ἀφαιρεθέντος ὑπὸ τοῦ Μουφτῆ κατὰ τὴν ἐκ Καστορίας ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων τῷ 1923. Τὸ Κουρσοὺμ-τζαμί, κτισθὲν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, παρουσιάζει τὸν συνήθη μεταγενέστερον τύπον· ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἐκ μιᾶς μεγάλης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Πρὸς οἰκοδομὴν αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ

Εἰκ. 143. Τὸ Κουρσοὺμ-τζαμί.

[1] Τὰς περὶ τῶν ἐν Καστορίᾳ τζαμίων πληροφορίας ἔλαβον κατὰ τὸ πλεῖστον παρὰ τοῦ φίλου ἐν Καστορίᾳ καθηγητοῦ κ. Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, ὃν θερμῶς ἐπὶ τούτῳ εὐχαριστῶ.

παλαιὰ ὑλικά, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παρὰ τὴν Β. Δ. αὐτοῦ γωνίαν ἐντετειχισμένον τεμάχιον ρωμαϊκῆς ἀναθηματικῆς στήλης, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφήν: *Αἴλιον Πολύευκτον οἱ σύνεδροι ἀρετῆς ἕνεκεν*. Τὸ Κουρσοὺμ-τζαμὶ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων ὡς τὸ καθεδρικὸν αὐτῶν τέμενος, ἀνήγετο δ' ἡ ἀνέγερσις αὐτοῦ εἰς τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως χρόνους. Τινὲς φρονοῦσιν ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ περιφήμου ἐξωμότου Ἕλληνος ἀρχιτέκτονος Σινάν, ἀλλ' ἡ τέχνη του οὐδόλως δικαιολογεῖ τοιαύτην γνώμην· ἴσως μόνον νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σινὰν ἤτοι τοῦ 16ου αἰῶνος.

Εἰκ. 144. Τάφος μουσουλμανικός.

Εἰς τὸ προαύλειον τοῦ Κουρσοὺμ-τζαμιοῦ εὑρίσκεται καὶ πλινθόκτιστος τάφος (εἰκ. 144) εἶδος *τουρμπέ*, ἀποτελούμενος ἐκ τεσσάρων ποδαρικῶν ὑποβασταζόντων ἡμισφαιρικὸν θόλον. Τίνος ἥρωος εἶναι ὁ τάφος οὗτος δὲν εἶναι γνωστόν. Δύο ἄλλοι τοιοῦτοι τουρμπέδες διετηροῦντο μέχρι πρό τινων ἐτῶν εἰς τὰς κλιτῦς τοῦ ἀπέναντι λόφου, ὕπερθεν τῆς ἀγορᾶς. Τοῦ ἑτέρου τούτων διατηροῦνται εἰσέτι δύο κίονες βαστάζοντες καμάραν. Οἱ τοιοῦτοι τάφοι ἐκτίσθησαν πρὸς τιμὴν τῶν ἡρωικῶς κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Καστορίας πεσόντων Μουσουλμάνων, ἀπέλαυον δ' ὅλως ἰδιαζούσης τιμῆς παρὰ τῶν ὁμοπίστων, οἵτινες τοὺς ἥρωας τούτους ἐθεώρουν ὡς ἱερὰ πρόσωπα ἀνάλογα πρὸς τοὺς χριστιανοὺς μάρτυρας. Πρὸ τῶν τοιούτων τάφων διερχόμενοι οἱ θρησκευόμενοι Μουσουλμάνοι ἐψιθύριζον σύντομον προσευχήν, ἱστάμενοι εὐλαβῶς ἐπί τινα χρόνον.

Ἄλλο τζαμὶ ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτάτης τοποθεσίας τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 32), ἔνθα νῦν ἡ δεξαμενὴ καὶ τὰ θεμέλια τῆς τρικλίτου ἐκκλησίας, ἣν

ἀνεφέραμεν ἐν σελίδι 186. Τὸ τζαμὶ τοῦτο, κατεδαφισθὲν ἤδη, ὠνομάζετο *Γουλᾶ-τζαμὶ ἢ Ἐβρενὸς-Γαζῆ-τζαμί*, πρὸς τιμὴν τοῦ πορθητοῦ (Γαζῆ) τῆς πόλεως, Τούρκου στρατηγοῦ Ἐβρενός, οὗτινος ὁ τάφος σώζεται ἠρειπωμένος παρὰ τὰ Γενιτσά. Ἡ παράδοσις φέρει, ὅτι τὸ Γουλᾶ-Τζαμὶ ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς μητροπόλεως τῆς βυζαντινῆς Καστορίας, ἥτις περιεστοιχίζετο ἀπὸ 12 παρεκκλήσια ὀκτὼ τῶν ὁποίων σώζονται μέχρι σήμερον [1].

Τὸ τρίτον τζαμὶ ἦτο τὸ ὀνομαζόμενον *Πρόδρομος-Τζαμί*, διότι κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν θεμελίων ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου. Τοῦτο ἐκποιηθὲν ὑπὸ τῆς Ἐθν. Τραπέζης, ὡς συγκαταλεγόμενον μεταξὺ τῶν ἀνταλλαξίμων, κατηδαφίσθη, οὐδὲν ὅμως λείψανον ἐκκλησίας εὑρέθη ὑπ' αὐτό.

Διὰ τὰ λοιπὰ τέσσαρα τζαμιὰ ἡ μὲν χριστιανικὴ παράδοσις οὐδὲν ἀναφέρει, ἐν ᾧ ἡ τουρκικὴ διὰ τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν ἔλεγεν ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Χασὰν Καδῆ (πίν. 1 ἀρ. 34) κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως παρὰ τὴν λίμνην, ὡς διασωθέντος τοῦ καδῆ ἐκ τῆς διαβάσεως ἐπὶ τῆς παγωμένης λίμνης, τὴν ὁποίαν πρώτην φορὰν ἐρχόμενος εἰς Καστορίαν, ἐξέλαβεν ὡς χιονισμένην πεδιάδα.

[1] Μεταξὺ τούτων ἡ **Κουμπελίδικη**, ὁ ἅγ. Δημήτριος τῆς συνοικίας Οἰκονόμου καὶ ἄλλα.

ΠΙΝΑΞ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΜΕΝΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΜΕΝΑΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙΣ

Α) ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ

Β) ΖΩΓΡΑΦΟΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Δ΄

Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας